

8

О. К. СТРУКЕВИЧ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ 8

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

О. К. СТРУКЕВИЧ

УКРАЇНСЬКІ ГЕТЬМАНИ

Вишневецький Дмитро (Байда) • 1550–1563

Косинський Криштоф • 1591–1593

Наливайко Северин • 1594–1596

Сагайдачний Петро • 1614–1616, 1620–1622

Дорошенко Михайло • 1623–1628 (з перервами)

Марко Жмайло • 1625

Сулима Іван • 1628–1629, 1630–1635

Федорівич Тарас (Трясило) • 1629–1630

Павлюк (Бут) Павло • 1637

Гуня Дмитро • 1638

Острянин (Остряниця) Яків • 1638

Хмельницький Богдан • 1648–1657

Виговський Іван • 1657–1659

Хмельницький Юрій • 1659–1663

Тетеря Павло • 1663–1665

Брюховецький Іван • 1661–1668

Дорошенко Петро • 1665–1676

Многогрішний Дем'ян • 1668–1672

Ханенко Михайло • 1669–1674

Самойлович Іван • 1672–1687

Мазепа Іван • 1687–1709

Скоропадський Іван • 1708–1722

Орлик Пилип (в еміграції) • 1710–1742

Петро Полуботок
(наказний гетьман) • 1696–1712

Апостол Данило • 1727–1734

Розумовський Кирило • 1750–1764

ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ (1649–1764)

ГЕТЬМАН

ГЕНЕРАЛЬНА
ВІЙСЬКОВА РАДА

СТАРШИНСЬКА РАДА

З'ЇЗД СТАРШИН

РАДА ГЕНЕРАЛЬНОЇ СТАРШИНИ

КОЛЕГІЯ ВИЩОЇ ГЕНЕРАЛЬНОЇ СТАРШИНИ:
генеральний писар, два генеральні судді,
генеральний підскарбій, генеральний обозний

КОЛЕГІЯ НИЖЧОЇ ГЕНЕРАЛЬНОЇ СТАРШИНИ:
два генеральні осавули, генеральний хорунжий,
генеральний бунчужний

ГЕНЕРАЛЬНА
ВІЙСЬКОВА
КАНЦЕЛЯРІЯ
(генеральний
писар)

ГЕНЕРАЛЬНА
ВІЙСЬКОВА
АРТИЛЕРІЯ
(генеральний
обозний)

ГЕНЕРАЛЬНИЙ
ВІЙСЬКОВИЙ
СУД
(генеральний
старший суддя)

ГЕНЕРАЛЬНА
СКАРБОВА
КАНЦЕЛЯРІЯ
(генеральний
підскарбій)

ГЕНЕРАЛЬНА
ЛІЧИЛЬНА
КОМІСІЯ
(генеральний
підскарбій)

ПОЛКОВНИКИ

ПОЛКОВА РАДА

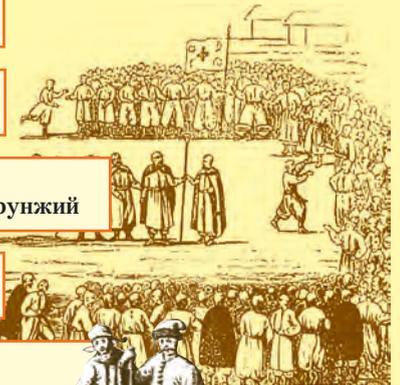
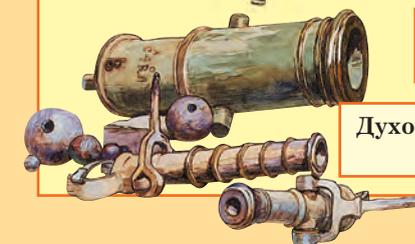
ПОЛКОВА СТАРШИНА:
осавул, обозний, суддя, писар, хорунжий

СОТНИКИ

СОТЕННА СТАРШИНА:
осавул, писар, хорунжий

КУРІННІ ОТАМАНИ
Козаки, сердюки, компанійці

Духовенство, міщани, селяни – учасники
чорних (всестанових) рад

О. К. Струкевич

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Грамота»
2016

УДК 94(477)(075.3)
ББК 63.3(4Укр)я721

С87

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 10.05.2016 р. № 491)*

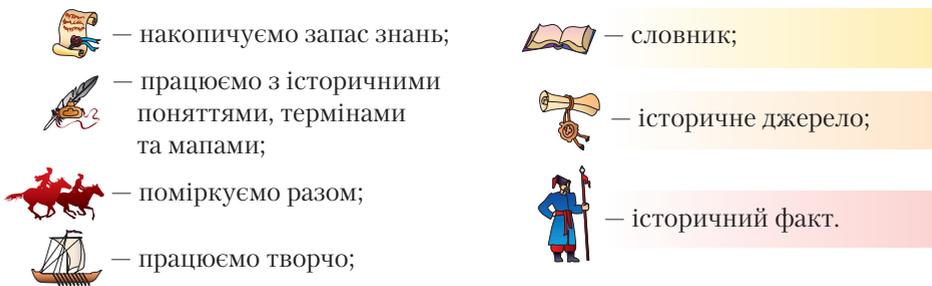
Експерти, які здійснили експертизу цього підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Панчук Л. І., учитель історії Чернівецької гімназії № 2 Чернівецької міської ради, учитель-методист;

Настечин С. Д., методист відділу освіти Балтської районної державної адміністрації Одеської області;

Гончарова О. С., кандидат історичних наук, доцент, в. о. зав. кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Умовні позначення:

Струкевич О. К.

С87 Історія України : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. /
О. К. Струкевич. — К. : Грамота, 2016. — 272 с. : іл.

ISBN 978-966-349-575-0

Підручник орієнтований на вікові пізнавальні можливості восьми-класників, відображає досягнення сучасної вітчизняної історичної науки.

У виданні максимально використано конкретні факти, щоб вибудувати живу й колоритну картину життя українців та Української козацької держави в XVI–XVIII ст.

Методичний апарат підручника дасть учителеві можливість застосовувати проблемний виклад, інтерактивні технології, а найголовніше — формувати в учнів перші дослідницькі вміння й навички.

Текст супроводжують ілюстрації, мапи та схеми. Підручник завершується змістовним словником, який повною мірою охоплює понятійно-категоріальний апарат тексту.

Для учнів, учителів, методистів, батьків.

УДК 94(477)(075.3)
ББК 63.3(4Укр)я721

ISBN 978-966-349-575-0

© Струкевич О. К., 2016
© Видавництво «Грамота», 2016

Шановні восьмикласники!

Минулого року ви разом із князями та людом Русі-України переймалися турботами господарювання й захисту нашої Вітчизни, пишалися її розквітом, непокоїлися занепадом. Навчаючись, ви доклали чимало розумових, моральних і вольових зусиль. Вони не були марними. Досвід учасників історичного поступу: причини їхніх успіхів і невдач, перемог і поразок, шляхи виправлення помилок — усе це стало складовою вашого досвіду. Настане час, і ви його обов'язково використаєте.

Цього року ви вивчатимете історію України Нової доби, яка прийшла на зміну добі Середньовіччя. Разом з українським народом ви усвідомите, що Україна — це складова Європи. Ви побачите, як жадоба збагачення охопить майже всю українську верхівку, як магнати та шляхтичі посилюватимуть визиск народу, як до цього додасться загарбницька політика сусідів. Шукаючи свободу, захищаючи власну гідність і Батьківщину, козаки створили власну Українську козацьку державу. У неї знайдуться вороги як внутрішні, так і зовнішні. Кращі представники українства відаватимуть свої сили, уміння й натхнення на зміцнення Гетьманщини. У боротьбі за державність, політичну окремішність мине понад століття. Українців очікуватимуть успіхи й поразки, ясні надії та гіркі розчарування. Козацька держава загине, але вистійть її дух — невмируще прагнення до свободи.

Навчальний матеріал у підручнику поділений на п'ять розділів, які відповідають етапам історичного поступу українського народу протягом XVI–XVIII ст. Завдання, які постають під час вивчення історії України у 8 класі, не можна звести лише до ретельного переказування змісту параграфів і запам'ятовування дат. Вони набагато вагоміші. Підручник має допомогти вам навчитися характеризувати сутність історичних подій, процесів, явищ; розрізняти явища духовно-культурного, державно-політичного, економічного й соціального характеру та визначати їх значення в історичній долі України XVI–XVIII ст. Ви зможете аналізувати життя українського суспільства загалом та окремих суспільних верств; самостійно пояснювати причини й наслідки суспільних змін; визначати місце та роль народу, суспільних угруповань і видатних особистостей; висловлювати власне ставлення до історичних діячів і доленосних подій.

Усі ці завдання підпорядковані головному — добре засвоїти матеріал, щоб за допомогою історичних знань захистити власну патріотичну, громадянську чи моральну позицію.

Разом із підручником поглибленню ваших знань суттєво сприятимуть збірники історичних джерел, художні твори й історичні дослідження. Вам стануть у пригоді історичні енциклопедії і словники. Історичну інформацію можна знайти також в Інтернеті. Однак пам'ятайте, що у «всесвітньому павутинні» не вся інформація якісна. Тому будьте пильними в доборі електронних джерел. Ми радимо вам такі сайти: www.history.org.ua; www.iananu.kiev.ua/institute/iau.html; www.archeos.org.ua; www.litopys.org.ua; www.uk.wikipedia.org

Щоб полегшити вам роботу, усі маловживані поняття й терміни, які трапляються в джерелах давнього часу, подано в словнику наприкінці підручника.

Автор

ВСТУП

Середньовічна спадщина України — це землі, оброблені за часів державних утворень антів, волинян і Київської держави. Це храми, збудовані нашими предками, де вони отримували духовну наснагу. Це ті перемоги, які були здобуті над ворогами, котрими ми нині пишаємося й так само даємо гідну відсіч новим ворогам. Це ті великі державницькі здобутки, які вселяють у наші душі впевненість, що й ми — їхні нащадки — зуміємо навести лад у сучасній державі, досягти її господарського й культурного розквіту.

Головним у середньовічному спадку України є держава. Чинниками, що її утворили, були війна та торгівля. Мирні хлібороби господарювали на родючій землі, проте спокою не мали. Наша земля була й залишається не захищеною від ворожих сусідів жодними природними перепонами: високими горами, глибокими водами, засушливими пустелями... Щоб захиститися від азійських кочовиків, племена й союзи племен полян, древлян, сіверян та ін. почали зводити укріплені городи. Тому й не дивно, що скандинави назвали наші землі «Країною міст» — «Гардарікі». Щоб збудувати укріплення, утримувати там постійну воєнну залогу, здійснювати ремонт і постачання, потрібна була серйозна організація багатьох десятків і сотень родів, племен і поселень. Так справу будівництва городів було взято за основу творення ранніх держав антів, дулібів (волинян) і Київської держави.

Не менш вагомим чинником творення держави була торгівля. Саме завдяки тому, що Київська держава знаходилася на перетині важливих торговельних шляхів, вона швидко міцніла й підпорядковувала сусідні союзи племен, поки не перетворилася на Русь.

Основні події і постаті. Через потребу усунути перешкоди, які ставила Візантія, руські князі Аскольд, Дір і Олег здійснили успішні походи проти Константинополя. Саме завдяки мирним торговельним угодам, укладеним тоді, Русь вийшла на міжнародну арену й зробила перші впевнені кроки у світовій торгівлі. Через прагнення контролювати торговельні шляхи в Прикаспії та на Балканському півострові здійснював походи й князь Святослав.

Важливу роль у перетворенні Русі на велику європейську державу відіграло прийняття християнства Аскольдом, Ольгою та хрещення Русі Володимиром.

Християнство сприяло зміцненню авторитету князя, могутності держави, розвитку освіти й культури. Справу розбудови держави продовжив син Володимира — Ярослав. Ці князі залишили завойовницькі походи й зайнялися розвитком культури та господарства в державі, що розташовувалася від Карпат до Волги. Саме за їхнього князювання Русь досягла вершин розквіту.

Протягом наступного історичного етапу міжусобні війни та напади кочовиків ослабили Русь. Її могутність відновив Володимир Мономах, витіснивши половців до Волги й Кавказьких гір. Однак занепад Русі продовжився внаслідок нових суперечок між князями, нападів степових орд і переміщення торговельних шляхів між Європою та Азією в Середземномор'я.

Естафету української державності підхопило Галицько-Волинське князівство. Князь Данило Галицький успішно стримував ворожі наступи й з боку Золотої Орди, і з боку німецьких хрестоносців. Припинення династії Данила Галицького призвело до включення руських земель до складу Великого князівства Литовського, а оскільки руські землі становили 5/8 території, мали значне господарське й провідне культурне значення, то держава отримала назву Велике князівство Литовське і Руське.

Ранній Новий час. Особливості ранньомодерної доби в історії України. У середині XV ст. Європа постала перед загрозою турецького поневолення. Османи вторглися на Балканський півострів, зруйнували традиційні й прибуткові торговельні зв'язки Європи з багатими азійськими країнами. Смертельна загроза й економічні збитки примусили європейців шукати *нові* торговельні шляхи, *нові* джерела прибутків і відкрити *Новий Світ*, укладати *нові* воєнно-політичні союзи, переходити від традиційної холодної зброї до *нової* — вогнепальної, удаватися до *нових* форм господарювання. Найвидатніші європейські мислителі почали *по-новому* сприймати світ і насамперед людину, розглядаючи її як найвагомішу складову світу, вірячи в її сили, волю та розум.

На думку сучасних українських істориків, для України ранньомодерна доба розпочалася з 1569 р. — з укладення Люблінської унії та включення українських земель до складу Речі Посполитої.

На той час панівне місце у світовому виробництві й торгівлі займали Голландія й Англія. Європейські феодальні країни перетворилися на продавців сільськогосподарської продукції.

Щоб отримувати більше прибутків, польські феодалі, які запанували на українських землях, почали застосовувати новий спосіб визиску українських селян. Вони повсюдно засновували фільварки — великі маєтки з господарськими будівлями, з худобою та широкими ланами. Під фільварки в селян відбирали землі та примушували до відробітків — панщини.

Ранній Новий час (ранньомодерна доба) (від фр. *moderne* — новітній, сучасний) — в історії людства традиційно вважають період, який розпочався в другій половині XV ст. після завоювання турками-османами Константинополя (1453) і завершився наприкінці XVIII ст., що було зумовлено вибухом Великої французької революції (1789).

Ранній Новий час в Україні характеризується посиленням прагнення до надбань культури й грамотності. Цим вирішили скористатися польські політики та католицькі священники, які нав'язували українцям польську культуру. Це спонукало українських духівників і митців стати на захист рідної культури, перетворити її на засіб національного захисту.

Отже, особливістю ранньомодерної доби в Україні став вибухоподібний розвиток української самосвідомості.

Посилення господарського визиску, наступ на культуру спричинило формування ще однієї особливості ранньомодерного українського розвитку — виникнення українського національно-визвольного руху.

Пригноблене становище спонукало українців до найрізноманітніших форм захисту. Це були й літературні твори, що відстоювали права й інтереси народу, і проповіді священників, які підтримували народ і засуджували загарбників, і ряд повстань, і, нарешті, Національно-визвольна війна. Національно-визвольний рух проявлявся і в прагненні народу захистити свою церкву, і в невмирущій вірі в неодмінне здобуття свободи в майбутньому.

В Україні національно-визвольний рух привів до створення національної Української козацької держави. Наша держава зазнавала наступу Речі Посполитої, Османської та Російської імперій. Не вистоявши в цій нерівній боротьбі, Українська козацька держава була розділена, а наприкінці раннього Нового часу поглинута Російською імперією. Проте боротьба українського народу виявилася не марною. У ній він вигартував такі ознаки, як уміння незламно протистояти найжорстокішому тиску, берегти історичну пам'ять, брати з історії потрібні уроки, щоб у сприятливий час знову розширювати свою автономію, відроджувати власну державність. Саме національно-визвольний рух спричинив поділ ранньомодерної доби на два періоди. Протягом *першого періоду* (від середини XVI до середини XVII ст.) український народ, утративши державність, зазнаючи господарського та духовного гноблення, сформував міцну національну свідомість, розпочав національно-визвольну боротьбу. Протягом *другого періоду* (від середини XVII до кінця XVIII ст.) український народ створив власну державу й за її допомогою боронив свої інтереси й самобутність.

Щоб вивчати ранньомодерну історію України, учені використовують комплекс писемних джерел: літописи, а серед них насамперед козацькі літописи, листи, спогади, щоденники сучасників історичних подій, документи, видані державними канцеляріями. Багато інформації додають археологічні знахідки. Вагомим джерелом, з якого черпають знання історики, є народна пам'ять — думи, історичні пісні, народні перекази, легенди, спомини.

Працюючи на уроках історії, ви можете приєднатися до учасників національно-визвольного руху, захисників української державності. Адже одним з її проявів є збереження народом своєї історичної пам'яті. Тому, вивчаючи історію, ви теж долучаєтеся до збереження пам'яті про наших предків-героїв, переймаєте естафету на захист своєї культури й мови та зміцнення нашої Батьківщини.

Завдання та запитання

1. Покажіть на історичній мапі українські землі наприкінці XV ст.
2. Перерахуйте надбання української середньовічної спадщини.

3. Назвіть основні події українського середньовіччя та пов'язані з ними історичні постаті.
4. Поділіть джерела з ранньомодерної історії України на окремі види.
5. Визначте хронологічні межі раннього Нового часу загалом та його окремих періодів.

6. Охарактеризуйте особливості раннього Нового часу в історії України.
7. Дайте визначення національно-визвольного руху, охарактеризуйте його прояви.

8. Розгляньте подані в цьому розділі ілюстрації. До яких періодів історії України вони належать? Що їх об'єднує?

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці XV — у першій половині XVI ст.

— Південно-східна межа розселення українців у XV ст. - - - Напрями татарських походів наприкінці XV — на початку XVI ст. Українські землі, обезлюднені внаслідок нападів татар — Межа розселення українців на середину XVI ст. «Дике поле» — незаселені прикордонні території між литовськими та турецько-татарськими володіннями ✠ Канів ➔ Напрями козацької колонізації ✠ Бій козаків у складі польського війська з татарами в 1489 р. (перша згадка про козаків у писемних джерелах)	➔ Перший відомий похід козаків у турецькі володіння (1492) ✠ Заснування Хортицької фортеці Дмитром Вишневецьким (1555) ✧ Головні замки, зведені за наказом литовських князів на українських землях для захисту від татар Володіння Османської імперії (а) та її васалів (б) Кордони держав на середину XVI ст. Східний кордон Священної Римської імперії німецької нації ✠ Укладення Люблінської унії між Польщею та Литвою про об'єднання в єдину державу — Річ Посполиту (1569)

володарі були васалами турецького султана. Зрозуміло, що чужі держави не дбали про інтереси та самотність українців.

Кримський півострів, заселений переважно кримськими татарами, і степові території Північного Причорномор'я між нижніми течіями річок Дністра та Дону, де кочували ногайські орди, входили до складу Кримського ханства, що теж перебувало у васальній залежності від турецького султана.

Південне узбережжя Криму, території князівства Феодоро, м. Керч з околицями й узбережжям Керченської протоки ще в останній чверті XV ст. були включені до складу Османської імперії як провінції з центром у м. Кафі (Кефе). Османам належали й причорноморські степи між нижніми течіями річок Дніпра та Дунаю.

Значні території сучасної України знаходилися в смузі Великого Кордону — території, що розмежовувала християнський та мусульманський світи. Тут протягом XVI ст. формувалася й міцніла окрема територія козацької України. За допомогою шаблі й плуга її творили в родючих південних степах вільні люди — козаки. Вони не визнавали над собою нічиєї влади. Своє життя облаштовували за допомогою «козацького порядку» і «козацького присуду».

Вільно живучи, обробляючи й захищаючи свої землі, козацтво своїм існуванням засвідчило, що українці можуть успішно господарювати без феодалів і здатні підтримувати суспільний порядок без чужоземних суддів і урядовців.

2. Соціальна структура суспільства (магнати, шляхта, духовенство, містяни, селяни)

Привілейовані верстви українського суспільства. Українське суспільство XVI ст. нагадувало піраміду. Її верхню частину утворювала **шляхта**. Вона поділялася на *дрібну, середню та велику*.

На вершині піраміди перебували **князі** — нащадки давніх князівських династій. Вони обіймали найвищі урядові посади, входили до складу великокняжої ради, воювали під власними хоругвами (прапорами), очолюючи власне військо. У своїх володіннях князі збирали податки, чинили княжий суд. Вони підлягали лише суду великого князя.

Другу сходинку піраміди утворювали **пани** — нащадки колишніх бояр. Вони володіли спадковими землями — вотчинами й за багатствами змагалися з князями. До найвідоміших панських родин належали: Боговитини, Монтовти, Семашки, Сенюти та ін.

Найвпливовіші та найбагатші князі й пани отримали загальну назву **магнати**.

 Шляхта — привілейований стан землевласників, який вирішував суспільні справи та захищав суспільство від ворогів.

Магнат (від латин. *magnatus* — багата, знатна людина) — великий землевласник, представник родової і багатой шляхти.

Яскравим представником української суспільної верхівки був князь **Василь-Костянтин Острозький (1526–1608)** — син великого гетьмана литовського Костянтина Острозького й Олександри Слуцької, племінниці останнього київського князя Семена Олельковича. З 1540-х років став називатися іменем Костянтин, на знак пошани до свого батька — видатного полководця.

Василь-Костянтин Острозький був одним із найвпливовіших магнатів свого часу. Розмірами своїх маєтків поступався тільки королю Польщі. Лише на Волині йому належала третина поселень. Князь за потреби міг виставити 15–20-тисячне військо. При княжому дворі щороку навчалися лицарської справи майже 2 тис. молодих православних шляхтичів.

1559 р. В.-К. Острозький став київським воєводою. На цій посаді перебував майже 50 років, до смерті. Він очолював боротьбу з татарами на південно-східних кордонах українських земель, активно залучав до боротьби козацькі загони. Був учасником одного з воєнних походів на Москву. Однак, на відміну від батька, увійшов у історію завдяки меценатству та просвітницькій діяльності.

Князь був різнобічно освіченою людиною, володів кількома мовами, добре розумівся на питаннях православного, католицького та протестантського богослов'я. Активно підтримуючи православ'я, він поважав віру інших конфесій. Тому давав гроші й на спорудження у своїх володіннях костюлу, мечеті та синагоги. Підтримував видання антиуніатських творів Герасима Смотрицького, Клірика Острозького, Дем'яна Наливайка та ін.

Князь усвідомлював значення науки, просвітництва та друкарства. На власні кошти він заснував у Острозі перший в Україні та Східній Європі вищий навчальний заклад європейського типу — Острозьку академію, започаткував школи в Києві, Турові, Володимирі-Волинському. Улаштував при академії друкарню, де була надрукована Острозька Біблія (1581).

Похований В.-К. Острозький у м. Острозі в Богоявленському замковому храмі.

*М. Щепанчик.
В.-К. Острозький.
XVII ст.*

Історичний факт

Поряд із відповідальними магнатами вистачало й егоїстичних. Особливою зухвалістю відзначався в той час магнат Самуїл Лаш. Він «уславився» жорстокістю до селян, зневагою до дрібних шляхтичів. За вчинені злочини й порушення його 236 разів засуджували до заслання. Але жоден із вироків суду так і не був виконаний, адже на його боці була сила й підтримка ще могутніших «королев'ят». Лаш знахабнів настільки, що спеціально для відвідин королівського двору наказав обшити свій верхній одяг отриманими судовими вирокками.

З часом магнати переходили в католицьку віру й спольщувалися. Що швидше вони багатіли, то менше рахувалися з королівською владою, не визнавали жодних законів і судів. У залежність до них потрапили всі групи населення, у тому числі й шляхта. Чинячи свавілля, вони тішилися повною безкарністю й пихато заявляли: «Польща непорядком тримається».

Основну частину панівної верхівки утворювала **середня** та **дрібна шляхта**. Більшість її представників походили від дружинників, дрібних чи збіднілих бояр Київської держави. Шляхтичі мали право носити зброю, успадковувати маєтки батьків. Однак у Великому князівстві Литовському вони мали менше прав, ніж бояри в Русі чи шляхтичі в Польщі. Великий князь міг відібрати маєток, якщо шляхтич відмовлявся від військової служби, участі в будіванні замків, мостів, постачанні для війська запряжених підвод, сплати податків.

Панівне становище щодо народу шляхтичі закріпили в *Литовських статутах*. Вони мали право обирати й бути обраними до складу органів місцевого управління; обирати послів на сейм (шляхетський парламент). Шляхтичі вільно виїздили за кордон «для набуття ліпшого щастя або задля лицарських учинків». Їх не можна було заарештувати чи позбавити маєтку без рішення суду. Шляхтичі мали право судити своїх підданих, що дуже виразно вказувало на їхнє панівне становище.

Духовенство. Важливу роль та особливе місце в українському суспільстві відігравало **духовенство**, яке становило окрему суспільну верству населення. У XIV–XVI ст. до нього належала майже десята частина населення. Його завданням була молитва за паству й поширення освіти. Духовенство поділялося на дві категорії: «біле» (парафіяльні священики, які не давали обітниць безшлюбності) і «чорне» (ченці й високі духовні ієрархи). Українське суспільство, утративши власну державність, сприймало церкву не тільки як духовного наставника, а й як гаранта збереження національної самобутності й осердя громадського життя.

Непривілейовані верстви. Як окрема суспільна верства жило **міщанство**. Його верхівку утворювали **патриціат** — багаті купці, цехові майстри та **бюргерство** — середні та дрібні крамарі, підмайстри, інші заможні міщани. Представники патриціату й бюргерства посідали головні посади в міському господарстві, управлінні, відігравали провідну роль у громадському житті.

На найнижчому шаблі міського життя знаходилися **плебеї (плебс)** — учні ремісників, ремісники-партачі, наймити, челядники та ін. Міщани залежних від феодалів міст платили грошові й натуральні податки, працювали на панських ланах, ремонтували дороги й мости, чистили стави, будували греблі тощо.

Такі великі міста, як Київ, Львів, Луцьк, мали право на самоврядування — **магдебурзьке право**. В українських містах XVI ст., що перебували під владою Польщі, становище українців різко погіршувалося. Винятком був Кам'янець-Подільський, де на рівних діяли три громади: українська,

Магдебурзьке право — система середньовічного міського права, що юридично закріпила права та свободи громадян, їхнє право на самоуправління.

польська й вірменська. Незважаючи на те, що розвиток міст гальмувався державною владою та феодалською аристократією, ускладнювався національно-релігійним протистоянням, містяни перебували в кращому становищі, ніж селяни.

Основою й найнижчим станом соціальної піраміди було **селянство**. Щоб успішно вести господарство, 5–10 димів-хат об'єднувалися у дворище. Кілька чи кільканадцять дворощів утворювали сільську громаду. Вона обирала старшого – вїта (або старця, тивуна чи отамана). Громада мала свої спільні ліси, пасовиська, сіножаті й рибні озера, орні землі (розподілялися між дворищами). Вона платила податки, виконувала повинності, утримувала церкву та священика.

Святковий одяг українських селян XV–XVII ст.
Реконструкція

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА XVI ст.

Шляхта			
Магнати		середня шляхта	дрібна шляхта
князі	пани		
Духовенство			
«біле» духовенство		«чорне» духовенство	
Міщанство			
патриціат	бюргерство		плебс
Селянство			
селяни «похожі»		селяни «непохожі»	

• Поміркуйте, де в цій схемі можна було б розмістити мешканців слобід.

Протягом XVI ст. магнати й шляхтичі організовували міцні господарства. Вони захоплювали землі громад, а селян примушували відбувати панщину та сплачувати все більші податки. Зростало число кріпаків. Остаточно кріпацтво було утверджене артикулами польського короля Генріха Валуа (1573) і Третім Литовським статутом¹ (1588). Відповідно до них, тривалість панщини визначав

¹ Перший Литовський статут затвердив у 1522 р. польський король Сигізмунд I; Другий Литовський статут у 1569 р. прийняв Люблінський сейм.

РОЗДІЛ I. Українські землі в XVI ст.

пан; селянин не розпоряджався своїм майном, насамперед землею; шляхтич мав право карати його за непослух на смерть; утікачів розшукували протягом 20 років.

Становище селян у різних регіонах було неоднаковим. У Галичині панщина досягала 5–6 днів на тиждень, на Київщині — 1–3 дні, але не від диму, а від дворища.

У центральних і південно-східних районах Київщини й Брацлавщини землероби перебували під постійною загрозою татарських набігів. Тому панщини не відбували. За її відсутність селяни платили власною кров'ю, а нерідко й життям.

Селяни-новопоселенці користувалися слободами¹ й на цей час звільнялися від усіх повинностей.

Завдання та запитання

1. До складу яких держав входили українські землі наприкінці XVI ст.? Знайдіть ці держави на мапі.
2. Користуючись схемою (с. 13), дайте характеристику соціальної структури українського суспільства XVI ст.

3. Скориставшись словником підручника, пригадайте визначення понять «шляхта», «магнат», «міський патриціат», «бюргерство», «плебс».
4. Невелика частина шляхти в XVI ст. мала назву «пани хоруговні». Кого саме так називали?

5. Опишіть історичний портрет князя В.-К. Острозького.
6. Селян XVI ст. розділяли на «похожих» і «непохожих» (назви утворено від слова «ходити»). Яку вагому ознаку становища селянства відображали такі назви?

7. Уявіть себе селянином, якому загрожує покріпачення. Ваші дії? Поміркуйте, з яких причин селяни все-таки погоджувалися стати кріпаками.

§ 2. ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ СЕЛА ТА МІСТА: ФІЛЬВАРКИ, ЦЕХИ

1. Пригадайте, що таке давньоримська латифундія.
2. Як змінювалися форми плати селян за землю феодалам?

1. Розвиток товарного виробництва

Протягом XVI ст. в господарстві України відбулися значні зміни. Натуральне (природне) господарство швидко змінювало товарне виробництво. Це означає, що метою окремих господарств ставало виробництво товарів для продажу на ринку. Виручені гроші витрачалися, звичайно, і на власне споживання. Однак основну їх частину вкладали в розширення виробництва.

Фільварок (від нім. *Vorwerk* — маєток із будівлями, хутір, господарство) — рільниче або рільничо-скотарське господарство, організоване поміщиком для виробництва продукції на продаж.

¹ *Слобода* — поселення, яке певний час користувалося правом звільнення від податків.

Товарно-грошові відносини насамперед охопили західноукраїнські землі й центральні райони Правобережної Київщини. На півдні та сході України ці відносини проявлялися набагато слабше.

Основою господарювання в XVI ст. залишалося сільське господарство, а головною його галуззю — землеробство. Воно набувало інтенсивного характеру. Це відбувалося за рахунок удосконалення знарядь праці, повсюдного запровадження трипілля, використання добрив, розширення посівів пшениці.

У зв'язку зі зростанням у Європі цін на худобу в Україні швидко розвивалося тваринництво. Насамперед розводили волів. Їх годували і в панських, і в селянських господарствах. У пристепових районах набуло розвитку конярство.

Історичний факт

У другій половині XV ст. лише через митницю в Перемишлі щорічно переганяли в країни Західної Європи з України близько 20 тис. і більше волів.

Помітне місце займали й традиційні промисли: мисливство, рибальство, збиральництво й бортництво. Вони переважали на півдні та сході України, на тих землях, які внаслідок грабіжницьких нападів степовиків втратили населення й перетворилися на дикий степ, на суцільні мисливські й бортні «уходи¹».

2. Зростання магнатського землеволодіння

Провідні позиції в господарюванні займали феодалі. У першій половині XVI ст. в Україні вже існувало понад сто величезних латифундій. У другій половині XVI ст. в Україні почало швидко зростати феодальне землеволодіння за рахунок привласнення польськими магнатами й шляхтичами українських земель. Цей процес значно пришвидшився після 1590 р., коли король почав роздавати «пустині, що лежали за Білою Церквою» у Наддніпрянщині та Задніпрянщині. Насправді ж ці землі були вже заселені українцями.

Як наслідок, на початку XVII ст. в Україні налічувалося майже 1 тис. шляхетських і 250 магнатських маєтків. Магнати поводитись як незалежні володарі. Будували палаци, утримували багаті двори, муштрували добре озброєні й численні війська.

Поширення фільварків. Європу XVI ст. охопила «революція цін». Притік золота й срібла з Нового Світу, розвиток виробництва привели до швидкого зростання міст, які потребували великої кількості товарів. Унаслідок цього швидко почали зростати ціни на продукти харчування. Протягом XVI ст. вони подорожчали в 4–5 разів, а подекуди — навіть у 8–10 разів.

Польських магнатів і шляхтичів охопила лихоманка наживи. Щоб збільшити свої прибутки, вони повсюдно засновували нові чи розширювали старі панські господарства, перетворюючи їх на **фільварки**. Фільварок був обнесений огорожею, за якою знаходилися житлові приміщення для адміністратора та дворової челяді, будівлі господарського призначення: хліви, стайні, свинарники,

¹ Уходи (істор.) — промисли.

курники, токи, клуні, комори для збіжжя, укриття для реманенту тощо. За господарськими будівлями були поля й угіддя, на яких працювали селяни.

Для створення фільварків магнати й шляхтичі відбирали в селян кращі землі. Водночас, щоб забезпечити фільварки робочою силою, вони примушували селян до відробітків — панщини. Кількість фільварків невпинно зростала. Панські господарники підраховали, що земля, яка входила до фільварку, давала в 10 разів більше прибутку, ніж сплачування чиншу (грошової данини) за користування такою ж площею залежним селянином.

Спочатку фільварки поширилися на заході України, а на початку XVII ст. — у Центральній та Лівобережній Україні.

Історичне джерело

Один із законів, що закріпачував селян, «Волочна поміра» 1557 р., чітко визначав тривалість роботи на панщині: «...а до роботи приступати підданім, як сонце сходить, а зійти [з роботи], як заходить [сонце], а відпочинку тим, що з худобою роблять, перед обідом — година, у полудень — година, надвечір — година; а котрі пішо роблять, тим відпочинку в ті ж часи, але по півгодини має бути; ...а хто рано на роботу не вийде через запізнення, такий другого дня стільки ж часу, на скільки спізнився, відробити має».

3. Сільське та міське самоврядування

Кілька сільських громад утворювали волость, очолену обраним вйтом. Зібрання волості називалися *вічем*, або *копою*. Тут проводили зібрання копного суду, на яких вирішували селянські суперечки, судили злочинців.

Селяни-кріпаки втрачали право на самоврядування та копний суд. Громадські та судові справи покріпаченого села вирішував поміщик власним судом.

Економічне життя міст. Цехи. Основою господарства більшості міст було ремесло. На середину XVI ст. в українських містах, що входили до складу Великого князівства Литовського, налічувалося майже 130 ремісничих спеціальностей. До провідних ремесел належали ковальство, шевство й кравецтво. Розвивалися будівництво та деревообробка.

Щоб захистити свої інтереси, міські майстри засновували *цехи* — спілки ремісників однієї чи кількох споріднених професій у межах міста. Цехи організовували навчання нових поколінь ремісників: учнів, підмайстрів, узгоджували між майстрами кількість виготовленої продукції, слідкували за якістю виробів, будували спільні ринкові приміщення для збуту готових виробів. Цехи захищали своїх ремісників від зазіхань на особисту свободу, права та вольності з боку чиновників і шляхтичів. Під час економічної скрути підтримували їх від розорення.

Цех був і військовою організацією. Кожному цеху надавалася частина міських укріплень, які він мав утримувати в належному стані, охороняти й обороняти. Під час війни чи ворожого набігу він виступав як окрема бойова одиниця міського ополчення.

Кожен цех мав свою церкву, каплицю чи принаймні ікону в церкві, тому був і своєрідною релігійною організацією.

Кожне ремісничче об'єднання мало свої атрибути й символи: емблеми із зображенням знарядь праці, прапори, цехову печатку, скриньку, у якій зберігалися документи та гроші.

Взаємини в ремісниччих цехах вибудовувалися на засадах чіткої ієрархії: учні — підмайстри — майстри — старші майстри. Кожна з цих груп мала чітко визначені права й обов'язки. Членами цехів офіційно вважалися лише майстри. Справами цеху керував цехмістер. Ця посада не оплачувалася, але була дуже почесною.

• *Яким ремеслом ви хотіли б володіти, живучи в українському місті XVII ст.? Чому?*

Торгівля. Міста, як осереддя цехового виробництва, ставали й центрами торгівлі. Раз чи двічі на тиждень у містах влаштовувалися торги, або базари. На них для продажу чи купівлі приїздили з навколишніх сіл і містечок.

У найбільших містах України періодично відбувалися ярмарки¹. На них з'їжджалися заможні купці й укладали торговельні угоди, об'єднуючи українські землі. Ярмарки проводили раз чи двічі на рік. Вони тривали кілька днів, а то й тижнів.

Ю. Брандт. Ярмарок на Поділлі.
1885 р.

У Львові, Києві, Перемишлі, Галичі, Луцьку, Ярославі діяли постійні ярмарки. Згодом ці міста стали центрами міжнародної торгівлі.

Правове становище міст. Окремі великі міста, такі як Київ, Львів, Луцьк, мали право на самоврядування — магдебурзьке право. Містяни обирали магістрат, який складався з ради й лави. *Рада* складалася з виборних радців, чисельність якої в різних містах була неоднаковою. Її очолювали один чи два бургомістри. Прийняті міською радою ухвали стосувалися громадського порядку, цивільних суперечок, будівництва, організації оборони, запровадження й дотримання правил торгівлі, організації ремесла. У великих містах рада призначала *лаву* та її членів — *лавників*. Лава працювала як кримінальний суд міста. Її очолював судовий в'їт. Число лавників коливалося від 4 до 12. Тяжкі злочини й складні цивільні справи лава розглядала на спільних засіданнях із радою.

Водночас 80 % міст України належали церкві й магнатам. Їхні мешканці, займаючись ремеслом і торгівлею, відробляли панщину, виконували всілякі повинності, 20 % міст належали польській державі. Щоб забезпечити їхній розвиток, польські королі надавали містам магдебурзьке право. Однак вони не бажали підтримувати українські міста в боротьбі проти польських і полонізованих феодалів. Тому магдебурзьке право українських міст було суттєво обмеженим. У містах королі запровадили посаду королівського намісника, який

¹ *Ярмарок* (від нім. *Jahr* — рік, *Markt* — базар) — щорічний базар. Форма організації торгівлі, яка об'єднувала торговельними зв'язками землі країни, включаючи й сусідні землі інших країн.

РОЗДІЛ I. Українські землі в XVI ст.

самовільно втручався в міські справи. Лише міщанство Львова мало право самостійно обирати власного бургомистра, в інших містах його призначав король.

Починаючи з XIV ст. в українських містах постійно зростало число іноземців. Феодалаи запрошували німецьких, голландських та інших ремісників, вірменських, грецьких і татарських купців, надавали їм широкі привілеї. На початку XVII ст. магдебурзьке право отримували насамперед іноземні колоністи, які у великих містах Підляшшя, Галичини, Волині й Поділля становили більшість населення.

- Чому, на вашу думку, феодалам у містах вигідно було підтримувати іноземних купців і ремісників, надаючи їм усілякі привілеї?

Перебуваючи під тиском, українські міста все більше втрачали національну самобутність. У Європі міста ставали осередками культури, освіти й духовності своїх народів, українців із власних міст витісняли й перетворювали на «селянську націю». Зрозуміло, що таку націю було значно легше сполонізувати й покатоличити.

Розвиток ремесла й торгівлі вів до розвитку міст і збільшення їх кількості. Так, якщо в XV ст. в Київському, Волинському й Брацлавському воєводствах нараховувалося майже 35 міст і містечок, то на середину XVI ст. — до 150.

Значна частина міських мешканців займалася й сільським господарством. І що далі на схід і південь України було розташоване місто чи містечко, то більшу питому вагу в його господарстві становило землеробство. Освоєння нових земель супроводжувалося насамперед будівництвом міст-фортець, за стінами яких шукали захисту й ремісники, і селяни.

Завдання та запитання

1. Опишіть процес зростання магнатського землеволодіння в Україні в другій половині XVI ст., указавши на яскраві прояви, обсяги й суспільно-політичні наслідки.
2. Як вплинув розвиток європейської економіки на поширення фільварків на українських землях?

3. Якими шляхами посилювалася інтенсивність сільськогосподарського виробництва на українських землях?
4. Охарактеризуйте господарювання у фільварку.

5. Охарактеризуйте самоврядування українських селян раннього Нового часу.
6. Чим пояснити виникнення нових міст і містечок у другій половині XVI ст.? У якому регіоні України вони з'являлися в значній кількості?
7. Порівняйте становище приватних і державних міст.
8. Порівняйте повноцінні магдебурзькі права міст із тими, які отримувала більшість українських міст.

9. Уявіть себе учнем ремісничого цеху. Що б ви розповіли про цех своїм друзям?
10. Які історичні факти стверджують те, що під польським володарюванням Україна перетворювалася на «селянську націю»? Наскільки це відповідало тогочасним тенденціям розвитку європейських народів?

§ 3. ЛЮБЛІНЬСКА УНІЯ 1569 Р. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Поміркуйте, з якою метою народи світу іноді створюють союзні держави. Чи допустиме насильство при створенні таких держав?

1. Передумови Люблінської унії

Завдяки включенню білоруських та українських князівств до складу Великого князівства Литовського воно на півтора століття перетворилося на могутню та найбільшу в Європі державу під назвою **Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське**. Проте з початку XVI ст. князівство почало занепадати. Йому все складніше було витримувати натиск агресивного східного сусіда — Московії — й одночасно захищати південні кордони від набігів із Кримського ханства.

У 1558 р. під час *Лівонської війни* (1558–1583) Велике князівство Литовське втратило значну частину Прибалтики та Білорусі.

Поставши перед загрозою втрати державності, князівство звернулося по допомогу до Польщі. Це було цілком природно, адже союзницькі відносини з Польщею розвивалися з часів спільної боротьби з Тевтонським орденом. Ще в 1385 р. між Польщею та Литвою було укладено Кревську унію. Це була персональна унія. Дві держави продовжували жити незалежним життям, погодившись на спільну особу (персону) володаря, який став одночасно й великим князем литовським, і польським королем. Однак, погодившись на це, литовські й руські політики ревно відстоювали незалежність власної держави.

З роками в князівстві було проведено ряд перетворень, які наблизили устрій Великого князівства Литовського до устрою Польського королівства. За польськими зразками князівство було поділено на воєводства, у ньому було запроваджено шляхетські сеймики та суди, дещо розширено права шляхти.

Отримавши звернення про допомогу, польські політики пообіцяли її надати, але за дуже високу плату — Велике князівство Литовське мало злитися з Польським королівством у єдину державу. Князі й пани князівства не бажали поступатися власною державністю, а отже, і втратою особистого провідного становища в суспільстві. Протилежну позицію зайняли литовські та руські

Ф. Хогеберг. Люблін. Гравюра. 1572 р.

Унія — 1) об'єднання, союз двох або кількох монархічних держав під владою однієї династії; 2) об'єднання православної церкви з католицькою під владою Папи Римського.

РОЗДІЛ I. Українські землі в XVI ст.

шляхтичі. Вони сподівалися, що об'єднання дасть їм змогу, по-перше, звільнитися від утисків з боку магнатів і посісти таке ж вагоме становище, яке мала у своїй державі польська шляхта. По-друге, польські й руські шляхтичі бажали позбутися обтяжливих військових повинностей, від яких польська корона вже давно звільнила свою шляхту.

Об'єднавчі настрої литовських і руських шляхтичів радо вітала польська політична верхівка. До активного просування на схід її підштовхували католицькі священники, які прагнули поширювати католицизм на нові терени. Об'єднання також прагнули й польські шляхтичі. Їх вабили безкраї й родючі українські землі, цінність яких невпинно зростала разом із підвищенням попиту на сільськогосподарські товари та деревину в Європі.

Історичне джерело

Природні багатства України вабили польських шляхтичів так само, як європейських мореплавців заокеанські багатства. Це засвідчує опис України, зроблений у 90-х роках XVI ст.: «Україна — найбагатша частина Польської держави. Її поля такі ж прекрасні, як поля Єлисейські... В Україні така сила худоби, звірів, різних птахів, що можна подумати, ніби вона була батьківщиною Діани й Цецери. По її пасіках і бортях добувається стільки меду, що забуваєш про сицилійську Гелу й античний Гімет... Важко перелічити, скільки в ній рибних озер. Але нащо витрачати пишні слова, коли можна одним словом зазначити, що Україна — це все одно, що земля обітована, яка тече медом і молоком. Хто тільки раз побував в Україні, той уже не може з нею розлучитися, бо вона тягне кожну людину, як магніт тягне залізо».

- Який «магніт» має на увазі польський автор? Які зміни в європейському господарстві посилювали дію цього «магніту»?

2. Люблінський сейм 1569 р.

10 січня 1569 р. польський король Сигізмунд II Август скликав у Любліні спільний польсько-литовський сейм.

Уже від початку його робота набула надзвичайно гострого характеру. Польська сторона наполягала на об'єднанні в єдину державу під одним володарем і спільним сеймом. У Великому князівстві Литовському мали залишитися лише свої суди й адміністративні органи, що виконуватимуть рішення короля та сейму єдиної держави. Литовські та руські магнати виступали за рівноправний союз двох держав, за те, щоб і надалі кожна з держав зберігала свої вищі органи влади й незалежно проводила внутрішню політику.

Л. Кранах Молодший. Сигізмунд II Август. 1553 р.

Протестуючи проти тиску польської сторони, найвпливовіші литовські та руські делегати в ніч на 1 березня таємно залишили Люблін. Вони сподівалися, що їхній вчинок зірве роботу сейму. Проте польські делегати, опираючись на підтримку української шляхти, зажадали від короля приєднання до Польщі Підляшшя та Волині, а потім Київщини й Брацлавщини.

Руські та литовські магнати опинилися між двох вогнів. З одного боку, це були московські полки на східному кордоні, які загрожували повним знищенням держави, з іншого — проти них виступила більшість делегатів Люблінського сейму — польські магнати й шляхта та русько-литовська шляхта.

Литовські та руські князі й пани змушені були повернутися до Любліна, щоб продовжити обговорення умов створення союзної держави. А **1 липня 1569 р.** Люблінський сейм ухвалив акт, за яким на карті Європи з'явилася нова потужна держава — **Річ Посполита**.

Управління об'єднаною державою здійснював обраний на спільному польсько-литовському сеймі володар, який отримував титул короля польського та великого князя литовського. Шляхетство Польщі й Литви обирало єдиний сейм — найвищий законодавчий орган держави. Річ Посполита здійснювала єдину зовнішню політику, скасувала митниці й запровадила єдину грошову одиницю — злотий.

3. Права українських земель за умовами Люблінської унії 1569 р.

Інтереси українських земель на Люблінському сеймі представляли понад 30 поважних осіб — воєвод, каштелянів, старост, хорунжих, членів княжих родин і послів від шляхти. Вони відстоювали право на збереження «давніх прав і вольностей». Князі домоглися, щоб на українських землях і надалі головним збірником законів залишався Литовський статут, нормами якого керувалися українські суди. Українська мова «на вічні часи» проголошувалася мовою державного спілкування. Усі документи з королівської канцелярії, що надходили в Україну, мали бути написані українською мовою. На територіях українських воєводств усі уряди мали надаватися лише місцевим мешканцям. Православній шляхті була гарантована рівність із католицькою в отриманні посад і почестей.

На жаль, руські магнати не захищали державні права руських (українських) князівств у складі нової держави. Тому в документах Люблінського сейму ніде не було записано, що Русь-Україна є рівноправним партнером Польського королівства та Великого князівства Литовського. Це стало найголовнішою втратою України під час укладення Люблінської унії. Права України зводилися до прав українських князів — вільно урядувати у своїх князівствах.

Я. Матейко. Укладення Люблінської унії 1569 р. 1869 р.

- Опишіть настрої зображених на ілюстрації людей. Чим викликані їхні емоції?

Історичний факт

Із загальної чисельності населення Речі Посполитої (7,5 млн осіб) українців було приблизно третина — майже 2 млн (усі статистичні дані цього періоду дуже приблизні). Поляки заселяли територію площею тільки 180 тис. км², але становили майже половину її населення. Решта населення — литовці, білоруси, євреї, німці та вірмени. Варто пам'ятати, що протягом XV — першої половини XVII ст. через напади з півдня було вбито й узято в ясир 2–2,5 млн українців.

4. Суспільно-політичні зміни в українських землях після Люблінської унії

Укладення Люблінської унії розпочало в Україні добу польського воєнодарювання. Однією з найважчих змін стала втрата тих засад української державності, які зберігалися у Великому князівстві Литовському. Не маючи держави, українська сторона не змогла наполягти на виконанні тих обіцянок, які були дані їй під час укладення унії.

Українські землі Підляшшя, Волині, Брацлавщини та Київщини ввійшли до складу Польського королівства. Разом із раніше завойованими територіями Галичини та Західного Поділля вони були поділені на шість воєводств: Руське (Львів), Белзьке (Белз), Волинське (Луцьк), Подільське (Кам'янець), Брацлавське (Брацлав), Київське (Київ).

Історичне джерело

Своєрідним маніфестом української делегації на Люблінському сеймі стала промова князя **К. Вишневецького**. Захищаючи права України, він заявив: «Наголошуємо Вашій королівській милості, що ми погоджуємося (на створення Речі Посполитої. — Авт.) як люди вільні, свободні. Щоб ми не були понижені в нашій шляхетській гідності. Бо ми є нарід такий поштивий, що не відступимо першенства ніякому іншому народові на світі... Також ми різних релігій, особливо грецької, просимо, щоб нас через те не принижували й до іншої релігії не примушували».

- Поміркуйте, що було потрібно зробити українській делегації Люблінського сейму, щоб ця гідна заява не була порушена після смерті українських князів, пройнятих українським духом.

Отже, склалася суперечлива ситуація. З одного боку, більшість українців була об'єднана кордонами однієї держави, що сприяло формуванню почуття української єдності, з іншого — українські воєводства очолили призначені польським урядом воєводи, які зосередили у своїх руках усю місцеву владу. Вони очолювали шляхетське ополчення, головували на сеймиках, наглядали за діяльністю судів. Керуючи українськими воєводствами, воєводи турбувалися про інтереси польської держави, а не України.

Після укладення Люблінської унії в Україні швидко загострювалися соціальні конфлікти між власниками маєтків та українським народом. Польський король отримав право надавати шляхтичам маєтки на україн-

ських землях. На Київщині, Брацлавщині та Лівобережжі з'явилися нові землевласники — польські шляхтичі, а разом із ними — нові побори, данини, повинності, панщина та кріпацтво. У відповідь усі українські верстви стали на захист своїх природних людських і господарських прав.

Уключення українських земель до складу Польського королівства сприяло поширенню на них впливу західної культури. Водночас польська держава та католицька церква різко посилили наступ на українську культуру. Насамперед зазнавала тиску православна церква. Що більше вона слабшала, то менше турбувалася справами освіти, мови та звичаїв, культури.

Тим часом життя вимагало від шляхтичів більших знань. Задовольняючи цю потребу, католицька церква засновувала єзуїтські школи й колегіуми. Студенти могли здобути тут добру освіту, щоб потім навчатися в європейських університетах. Проте вчителі-єзуїти, старанно навчаючи, прищеплювали дітям православних князів і шляхтичів нехоть до рідної мови, культури та віри батьків.

Під тиском чужої держави та церкви український народ опинився на межі «національної катастрофи» — на межі зникнення. Він втрачав економічно найсильніший, політично найвпливовіший, найосвіченіший стан, здатний зміцнювати народну самосвідомість, повести людей на захист своєї церкви, освіти й мови, а найголовніше — здатність боротися за власну державу.

Різде посилення господарського й релігійного гноблення, зневага до української мови й культури стали причиною того, що вже наприкінці XVI ст. український народ, очолений козацтвом, розпочав національно-визвольну боротьбу.

Завдання та запитання

1. Визначте історичні обставини, які зумовили процвітання, а потім занепад Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського.
2. Опишіть історичні передумови укладення Люблінської унії 1569 р.
3. Поясніть, чому більшість русько-литовської шляхти не підтримала своїх магнатів, які на знак протесту покинули Люблінський сейм.

4. Які суспільно-політичні зміни відбулися на українських землях після 1569 р.? Які з них були корисними, а які — загрозливими для українців?
5. У ході дебатів під час роботи Люблінського сейму лунали вислови: «Річ Посполита — неподільна цілісність»; «Річ Посполита — союз держав». Яка сторона була схильна до того чи іншого формулювання? Що воно для неї означало?
6. Покажіть на мапі історичного атласу територіальні зміни, які відбулися внаслідок укладення Люблінської унії 1569 р.

7. Аналізуючи розвиток подій під час Люблінського сейму, видатний український історик М. Грушевський сказав: «Прославлений пізніше як акт любові, братерства, пожертвування, насправді був ланцюгом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених тиском державної влади й тяжких політичних обставин». Порівняйте ці слова з матеріалом параграфа. Які конкретні події доводять правдивість слів ученого?

8. Відомий польський історик О. Халецький, описуючи враження поляків від київсько-подільських просторів України, сказав: «Братія шляхетська, побачивши перед собою родючі українські простори, думала передовсім не про Москву, не про козаків і татар, а про “нову здобич польського плуга”». Поміркуйте, що насамперед мали на меті польські шляхтичі, домагаючись створення єдиної Речі Посполитої, а які справи вважали другорядними.

9. Уявіть себе політичним консультантом князя К. Вишневецького. Що б ви сказали й зробили на захист прав України?
10. Укажіть ту вирішальну обставину, яка може призвести народ до «національної катастрофи». Поміркуйте, як можна запобігти «національній катастрофі».

§ 4. УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

1. Виникнення козацтва

Зародження й виникнення козацтва було зумовлене тим, що через Україну проходив Великий Кордон, який розділяв християнський і мусульманський світи.

Землі, що знаходилися вздовж Великого Кордону, з колись уже добре за-господарених русинами-українцями, перетворилися на Дике поле. Наприкінці XV ст. степи стали джерелом нової смертельної загрози. Звідти на українські землі нападали турецькі й татарські загони. Вони нищили й грабували, вилловлювали людей, щоб продати в рабство. Протягом XV — середини XVII ст. з України було виведено 2–2,5 млн невольників.

Оборона від нападників перетворилася на головну турботу Великого князівства Литовського. Для охорони степового кордону було відновлено Київський, укріплено Канівський, Черкаський, Вінницький, Брацлавський замки. Упродовж 50–70-х років XV ст. в широкій передстеповій смузі від річки Мурафи на Поділлі до річки Сули на Лівобережжі тисячі бояр-шляхтичів отримали земельні наділи за умови, що нестимуть військову службу, споруджуватимуть та укріплюватимуть замки. Одночасно на прикордонну службу брали заможних селян і міщан. На цих родючих, але небезпечних землях кожен мешканець, щоб не стати легкою здобиччю людоловів, мусив добре володіти зброєю.

Історичний факт

Як розповідав наприкінці XVI ст. австрійський посол **Е. Лясота**, кожний хлібороб, «їдучи в поле, вішає на плече рушницю, а до боку — шаблю чи тесак: татари нападають дуже часто й спокою від них майже ніколи немає».

Із селян і міщан набирали так званих «слуг військових». «Слуги ординські» супроводжували послів і гінців. «Слуги путні» займалися кур'єрською службою й наглядали за шляхами. «Слуги замкові» несли службу в замках. «Слуги панцирні» стояли на варті поблизу замків чи в Дикому полі.

Усі вони займалися військовою справою — справою вільних людей, і щоб наголосити на цьому, почали називати себе **козаками**. На татарські напади й пограбування вони відповідали воєнними походами на ворожі кочовиська, улуси й фортеці. Ці походи в степ називалися *козакуванням*.

Суперечності з прикордонними старостами. Поступово мешканці пристепової зони все більше потрапляли під владу прикордонних старост Вишневецьких, Острозьких, Дашковичів та ін. Організуючи захист південних рубежів, вони допускали й свавілля: половинили козацьку здобич (хоча закон вимагав віддавати державі лише 1/8), занижували ціни на товари, відбирали угіддя, навіть приневолювали до панщини.

Не всі з цим мирилися. Багато міщан і служилих охоронців — боярів, слуг військових — ішли «на низ», за Дніпрові пороги — у край, що вабив природними багатствами та свободою.

Козаки-уходники. На багатих низових землях протягом весняно-осіннього сезону люди займалися уходництвом — рибними та мисливськими промислами, видобуванням солі. З весни уходники напружено господарювали, а восени везли товари в прикордонні міста на продаж. Уже на початку XVI ст. на Запорозжжі з'явилися перші зимівники (хутори), де козаки розводили худобу та коней, заводили пасіки. Для самозахисту уходники об'єднувалися в загони, очолювані отаманами, будували перші укріплення (засіки, городці, острожки), у яких на зиму залишали промислове приладдя й сторожу.

Показачення. Із середини XVI ст. до козаків стали масово долучатися селяни. Одні тікали «на низ» від кріпацтва, інших на прикордонні землі, «на слободи», запрошували магнати й шляхтичі, звільняючи їх від будь-яких повинностей на 5–15 і навіть 30 років. Не бажаючи поневолення, селяни перед завершенням терміну «слобід» переходили на нові місця або проголошували себе козаками й не визнавали влади польських урядовців. На початку XVII ст. на сході Поділля, у Центральній і Південній Київщині такі «непослухні» мешканці становили більшість населення.

До лав козацтва влилося чимало представників православного духовенства й дрібної шляхти. Не витримуючи свавілля магнатів, не бажаючи зрікатися батьківської віри, такі люди шукали свободи на вільних землях. Маючи ґрунтовну освіту, досвід управління, вони ділилися своїми знаннями й світоглядом з основною масою козацтва.

Так козацтво перетворилося на силу, що на українській ділянці Великого Кордону захищала свій та сусідні народи. Одночасно козацтво власним прикладом засвідчило, що можна успішно господарювати без феодалів і підтримувати громадський порядок, обравши старшин із свого середовища.

Козак — в Україні в XV–XVIII ст. — вільна людина із селян і міщан, шляхетства й духовенства, яка поселилася на південних землях України та брала участь у визвольній боротьбі проти загарбників.

Показачення — історичний процес переважно самовільного набуття козацьких прав представниками інших суспільних станів і верств наприкінці XVI–XVIII ст.

2. Перші Січі

Перші Січі почали виникати із сторожових постів: січей і засік, острогів та острожків, городків і городців, які споруджували мешканці прикордонної смуги в «нічийних степах» Великого Кордону. Їх будували насамперед ватаги козаків-уходників, щоб захистити себе від татарських чамбулів, які снували степами в пошуках здобичі. Узимку в укріпленнях зберігали човни, сіті — усіляке знаряддя для рибного, мисливського й інших промислів. Там же на зиму «для сторожі» залишалося кілька сотень козаків, озброєних навіть гарматами. Так для значної частини уходників козакування перетворювалося на постійну справу.

Роль постійної сторожі найчастіше відігравали бояри, які не отримали документи на шляхетство, слуги військові, драби (наймані воїни-піхотинці) — усі ті військові, які не бажали коритися свавільним прикордонним старостам і відступили за Дніпрові пороги. Козаків, котрі постійно мешкали за порогами, «на низу», називали **низовим козацтвом**.

Використовуючи перші засіки, козаки розширювали й військовий промисел — **добичництво**. Вони часто здійснювали походи за здобиччю на татарські улуси, водночас рятуючи з неволі співвітчизників. Своїми сміливими діями козаки стримували турецько-татарський наступ на Україну.

Коли «низовики» стали помітною військовою силою, на них почали звертати більшу увагу прикордонні старости. У литовського уряду визріли проекти побудувати нижче від порогів міцну фортецю та найняти низових козаків на державну прикордонну службу.

Цю ідею втілив у життя князь Дмитро Вишневецький (Байда). На острові Мала Хортиця він спорудив фортецю. Вона простояла лише 3 роки (1555–1557), але справила значний вплив на свідомість козаків. Ідея створення низової твердині припала їм до душі. У 60-х роках XVI ст. на о. Томаківка вони спорудили власне укріплення, що отримало назву **Запорозька Січ**.

Січову фортецю козаки захищали глибоким ровом і високим земляним валом. На його вершині встановили дерев'яний частокіл, спорудили високі сторожові вежі з бійницями для гармат, добре укріпили вхідні ворота та вихід до річки.

Центром Січі був майдан із церквою. Навколо майдану стояли великі довгі приміщення — **курені**, у яких жили рядові січовики. У менших жили кошовий отаман і січова старшина. Поряд знаходилася канцелярія, а трохи далі — комори, арсенали, ремісничі майстерні й крамниці. Слово **курінь** означало й військову одиницю. У XVI ст. нараховувалося 7 куренів, у яких мешкали, як правило, козаки-земляки — вихідці з однієї чи сусідніх місцевостей. Їх очолювали курінні отамани.

Низовé козацтво (іст.) — запорозькі козаки, які жили в нижній течії Дніпра.

Запорозька Січ — козацька фортеця за Дніпровими порогами, політичний, адміністративний і духовний центр козацької республіки — Війська Запорозького (Низового); форпост боротьби з турецькою та татарською загрозою.

Курінь — приміщення, у яких жили січовики; військова одиниця Війська Запорозького.

Князь *Дмитро Вишневецький (Байда)* (? – 1563) – один із перших гетьманів в історії українського козацтва. Походив із давнього князівського роду на Волині.

Брав активну участь у боротьбі проти Османської імперії та Кримського ханства. З 40-х років XVI ст. обіймав посаду черкаського й канівського прикордонного старости, опирався у своїй діяльності на запорозьке козацтво. У 1555 р. керував спорудженням на о. Мала Хортиця фортеці, звідки здійснив ряд успішних походів на турецьку фортецю Очаків, татарську фортецю Іслам-Кермен та ін. Князь прославився хоробрістю й мужністю в боях.

На початку 1557 р. кримський хан провів спільний похід кримських татар, ногайців, турецьких і молдовських військ проти Д. Вишневецького. Хортиця витримала 24-денний штурм ворогів. Отримавши значну допомогу султана, хан того ж року прийшов знову. Князь змушений був покинути фортецю, але не залишив боротьби з мусульманськими завойовниками. У наступні роки він ходив у походи на неприступну турецьку фортецю Азов, воював у пониззі Дону, під Керчу.

У 1563 р. Д. Вишневецький очолив свій останній військовий похід до Молдови. В одній із битв, отримавши поранення, потрапив у полон і був привезений до Стамбула. Султан запропонував князю перейти до нього на службу, але Байда відмовився й був страчений. У пам'яті українського народу він назавжди залишився героєм-захисником.

*Невідомий художник.
Князь Дмитро Вишневецький
(Байда).
Перша половина XVIII ст.*

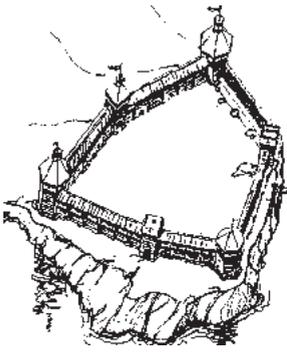
Малиновий одяг Байди на портреті — не випадковість. Особистий штандарт князя: на насиченому малиновому тлі зображено срібний хрест, золоті півмісяць і зірка, що супроводжували козаків у багатьох успішних походах і боях. Тому малиновий прапор став однією з традицій козацтва.

Історичний факт

Обставини смерті Байди-Вишневецького сучасник князя польський хроніст **М. Бельський** описує так: «Вишневецький і П'ясецький (інший полонений) були скинуті з вежі на гаки, умуровані в стіну, біля морської затоки на шляху з Константинополя до Галати. П'ясецький помер одразу, а Вишневецький, зачепившись ребром за гак, ще прожив три дні, поки турки не вбили його з луків за те, що глузував з ворогів і лявав їхню віру».

- Пригадайте відому «Пісню про козака Байду». Чи узгоджується розповідь хроніста з народною пам'яттю? Про що це може свідчити?

Замок-фортеця на о. Мала Хортиця. Реконструкція

Національний заповідник «Хортиця». Сучасне фото

Землі Війська Запорозького поділялися на паланки. Це турецьке слово *фортеця* в запорожців означало і фортецю, і територію, яка прилягала до неї, й адміністрацію, яка здійснювала управління на цій території. Чисельність козаків у Січі рідко перевищувала кілька тисяч. Основна частина запорожців проживала за межами фортеці, у зимівниках. Вони збиралися разом лише для виборів *козацької старшини* або підготовки до воєнного походу. Тоді невеликий загін січовиків перетворювався на багатотисячну армію.

Історичний факт

Запорозька Січ із 60-х років XVI ст. до 1593 р. знаходилася на о. Томаківка, у 1593–1638 рр. — на о. Базавлук, у 1639–1652 рр. — на мисі Микитин Ріг, у 1652–1709 рр. — на річці Чортотлик, у 1709–1711 рр., 1730–1734 рр. — на річці Кам'янці; 1711–1728 рр. — в урочищі Олешки на березі Дніпровського лиману, 1734–1775 рр. — на річці Підпільній (Нова Січ).

Переважна більшість січей знаходилася в місцевості Великий Луг — території завдовжки майже 100 км і завширшки 20 км, що простягнулася вздовж Дніпра нижче Хортиці. У плавнях, порослих лісом, на численних луках, помережаних протоками, рибними озерами й болотами, було багато зайців, лисиць, оленів, диких свиней, куниць і вовків. Великий Луг був одним із давніх осередків козацьких промислів, тому став символом вольності запорожців.

3. Запорозька Січ — козацька республіка

Вирішення справ січовим товариством засвідчує, що Січ була козацькою республікою.

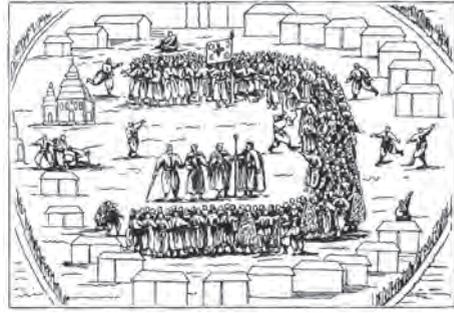
Найважливіші зі справ: вибори старшин, прийом іноземних послів, оголошення бойового походу, розподіл угідь тощо — розглядала й вирішувала загальна січова рада (коло).

Козацька старшина — військовий та адміністративний керівний склад козацтва, до якого входили: кошовий отаман, суддя, писар, осавул, курінні отамани, гармаш, товмач та ін.

Козацька рада скликалася за потребою, але традиційні відбувалися на Різдво, Великдень і Покрову. Після церковної служби, розговівшись, козаки шикувалися на майдані, вітали старшин, а ті вклонялися товариству. Рішення приймали не голосуванням, а вигуками й підкиданням шапок. Найважливіші моменти ради супроводжувалися пострілами з гармат чи мушкетів, звуками сурм і биттям у литаври.

Т. Калинський. Козацька рада на Січі.
Гравюра. Кінець XVIII ст.

Для вирішення поточних військових, адміністративних, господарських і судових справ січова рада обирала терміном на один рік **Запорозький Кіш** — центральний орган управління Січі — і **кошового отамана**, який зосереджував у своїх руках владу й проводив внутрішню та зовнішню політику Запорозької Січі.

Історичне джерело

Обрання кошового описав французький інженер **Г. Л. де Боплан**: «Коли зберуться всі старі полковники й старі козаки, які користуються серед них пошаною, кожен із них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визнається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає... якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча [додає, що] недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як усім узагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеще в долоні, вигукуючи: „Слава! Слава!“ Потім усі, один за одним, відповідно до свого рангу йдуть поклонитися йому».

- Який принцип, відомий ще з античних часів, узятий за основу процедури обрання кошового в Запорозькій Січі?

Разом із кошовим отаманом обирали суддю, осавула, писаря й курінних отаманів. Усім урядовцям вручали **козацькі клейноди** — символи старшинської влади.

Козацька рада — вищий орган влади на Січі. Право участі в ній мали всі без винятку козаки.

Кіш (Запорозький) — назва центрального органу управління січової громади.

Кошовий отаман — особа, яка зосереджувала у своїх руках найвищу військову, адміністративну та судову владу в Запорозькій Січі, очолювала Кіш Запорозької Січі.

Козацькі клейноди (від нім. *Kleinod* — скарб, дорогоцінність) — символи самоврядування Запорозької Січі (корогва, литаври, сурми, гармати). Знаки розрізнення та символи влади козацької старшини: булава й бунчук кошового отамана, пернач полковника, срібна печатка та каламар писаря, палиця судді, оздоблена срібними кільцями й срібним круглим навершям.

Козацькі клейноди:
1) печатка гетьмана;
2) булава; 3) пернач;
4) литаври. XVII ст.

Вагоме місце займала почесна когорта «отаманії» «батьків», «сивовусих дідів», «знатних радців» — колишніх запорозьких старшин. Це були моральні «стовпи» усього низового війська, носії його переказів і звичаїв, найавторитетніші порадики запорозького братства.

Оскільки Запорозький Кіш управляв територією, що у XVIII ст. сягала розмірів острівної Англії, на допомогу військовим старшинам обирали «військових служителів» — довбиша, гармаша, товмача, кантаржія, шафаря, канцеляристів, шкільних отаманів. Територія Запорожжя поділялася на паланки. Кожна паланка обирала паланкового полковника та паланкових старшин.

З огляду на те, що в Запорозькій Січі всі громадські й військові справи вирішували козацьким товариством, самі козаки, а також європейські держави й політики визнавали Запорожжя як *козацьку річ посполиту, республіку*.

Правова система Запорожжя. У Запорозькій Січі діяло самобутнє козацьке право. Воно поєднало звичаєве право, елементи магдебурзького права й вимоги Литовських статутів.

Найважчими злочинами вважали зраду, порушення військової дисципліни, крадіжку майна. За це карали розстрілом, побиттям киями до смерті. За незначні правопорушення винуватців на певний час приковували до ганебного стовпа або гармати на майдані для осуду товариством. Такої кари зазнавали ті, хто проявив непокору чи зневагу до старшини, не повернув борг тощо. Часто за незначні провини порушників шмагали нагаями й тут же відпускали.

Ганебний стовп на Січі.
Реконструкція

Як записав академік Д. Яворницький із вуст старого козака Н. Коржа, суд і покарання за дрібну провину могли проходити так: кошовий виносив вирок, і тут же його охорона приносила кий, примовляючи: «Ну, лягай, братчику! Ось ми тебе проучимо, як неправду робити». А на вмовляння винуватця кошовий відповідав: «Ні, братчику, немає вже помилування, коли ти такий упертий. Козаки, на руках і на ногах станьте! Сторожа, бийте його добре киями, щоб знав, по чім ківш лиха!»

Демократичні засади управління козацьким товариством, участь широких кіл козацтва у вирішенні майже всіх громадських і військових

питань перетворили Запорозьку Січ на стійку самостійну військово-політичну організацію, яка дістала міжнародне визнання.

Працюємо з джерелами

- Прочитайте уривок із хроніки **М. Бельського**. Про який період формування Запорозької Січі розповідає хроніст? Які козацькі промисли він визначає?

«Козаки — це посполиті люди, які на низу Дніпра займаються ловлею риби й там же сушать її на сонці, без солі, проживають там лише влітку, а на зиму розходяться в ближчі міста, як Київ, Черкаси й інші, попередньо заховавши свої човни в безпечному місці на одному з дніпровських островів і залишивши там кілька сотень чоловік на кошу, як вони кажуть, на сторожі, мають вони й власні гармати, які здобули в турецьких фортецях або ж у татар. Раніше їх було небагато, але тепер збирається по декілька тисяч, особливо їхня чисельність зросла в останній час, і неодноразово вони туркам і татарам немалі шкоди чинили, нападаючи на Очаків, Тягиню, Акерман та інші фортеці».

СУСПІЛЬНІ ГРУПИ, ЯКІ УТВОРЮВАЛИ КОЗАЦТВО

Завдання та запитання

1. Розкажіть, як частина мешканців українського відрізка Великого Кордону зайнялися козакуванням як постійною справою.
2. Як виникла в козаків ідея створення Запорозької Січі — постійної міцної фортеці низових козаків?
3. Користуючись схемою, дайте характеристику суспільним групам, які утворювали козацтво.
4. Покажіть на мапі Великий Луг — місця розміщення Запорозьких Січей.
5. Скориставшись словником, з'ясуйте, якими справами на Січі займалися довиш, гармаш, товмач, кантаржій і шафар.
6. Порівняйте козацькі промисли — уходництво й добичництво.
7. У яких значеннях використовувалося слово *курінь*?
8. Опишіть історичний портрет Д. Вишневецького (Байди).
9. Доведіть, що Запорозька Січ була республікою, використавши для цього особливості прийняття рішень січовим товариством і правової системи Запорожжя.

§ 5. УТВОРЕННЯ РЕЕСТРОВОГО КОЗАЦТВА

1. Становлення козацького стану

Наприкінці 60-х років XVI ст. уряд Речі Посполитої звернувся до планів створення козацьких прикордонних сил. 5 червня 1572 р. Сигізмунд II Август підтвердив прийняття 300 козаків на державну службу.

Прийнятих на державну службу записували до реєстру (списку). Звідси й виникла назва **реєстрове козацтво**. Відтоді польська влада офіційно визнавала козаками лише тих, хто був занесений до реєстру. Польський король Стефан Баторій в 1576 р., на знак офіційного визнання реєстрового козацького війська, вручив йому дорогоцінні військові клейноди: корогву, бунчук, булаву та печатку з гербом. Отже, польська держава офіційно визнала існування козацтва як суспільного стану — із закріпленими законом спадкоємними правами й обов'язками.

Реєстровики підлягали управлінню своїх командирів, звільнялися з-під влади феодалів, старост і воєвод, міських магістратів. Вони не сплачували податки, мали право власності на землю, могли вільно вести різні промисли й торгувати. За службу отримували грошове утримання з державної скарбниці.

Соціальний і майновий стан реєстрових козаків був дуже різним. Верхівка реєстру — козацька старшина й заможне козацтво — володіла селами, хуторами, різними промислами, водяними млинами й корчмами. Становище рядових реєстровиків було складним. Обов'язок відбувати військову службу власним коштом, виступати в похід із власним конем, зброєю й військовим спорядженням вимагав від реєстрових козаків значних витрат.

Реєстрове козацтво дуже болісно сприймало національно-релігійний тиск. Цими обставинами пояснюється те, що наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. не тільки низове, запорозьке, а й реєстрове козацтво брало участь у національно-визвольному русі.

Для пригноблених українських селян і міщан станові права та вольності козаків-реєстровиків стали тим суспільним ідеалом, до якого вони прагнули, щоб підвищити свій соціальний статус, позбутися залежності від пана чи власника міста, отримати можливості для вільного, захищеного законом гідного життя та господарювання. Тому селяни й міщани завжди підтримували козацькі повстання, самовільно покозачувалися, тобто проголошували себе козаками й перетворювали повстання на **козацькі війни**.

 Реєстрове козацтво — уключені до реєстру, визнані польською владою козаки, які несли прикордонну службу.

Козацькі війни — антиурядові акції козаків і покозаченого населення України наприкінці XVI — на початку XVII ст. з метою розширення прав козацтва та збільшення козацького реєстру.

2. Козацькі війни наприкінці XVI ст.

Заволодіння Польщею майже всією Україною внаслідок Люблінської унії призвело до посилення феодального та національного гноблення. Пани отримали повну владу над селянами. Їхні судові вирoki не міг скасувати навіть король. Запроваджувалися нові натуральні й грошові повинності. Визиск шляхтичів не мав меж.

У містах від постійних утисків потерпали насамперед українські купці й ремісники. Магдебурзьке право поширювалося лише на католиків. Посади в міському самоврядуванні зосередилися в руках поляків і німців.

Різно погіршилося становище православ'я. Польська держава рішуче відмовляла православній церкві в праві на існування. Наступ католицизму, який українці сприйняли як «зневагу, погорду й знущання на кожному кроці», викликав могутній усенародний опір.

Утворення Запорозької Січі сприяло піднесенню національно-визвольного руху проти національно-релігійного гніту та кріпосницьких порядків. Утікачі поповнювали запорозьке воїнство, поширювали на Січі антипольські й антикатолицькі настрої.

Суспільство нагадувало порохову діжку, для вибуху якої було достатньо єдиної іскри, щоб національно-визвольний рух набув активних збройних форм.

Повстання під проводом Криштофа Косинського. Перше велике козацьке повстання розпочалося в **1591 р.** Воно охопило Поділля, Волинь і Київщину. Слідом за козаками й селянами на боротьбу проти магнатів і шляхти піднялося населення багатьох міст. Одночасно виступили також реєстрові козаки.

Очолив повстання **Криштоф Косинський**, гетьман реєстрового козацтва. Виходець із дрібної шляхти Підляшшя, він проявив мужність і військовий талант у боротьбі з татарами. Король надав воїну маєток за службу, але білоцерківський староста, князь Я. Острозький, не допустив його до володіння землею. Обурений К. Косинський, зібравши загін козаків, виступив проти кривдника. До повсталих приєдналися селяни-втікачі й городяни. Повстанці штурмом захопили замок Острозького й Білу Церкву, здобули гармати, легку зброю, військові припаси, гроші, спалили боргові документи. Невдовзі вони зайняли Трипілля, Богуслав, Переяслав, Київський замок. Повстання поширилося з Київщини на Брацлавщину. Боротьба повсюдно набувала національно-визвольного характеру.

Наляканий розмахом повстання, польський король оголосив посполите рушення шляхти Київського, Волинського та Брацлавського воєводств. 23 січня 1593 р. шляхетське ополчення й повстанці зустрілися під містечком П'яткою, що на Волині. Шляхта була

Невідомий художник.
Гетьман Криштоф
Косинський.
1592 р.

- Поясніть, чому повстання стало національно-визвольним.
- Що завадило повстанцям продовжити боротьбу?

КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ К. КОСИНСЬКОГО (1591–1593)

	Район розташування козацького війська в 1590 р.		Поразка війська К. Косинського (23–31 січня 1593 р.); укладення угоди між козаками й князем Я. Острозьким
	Походи війська К. Косинського в 1591–1592 рр.		Відступ козаків на Запорожжя
	Міста, які склали присягу К. Косинському		Похід козацького війська в травні–вересні 1593 р.
	Резиденція К. Косинського у вересні 1591 — січні 1592 р.		Місце загибелі К. Косинського (травень 1593 р.)
	Дії польського війська на чолі з Я. Острозьким		Зруйнування Січі татарами (вересень 1593 р.)

добре озброєною, основну її силу становила важка кіннота (заковані в лати гусари), угорська піхота й артилерія.

Люті морози завадили повстанцям отаборитися. Проте вони героїчно відбивали атаки кіннотників. У тижневій кривавій битві загинуло понад 2 тис. повстанців. Великих втрат зазнала й польська шляхта. Унаслідок перемовин була підписана мирна угода.

Козаки взяли на себе зобов'язання повного «послушенства королю» та обіцяли відступити за пороги.

Проте вже в травні 1593 р. двотисячний загін на чолі з К. Косинським знову виступив із Запорожжя й оточив Черкаський замок старости О. Вишневецького. Становище обложених було дуже скрутним. Козаки обстрілювали місто із суші й Дніпра. Поява запорожців біля Черкас підняла на боротьбу й селян. Однак О. Вишневецький вдався до підступу. Він запросив гетьмана до себе на перемовини й наказав убити. Козаки змушені були зняти облогу й відступити на Січ.

Повстання під проводом Северина (Семерія) Наливайка. У 1594 р. козацько-селянське повстання очолив *Северин Наливайко*, уродженець міста Гусятин (нині Тернопільської обл.), учасник походів на турків і татар, прекрасний гармаш, найманець війська магната Острозького.

До організації повстання його підштовхнула сімейна біда й образ. За наказом брацлавського старости в С. Наливайка відібрали землю, а батька закатували. Северин залишив службу й створив озброєний загін. На допомогу йому прийшли запорожці та реєстровці гетьмана Г. Лободи. У жовтні 1594 р. повстання охопило всю Брацлавщину, Київщину та Волинь. Козацько-селянське військо, чисельністю 12 тис. чоловік, здобуло Гусятин, Бар, Канів, Луцьк та інші міста, поширилося й на Білорусь.

Боротьба під проводом С. Наливайка значно відрізнялася від попередніх повстань не тільки масштабами, а й підтримкою суспільства. Сучасники зазначали: «Злучилося з ними (повстанцями. — *Авт.*) ... багато шляхти зубожілої чи вигнаної, або на кару смерті скараної, або помсти спраглої. Маса хлопства збіглася до них».

Польський король знову оголосив посполите рушення. Перед значно більшою силою шляхетського війська козацькі загопи відступали на Схід. Під Лубнами в травні 1596 р. польська кіннота відрізала повстанцям шлях до відступу. В урочищі Солониця оточені приготувалися до оборони: обставили свій табір возами в чотири ряди, насипали вал, викопали рів, на висотах поставили гармати. Повсталі успішно відбивали штурми, уночі робили сміливі вилазки, завдаючи втрат противнику. Тривала облога почала даватися взнаки. Становище обох сторін дедалі важчало. Не вистачало їжі, фуражу та води.

Поляки запропонували перемовини й пообіцяли повсталим прощення. Табір повстанців розколовся. Козаки схопили й стратили гетьмана Г. Лободу за спроби порозуміння з ворогом. У відповідь його прихильники захопили пораненого С. Наливайка й видали шляхті.

Проте це не врятувало повстанців. Шляхтичі не дотримали лицарського слова й стратили більшість учасників повстання. У вересні 1596 р. король Сигізмунд III видав універсал, за яким козаки-нереєстровці оголошувалися поза законом. Северина Наливайка та ще шістьох керівників після жорстоких тортур було страчено у Варшаві.

Б. Карабулін. Взяття Луцького замку С. Наливайком.
Фрагмент. 1968 р.

• Що спричинило масову підтримку повстання С. Наливайка серед українців і білорусів?

Наслідки козацьких воєн 1591–1596 рр. Хоча козацькі війни 1591–1596 рр. зазнали поразки, вони засвідчили про можливість успішних спільних дій козаків, селян, міщан і дрібної шляхти в боротьбі з поневолювачами. У жорстоких битвах зростала національна свідомість українського народу, гартувалася його воля, набувався досвід збройної боротьби.

Козацька Україна відступила, але не скорилася. Героїчні постаті К. Косинського та С. Наливайка навечно залишилися в народній пам'яті.

Завдання та запитання

1. Дайте загальну характеристику козацьким війнам наприкінці XVI ст., визначивши причини, які спонукали українців застосовувати збройні форми національно-визвольного руху.

2. В атласах і на контурних мапах позначте основні райони козацьких повстань 1591–1596 рр. Прослідкуйте за мапою просування козацьких і польських сил.

3. Визначте різницю між поняттями «низовий козак» і «реєстровий козак».

4. Укажіть обставини, які спонукали Річ Посполиту запровадити реєстрове козацтво.

5. З'ясуйте, що могло приваблювати українців у становищі реєстрового козацтва; з чим у польській політиці не могли змиритися реєстрові козаки, незважаючи на те, що отримували платню від польського уряду.

6. Чим ви поясните, що К. Косинський і С. Наливайко — представники заможного реєстрового козацтва — очолювали козацькі війни?

7. Поміркуйте над причинами поразок козацько-селянських повстань наприкінці XVI ст.

8. Що нового додали повстання до національно-визвольного руху українського народу? Чи не даремними були жертви повстанців?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ОСНОВНИХ ВЕРСТВ СУСПІЛЬСТВА

Повсякденне життя — це життя з його щоденними справами, трудовою діяльністю, різноманітними успіхами й проблемами, зустрічами та розмовами, побутом і відпочинком. Повсякденне життя в мікросвіті — у сім'ї, у власному будинку, у колі друзів. Іншою складовою є життя в макросвіті. Тут людина вступає в складні стосунки із соціальними верствами, підприємствами, урядом, церквою, навчальними закладами. Загалом повсякдення — тема надзвичайно широка.

Представники бідної шляхти XVI ст.
м. Львова. *Реконструкція*

- I. Переглянувши матеріал § 1, дайте відповіді на запитання.
  - Чому суспільство поділяється на суспільні верстви?
  - За якими ознаками в суспільстві виокремлювалися привілейовані та не-привілейовані верстви.
  - Які верстви потрібно вважати основними, а які неосновними. Чому?
  - Складіть схему поділу суспільства на верстви у вигляді піраміди.
- II. Проаналізувавши подані документи, ознайомтеся з повсякденням представників різних суспільних верств на рівні життя в макросвіті.
  1. Прочитайте уривок із жалуваної грамоти польського короля Сигізмунда I про підтвердження місту Володимирі магдебурзького права (1509) і проаналізуйте його за поданим планом.
    - Які прояви магдебурзького права описані в уривку?
    - Визначте формулювання, яке доводить, що представники королівської влади не мали в місті з магдебурзьким правом жодних владних повноважень.
    - Поміркуйте, з приводу яких питань могли «радитися» містяни.
    - Доведіть, що міста з магдебурзьким правом самостійно споруджували оборонні укріплення.
    - Хто вирішував справи про поселення нових містян у місті? Яка неодмінна умова при цьому ставилася королівською владою?

«Одним листом й. к. м. ... благоволив підтвердити їм право магдебурзьке, що мають вони... між собою судитися й радитися, а старости володимирські й інші урядовці в те їхнє магдебурзьке право вступатися не повинні й не мають права перебирати з них на себе право судити їх... Крім цього, його пресвітла милість, отець наш, велів їм приходячих вільних людей у місті тамтешньому осаджувати. А другим листом й. к. м. ...благоволив їм дати й дозволити таке в Володимирі помірне¹: з кожної маці² по пенязю, а мостове³ з гостя⁴ — від воза по півгроша брати. І ці пенязі на оборону міста віддавати їм велів... І те магдебурзьке право ми підтверджуємо цим нашим привілеєм...»

2. Прочитайте уривок із «Статутів на волоки» 1557 р. й визначте ті умови роботи селянина на панщині, які відображає джерело. Дайте відповіді на запитання.
  - Чому в документі не згадується про умови оплати праці селянина?
  - Чи звільняло селянина покарання за невиконання панщини від відробітків у господарстві феодала?
  - Чи звільняла селянина від панщини хвороба? Як селянин міг уникнути покарання за невихід на панщину через хворобу?
  - Поміркуйте, чому поміщики вимагали від селян відробітків і не погоджувалися на відкуплення грішми пропущених днів панщини.
  - Чому поміщики-католики не примушували селян-православних працювати в день православного Великодня?

¹ *Помі́рне* — плата за обмір певних величин.

² *Маці́* — міра, яка дорівнювала майже 10 пудам.

³ *Мостове́* — плата за проїзд через міст.

⁴ *Гість* — іноземний купець.

- За рахунок якого часу карали селян, що запізнилися на роботу?
- Користуючись календарем, визначте тривалість панщини наприкінці червня, липня й серпня.

«... І якщо котрийсь чоловік не вийде на роботу, то за перший день прогулу заплатить гріш, а за другий день — барана, а якщо й третій раз прогуляє або через п'янство не вийде, то бичем на лавці скарати, а дні пропущені відробити; однак, якби з якої причини підданий не міг вийти на роботу, він має... оповістити про те уряд, а уряд, визначивши причину заслужну, не має його ніяк за ті провини карати, але іншого дня примусити відробити повинність, яку він пропустив, але не відкуплюватися від роботи нікому... А до роботи приступати підданим, як сонце сходить, а зійти, як заходить, а відпочинку тим, що з худобою роблять, перед обідом — година, у полудень — година, надвечір — година; а котрі пішо роблять, тим відпочинку в ті ж часи, але по півгодини має бути, а то літом на Великдень відпочивання; а хто рано на роботу не вийде через запізнення, такий другого дня стільки часу, на скільки запізнився, відробити має».

- 3.** Прочитайте уривки зі скарги православних руських міщан. Дайте відповідь на запитання.
- Про які суспільні верстви йдеться?
  - Назвіть описані в документі приклади приниження релігійних почуттів.
  - Поміркуйте, до яких наслідків призводить подібне приниження й окремих суспільних верств, і всього народу.
  - Виходячи зі змісту уривка, зробіть припущення, з якої причини й з якою метою частину міста позбавляли води.

«У великих містах церкви запечатані, церковні маетки зруйновані, у монастирях замість монахів тримають худобу ... З монастиря Лещинського зробили корчму. Придивись ще до образ і нечуваного гноблення. Хіба не гноблення народу нашого руського те, що, крім інших міст, робиться у Львові? Хто додержує грецької віри й не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою й бути прийнятим у цех; не дозволяється проводити за церковним обрядом тіло померлого жителям міста й відкрито приходити до хворого з тайнами Божими. Знову ж — хіба не гноблення у Вільні, при тому нечуване: коли хочуть тіло померлого поза замком проводити через замкову браму... то вони цю браму зачиняють і тіло доводиться проносити через іншу браму, яку використовують для вивезення міських нечистот; ... усякій халупі дозволяють мати трубу для води, а велика площа (частина міста) і багато будинків не мають жодної труби, хоча відомо, що вона була і сліди її є».

- 4.** Прочитайте уривок з листа брацлавської шляхти королю Стефану Баторію від 7 липня 1576 р. Дайте відповідь на запитання.
- Чи дозволяє цей документ визначити зміст одного з положень Люблінської унії 1569 р.? Про яке саме положення йдеться?
  - Чим ви можете пояснити порушення цієї умови унії з польського боку й прагнення її дотримуватися з руського боку?

«Хоча найясніший милостивий королю, за ухвалою унії, листи з канцелярії вашої королівської милості не іншим, а тільки руським письмом мають бути видані, але ... це нам над право й над вольності наші діється, що листи з канцелярії в. к. м. до нас письмом польським видають. Про що ... покірними нашими просьбами просимо, щоб в. к. м. при привілею та свободах наших нас залишити й до нас листи з канцелярії в. к. м. руським письмом видавати наказати благоволив...»

III. Ознайомлення з повсякденням представників суспільних верств на рівні життя в мікросвіті.

Щоб ознайомитися з повсякденням мікросвіту представника певної верстви, ми пропонуємо заздалегідь, готуючись до заняття, поділити клас на творчі групи, щоб за допомогою додаткової літератури й Інтернету проаналізувати прояви повсякдення мікросвіту шляхтичів, селян, містян і козаків, зосередившись на таких проявах, як одяг, їжа, побут, спілкування в родині, у громаді, виховання дітей, та інших проявах, які вас зацікавлять.

Ю. Брандт. Бесіда з молодими пралями.
1882 р.

Ю. Брандт. Зустріч на мосту.
1884 р.

§ 6. ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ XVI ст. ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМАЦІЙНОГО ТА КОНТРЕФОРМАЦІЙНОГО РУХІВ

Яку роль в історії людства відіграли Відродження, гуманізм, Реформація?

1. Особливості реформаційного руху в Україні

Україна завжди була складовою європейської цивілізації. Це яскраво проявилось в її релігійному житті XVI ст. У той час чимало європейських країн охопив реформаційний рух за перегляд засад віри та діяльності католицької церкви. Учасники руху виступали за створення незалежних від Риму національних церков, перекладу священних книг і ведення церковних відправ рідною мовою. Вимагали здешевлення й спрощення церковних обрядів, які б не ускладнювали спілкування людини з Богом.

Цей рух призвів до утворення нової течії в християнстві — *протестантизму*. Із середини XVI ст. ідеї Реформації та протестантизму в Україні швидко поширили шляхетська та магнатська молодь, яка навчалася в європейських університетах, європейські ремісники, митці, учителі й лікарі, котрі поселялися в містах, у маєтках шляхти.

Найвпливовішою серед протестантських церков в Україні була *кальвіністська*. Свою віру в Бога кальвіністи пов'язували насамперед з Богом Отцем, заперечували ікони та всю зовнішню обрядовість, засуджували війни, смертну кару як гріховне посягання на образ Божий — людину. Протестантизм в Україні не став масовим. Селяни зберігали вірність батьківській, православної церкви, а протестантську називали *панською церквою*.

Незважаючи на це, Реформація справила значний вплив на розвиток української культури. Її ідеї пробудили православне духовенство. Воно замислилося над необхідністю оновлення своєї церкви. Православні діячі взялися за створення й друкування богословських творів. Вони почали використовувати в богослужінні переклади Святого Письма живою народною мовою. Наслідком духовних зусиль священників стало зародження нової української літературної мови.

2. Особливості контрреформаційного руху в Україні

Заради свого захисту католицька церква організувала контрреформаційний рух. Порятунком католицизму його учасники вбачали в перебудові й пристосуванні до нових настроїв та умов життя.

Найдієвішим захисником католицької церкви став орден єзуїтів¹. Він згуртував навколо себе значні інтелектуальні сили. Їхніми головними засобами були написання й друкування книг, проголошення натхненних проповідей, переконання людей у приватних бесідах. Надзвичайно дієвими стали засновані єзуїтами школи й колеґіуми, у яких молодь могла здобути добру освіту. Розгортанню діяльності єзуїтів в Україні посприяла Люблінська унія. Уже 1571 р. було відкрито єзуїтську колеґію в Ярославі (Галичина), а незабаром — у Львові, Кам'янці, Перемишлі, Острозі, Вінниці, Києві, Новгороді-Сіверському й інших містах.

Належати до єзуїтського ордену стало престижно. Його членами були відомі проповідники, організатори шкільництва, учені та письменники. Вести боротьбу з Реформацією єзуїтам полегшувало те, що учасники реформаційного руху завжди виступали розрізнено. Багато людей, які стали протестантами, знову поверталися до католицької церкви.

Костел єзуїтів.
м. Львів. Сучасне фото

¹ *Єзуїти* (від латин. *Jesus* — Ісус) — члени католицького чернечого ордену, заснованого в 1534 р.

Легко долаючи реформаційні впливи на теренах Речі Посполитої, єзуїти все більше спрямовували свої зусилля проти православ'я. Той рівень освіти, який надавали єзуїтські навчальні заклади, приваблював українських магнатів і шляхтичів як із протестантських, так і з православних сімей. До того ж їх випускники мали можливість поглиблювати освіту в європейських університетах. Але разом із знаннями педагоги-єзуїти прищеплювали молодим людям зневагу до рідної культури та віри, усіяло переконавали перейняти католицьку віру, польські культуру й мову.

Водночас діячі Контрреформації активно переконували польських урядовців не допускати некатоліків до державної служби. Це позбавляло б їх можливості здобувати освіту, знаходити нових друзів, керувати суспільними справами й заслужити пошану та честь серед русинів, придбати майно. Вони рекомендували ставити українців перед вибором: або жити в злиднях, або, змінивши віру та культуру, досягнути життєвого успіху.

Історичне джерело

Львівський архієпископ **Я. Порохницький** розповідав, що окатоличення та ополячення української шляхти відбувалося й завдяки одруженню: «Коли траплялося, що була панна-одиначка з маєтністю або багата вдова, то королі своїх поляків-шляхтичів посилали до Русі, помагали їм своїми впливами. Одружуючись, вони наповнили Русь і запровадили віру правовірну католицьку, римську. Решту зробила пильність пастирів, так що й найбільші панове з Русі перейшли до єдності з римським костьолом, покинувши грецьку схизму¹».

- З яких міркувань українська знать змінювала віру?

3. Православні братства

Яскравим виявом національно-визвольного руху стали **церковні братства**. Вони існували в Україні з глибокої давнини, але особливо широко розгорнули свою діяльність з XVI ст. Авторитет братств збільшився завдяки ідеї Реформації про участь світських осіб в управлінні справами церкви.

Оскільки братства засновували при церквах, то це відтворилося в їхніх назвах: Львівське Успенське, Віленське Свято-Духівське, Луцьке Чеснохресне, Київське Богоявленське тощо.

У давнину братства опікувалися церквами, дбали про будови й церковне убрання, допомагали священикам; на свята влаштовували зібрання міщан. Особливо важливою була економічна взаємодопомога. Братства надавали позики своїм членам, рятували міщан від боргів, запобігали продажу майна (особли-

Церковні братства — релігійно-громадські організації при православних (згодом і греко-католицьких) парафіях в Україні та Білорусі в XVI–XIX ст., які захищали освітні, культурні, релігійні, господарські й політичні інтереси міщан.

¹ *Схизма* — розкол у християнстві.

Київський братський монастир.
Листівка. 1913 р.

во будинків), засновували притулки для збіднілих і старців. Такі заходи сприяли зростанню популярності братств.

У XVI ст. під впливом реформаційних ідей братства поширили свою діяльність на культурне й політичне життя. Посилення національного гніту спонукало їх організувати в містах оборону українського міщанства, виступати зі скаргами до міських магістратів на утискувачів, боротися за створення українських магістратів, висилати посольства до королів, шукати допомоги в шляхти й вельмож.

Братства продовжували допомагати православної церкві. Під впливом реформаційних ідей вони надавали не лише матеріальну підтримку, а й слідкували, щоб духовенство не порушувало норм моралі, щоб священники старанно виконували свої обов'язки, беручи за це помірну платню, щоб у лави духовенства висвячували високоосвічених людей.

Долаючи байдужість, а то й відвертий спротив єпископів, братства взялися за справи освіти й книгодрукування, про які церква все більше забувала. Засновані ними друкарні разом із релігійною літературою видавали й необхідні для школи підручники.

Однією з найважливіших справ братства вважали заснування шкіл, оскільки вбачали головну причину занепаду національно-культурного життя в недостатній освіті. Кожне братство засновувало при церкві школу. Тому мережа церковних братств доповнилася мережею освітніх закладів в Україні.

Історичне джерело

Відомий автор «Перестороги» **Й. Борецький** також убачав причини занепаду Русі-України в нехтуванні справами освіти: «Вельми зашкодило державі те, що вона не могла поширити шкіл і наук усенародних і їх не фундувала, бо якщо науку мали б, то за несвідомістю своєю не прийшли б до такого занепаду».

- Чи справедливі ці слова щодо сучасного стану справ в освіті?

У Галичині чільне місце посіло Львівське братство. Воно налічувало 20–30 членів. Це були заможні люди. У 20-х роках XVI ст. вони виступили проти обмежень, які наклала на них міська влада. Львівське братство заклиало інші міські громади до заснування братств, і завдяки зусиллям українських купців і ремісників братська організація поширилася на Холмщині, Галичині, Волині, Поділлі й Київщині.

Історичне джерело

Мету братства київські братчики пояснювали так: «Братство називається, коли православні християни, які живуть серед чужовірців, ляхів, уніатів і проклятих

еретиків, хочуть від них відлучитись і не мати нічого спільного з ними, а самі любов'ю єднуються, імена свої разом вписують і браттями називаються: а це для того, щоб твердіше й скоріше могли відперти протиповірення».

- Якими прислів'ями (українськими, інших народів світу) можна проілюструвати це історичне джерело?

До складу братств найчастіше належало кілька десятків людей, згуртованих задля спільної справи. Сходина братства відбувалися щонайменше раз на місяць. Раз на рік збирали загальне зібрання, на якому вибирали старшину — старших братів. Число братчиків збільшувалося за рахунок представників різних станів — міщан, духовенства, шляхти й селян, як чоловіків, так і жінок. Братства стали всестановими об'єднаннями. Так, у статуті Львівського братства зазначено, що членом може бути «чи міщанин, чи шляхтич, чи хто з посполитих людей усякого стану».

Братські організації підтримували дисципліну серед своїх членів. За кожну провину брат «платив кару» воском або мав відсидіти певний час на церковній дзвіниці. Так карали за пропуск без поважної причини сходин братства або похорону, за те, що «брат брата в братстві наганьбив» або казав негідні слова.

Братства посіли провідне місце в національно-релігійному житті. Вони усували негідних духівників, плекали гарних провідників і вчителів, наводили дисципліну в монастирях, засновували школи та бібліотеки, поширювали духовну літературу, піднімали громадянський дух, творили патріотичну атмосферу національного відродження.

Завдання та запитання

1. Назвіть особливості реформаційного та контрреформаційного рухів в Україні.
2. Охарактеризуйте православні братства як вияв українського національно-визвольного руху.

3. Виокремте історичні обставини, які зумовили поширення ідей Реформації в Україні.
4. Перерахуйте потреби, які спонукали православні братства зосередити зусилля на мережі шкіл і друкарень.

5. Серед книжок бібліотеки Львівської братської школи були твори Арістотеля, Овідія, Вергілія, Валерія Максима. Знайдіть у довідниках, ким були ці історичні діячі. Про що свідчить такий добір авторів?
6. Проаналізуйте напрями діяльності православних братств. Чому їхня діяльність користувалася схваленням народу?
7. Поясніть, як Реформація вплинула на розвиток національної культури.

8. Складіть розповідь про діяльність братства від імені його члена-братчика.
9. Уявіть себе черговим учнем братської школи. Опишіть свій день у школі.

§ 7. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЕ ЖИТТЯ XVI ст.

Про що свідчить той факт, що Президент України перед вступом на посаду призначає на Пересопницькому Євангелії?

1. Умови розвитку культури

XVI століття у вітчизняній культурі було яскравою й плідною епохою. Культурне життя ґрунтувалося на традиціях Київської держави, які у Великому князівстві Литовському підтримувалися. Вагому роль у розвитку культури відіграли усталення й пошвавлення господарського життя. Це сприяло зростанню потреб у творах мистецтва.

На розвиток культури значний вплив справляло географічне положення України. Проживаючи на місці зустрічі трьох цивілізацій: західної християнської, східної християнської і мусульманської, українці мали можливість побачити свою відмінність від інших, а тому берегти власну культуру. Вони навчилися запозичувати все найкраще в інших народів, які проживали на теренах України: у поляків, німців, євреїв, вірменів, угорців, греків. У XV ст., коли під ударами Османської імперії занепали італійські колонії в Криму, частина генуезьких купців переселилася до Львова та Києва. Діти українських вельмож навчалися в університетах Польщі, Німеччини, Чехії та Італії.

Завдяки цій взаємодії на українську культуру справили вплив західноєвропейські Відродження та Реформація.

Розвиток української культури, особливо наприкінці століття, тісно пов'язаний із швидким, навіть лавиноподібним зростанням національної самосвідомості українського народу. Утворення Речі Посполитої в 1569 р., з одного боку, об'єднало майже всі українські землі в єдиних державних кордонах, а з іншого — поставило український народ у найважчі політичні, економічні та релігійні умови.

Невідомий художник.
Княгиня Раїна
Вишневецька.
Кінець XVI–
XVII ст.

Зміцненню національної самосвідомості сприяла також оборона українських рубежів від натиску Кримського ханства й Османської імперії. Успіхи й страждання, що їх приносила ця боротьба, ставали джерелом натхнення українських митців, літераторів і літописців.

Розвитку української культури сприяли представники української верхівки. Навіки прославилися такі українські меценати, як князі Василь-Костянтин Острозький, Юрій Слуцький, Григорій Ходкевич, Михайло Вишневецький і його дружина Раїна Могилянка, київська міщанка Єлизавета (Галшка) Гулевичівна.

Однак більшість українських феодалів, верхівка духовенства в умовах панування Речі Посполитої відмовлялися від рідної мови, традицій і православної віри, стаючи носі-

ями польської культури. У цій ситуації роль духовного лідера народу взяло на себе козацтво. Підхопивши традицію національної державності, виступивши захисником православної церкви, української мови та культури, воно стало могутнім і яскравим натхненником і творцем визначальних ознак української культури Нового часу.

2. Шкільництво

Однією з характерних ознак української культури XVI ст. є особливий інтерес до освіти. Тривалий час основними навчальними закладами були початкові парафіяльні (приходські) школи при православних монастирях і церквах. Рівень і форми навчання в них уже не відповідали вимогам часу. Після утворення Речі Посполитої в Україні з'явилися **езуїтські колегії**, які були добре організовані й фінансово забезпечені, однак працювали проти української культури.

Вони бралися за навчання дітей усіх віросповідань. Але разом із міцними знаннями поступово прищеплювали учням почуття відданості католицтву. Тому переважна більшість вихованців єзуїтів непомітно спольщувалася, зрікалася батьківської мови й віри, а потім свідомо приймала католицизм.

Історичне джерело

Езуїтське шкільництво, яке відривало дітей від рідних коренів, гостро критикували патріотичні українці. Ось що казав про навчання в єзуїтів волинський шляхтич у 1620-х роках: «Аж ти дав синка свого, дав до ... школи, а звелів до навчання ... єзуїтів. Аж вони там твого синка-русинка ошукали ... Аж тепер і на віру свою святую правдивую яко пес щекáє, і на тебе, батька, і на матір на свою, і на весь рід свій, і віри, і язика свого многославного святого відрікається ...»

- Від яких національних ознак часто відмовлялися учні єзуїтських шкіл? Які твори ви читали, де автори висміюють зречення своєї мови, традицій тощо?

Саме тоді українські магнати виступили ініціаторами створення православних шкіл, які не поступалися б єзуїтським. Одним із найвідданіших українській культурі був князь Василь-Костянтин Острозький. У **1576 р.** він у своєму маєтку відкрив перший православний колегіум.

Численні факти свідчать про існування шкіл у другій половині XVI ст. в усіх великих українських містах. Саме тоді в Києві відкрили свою школу генуезці. Засновували школи й на Запорозжжі, де козаків «учили монахи київських монастирів». Помітну роль у поширенні освіти відіграли «домові школи», які відкривали у своїх маєтках заможні сім'ї.

Одночасно діяли й протестантські школи в Гоцці, Берестечку, Хмельнику й інших містах.

Колéгія (від латин. *collegium* — товариство, співдружність) — назва закритих середніх і вищих навчальних закладів в Європі. Україні в XVI–XVIII ст.

Дуже велика заслуга в справі пожвавлення української шкільної освіти належить братствам. Наочним прикладом для братчиків був розвиток шкільної освіти в західноєвропейських університетах, де навчалася українська молодь із заможних родин. Особливо багато зробило для освіти Львівське Успенське братство.

3. Львівська братська школа¹

Ф. Ковалишин. Колишня будівля Львівської братської школи. 1902 р.

Найдавнішою братською школою в Україні була львівська школа. Її заснували при Свято-Успенській церкві приблизно 1585 р. У школі навчалися переважно діти міських купців і ремісників. Молодші школярі опановували грамоту. Старші учні — спудеї — вивчали старослов'янську, грецьку й латинську мови, граматику, риторичку, поезику та філософію. З давніх мов у школі на перше місце ставили не латинську, а грецьку мову, що єднала Україну з давнім джерелом світової культури. Навчання мало переважно гуманітарний характер. З каталогу шкільної бібліотеки видно, що учні читали не тільки підручники й словники класичних авторів: Арістотеля, Овідія, Вергілія, Валерія Максима та ін. Вони вивчали математику, астрономію й музику. Школа сприяла розвитку хорового співу та шкільного театру.

1592 р. львівська школа отримала королівський привілей на право викладання семи вільних мистецтв. Тобто школа довела, що знання, які отримують її учні, відповідають рівню знань, отриманих у єзуїтських і протестантських гімназіях. Тут викладали досвідчені вчителі. Так, грецької мови навчав архієпископ грек Арсеній, брати Лаврентій і Стефан Зизанії-Тустановські, Іван Борецький, згодом — київський митрополит Йов.

Статут школи «Порядок шкільний» є визначною пам'яткою української педагогічної науки. У «Порядку...» зазначалося, що вчителі мали любити й навчати всіх дітей однаково. Він забороняв учителям ставитися до «вбогих учнів» гірше, ніж до синів багатих. Так само статут ставив однакові вимоги й до всіх учнів: повага до вчителів, старанність і працьовитість. Тільки найкращі учні для заохочення мали право сидіти за першими партами. Заняття в братській школі розпочиналися о дев'ятій годині ранку. Спочатку вчитель перевіряв домашнє завдання, потім учні вивчали новий матеріал. Щоденно призначали чергових, які стежили за поведінкою школярів.

Головним завданням школи була підготовка духівників, учителів і письменників, які словом усним і письмовим могли б прислужитися народові в «посполитій справі». Цієї мети Львівська братська школа зуміла досягнути.

¹ *Братські школи* — навчальні заклади в Україні та Білорусі наприкінці XVI — у XVII ст., які організовували й утримували православні братства.

Князь В.-К. Острозький усвідомлював значення науки, просвітництва й друкарства. На власні кошти він заснував в Острозі перший в Україні та Східній Європі вищий навчальний заклад європейського типу.

4. Острозька академія

Найвищим досягненням у розвитку української школи XVI ст. стала **Острозька академія** — східнослов'янська школа найвищого рівня. В Острозі викладали предмети «тривіуму» (граматику, риторику, діалектику) і «квадріуму» (арифметику, геометрію, музику, астрономію). Вивчали також грецьку, латинську й старослов'янську мови. Як відомо, ці предмети входили до обов'язкової програми й колегіумів, й академій. В останніх обов'язково читали курс богослов'я. Оскільки цей курс в Острозі не викладали, то формально навчальний заклад не можна вважати академією. Але саме так називали її багато сучасників. І не даремно. Адже її викладачі відіграли провідну роль у виданні **Острозької Біблії** — справи, гідної цілих богословських академій.

Острозька академія. Сучасне фото

Острозька академія значно відрізнялася від західноєвропейських вищих навчальних закладів. У ній найбільше уваги приділяли греко-візантійській культурній традиції та старослов'янській мові. Тут утворився новий тип закладу — **слов'яно-греко-латинський**.

Досвід академії був запозичений Києвом (1632), Молдовою (Ясси, 1642) та Росією (Москва, 1687).

Навколо академії сформувався гурток науковців, що діяв наприкінці 70-х років XVI — на початку XVII ст. Його членами були Іван Федорович, Герасим Смотрицький (перший ректор академії), Василь Малюшицький, Олексій Мотовило, Тимофій Аннич, Мартин Грабович, Сава Флячич, а також грецькі вчені Феофан Грек, Євстахій Нафанаїл, Імануїл Мосхопулос, Кирило Лукаріс (майбутній Олександрійський, а потім Константинопольський патріарх), Никифір Парасхес (до того 10 років викладав у Падуанському університеті), Діонісій Палеолог та ін. Працювали тут і польські діячі — Мартин Броневський і Януш Лятош (професор астрономії).

Протягом понад 30-річного існування Острозької академії (1576–1608), за найскромнішими підрахунками, її випускниками стали майже 500 осіб. Серед

Академія — вищий навчальний заклад у країнах Західної та Центрально-Східної Європи за доби Середньовіччя та раннього Нового часу.

Слов'яно-греко-латинська школа — новий тип навчального закладу, у якому найбільше уваги надавали греко-візантійській культурній традиції та старослов'янській мові.

них такі відомі вчені й політичні діячі, як М. Смотрицький, І. Борецький, П. Конашевич-Сагайдачний. Вихованці академії працювали вчителями, літераторами, друкарями й проповідниками.

5. Пересопницьке Євангеліє

Сторінка Пересопницького Євангелія.
1556–1561 рр.

Реформаційні настрої спонукали учених-богословів і священників задуматися над запитанням, якою мовою людина має спілкуватися з Богом. Ці ідеї спрямували книжників до народної мови. Літератори того часу здійснили низку перекладів «із язика болгарського на мову руську», тобто з церковнослов'янської на живу мову народу. Так само впливу народної мови все більше зазнавала книжна староукраїнська мова. У другій половині XVI ст. її стали називати «простою мовою». Цією, наближеною до розмовної, мовою писали судові й урядові документи, літописи, повчально-проповідницькі твори. Серед літературних пам'яток, написаних «простою мовою», першорядне місце посідає **Пересопницьке Євангеліє** (1556–1561) — визначна рукописна пам'ятка староукраїнської мови та мистецтва XVI ст. Роботою над створенням книги керував архімандрит Пересопницького монастиря Григорій. Він же здійснював переклад і редагував текст.

Книга засвідчує, що вже в XVI ст. жива українська мова була сформована та мала якісну відмінність від старослов'янської — церковної та інших слов'янських мов.

Наприкінці XVI ст. з'являються переклади «простою мовою» інших церковних книг: «Пісні пісень», «Апостола», Псалтиря та кількох десятків рукописних і друківаних «Учительних Євангелій». Наступним кроком до зближення книжної мови з народною розмовною стали твори полемічної літератури: «Апокрисис» Хр. Філалета, «Пересторога» Й. Борецького, «Палінодія» З. Копистенського, листи з Афону й трактати І. Вишенського.

Історичний факт

Пересопницьке Євангеліє складається з 482 пергаментних аркушів, важить 9 кг 300 г. Текст написаний чорним чорнилом і кіноваром. Дубові палітурки обгорнуті зеленим оксамитом. Книга прикрашена мініатюрами, ініціалами й орнаментами в народному українському стилі. Літери виписані чітким уставом, що свідчить про високий рівень майстерності українських переписувачів.

- Що, на вашу думку, має відчувати Президент України, присягаючи на такій книзі?

6. Книговидання. Літописання

Наприкінці XV — на початку XVI ст. перші книги церковнослов'янською мовою надрукували Швайпольт (Святополк) Фіоль у Кракові та Франциск

Скорина в Празі. В Україні поштовх до розвитку книгодрукування дав **Іван Федоров** (бл. 1525–1583). У 1573 р. він з допомогою меценатів відкрив у Львові друкарню, де через рік надрукував знаменитий «Апостол». Того ж року вийшов друком також «Буквар», перший навчальний посібник з граматики старослов'янської мови.

На запрошення князя В.-К. Острозького І. Федоров переїхав до Острога. Одним із найкращих друків І. Федорова стала **Острозька Біблія**, видана **12 серпня 1581 р.** Ця книга стала першим у слов'янському світі повним виданням Біблії церковнослов'янською мовою.

У 1583 р. І. Федоров повернувся до Львова, сподіваючись відновити книгодрукування в цьому місті. Однак його плани не справилися. У грудні 1583 р. після тяжкої хвороби він помер. Його поховано на цвинтарі в Онуфріївському монастирі у Львові.

Історичний факт

З метою пошуків достовірного тексту В.-К. Острозький спорядив послів до Чехії, Польщі, Московії, Болгарії, Греції, Палестини, листувався з Вселенським патріархом, створив спеціальну комісію з перекладу Святого Письма, залучивши 72 перекладачів. У 1581 р. Острозька Біблія (1256 сторінок) побачила світ, ставши взірцем для всього православного слов'янства. Її примірники придбали королівські бібліотеки Швеції та Франції, що свідчило про високий рівень видання. Переписувалася вона й у Москві. Тривалий час Острозька Біблія залишалася єдиним виданням такого типу.

Острозька Біблія. 1581 р.

У 1581 р. тут побачив світ перший слов'янський поетичний друкований твір — «Хронологія» А. Римші. Вона призначалася для початкових класів Острозької академії.

Поступово друкарська справа поширювалася Україною. Друкарні створювали коштом меценатів, Війська Запорозького. Ряд друкарень відкрили братства. Найбільшу питому вагу серед друкарської продукції мали релігійні книги. Розвиток книгодрукування сприяв поширенню полемічних книг, підручників європейської перекладної літератури.

Завдання та запитання

1. Визначте й охарактеризуйте умови розвитку української культури в XVI ст.
2. У чому полягає непересічне значення та унікальність Пересопницького Євангелія й Острозької Біблії?

3. Розтлумачте зміст висловлювання: «Літератори XVI ст. здійснили низку перекладів «із язика болгарського на мову руську»».

4. Поясніть значення понять «домова школа», «тривіум», «квадріум», «колегія», «академія» «слов'яно-греко-латинська школа».
5. Охарактеризуйте стан книговидання та літератури XVI ст.
6. Назвіть причини, які спонукали князя В.-К. Острозького вкласти значні кошти в організацію вищої школи в Острозі?
7. Порівняйте навчання в Острозькій академії з навчанням в університетах Західної Європи.
8. Поміркуйте, чи можна вважати Острозьку школу академією. Якщо можна, то чому?
9. Визначте позитивні та негативні прояви перебування України на перетині трьох цивілізацій, трьох культур.

§ 8. УКРАЇНСЬКІ МІСТА ТА РОЗВИТОК МИСТЕЦТВА в XVI ст.

Чим, на ваш погляд, визначається краса міста?

1. Архітектура та містобудування

XVI ст. яскраво позначилося на міській забудові й розвитку архітектури найвеличніших споруд українських міст. Розвиток архітектури й містобудування пов'язують насамперед із діяльністю європейських будівничих. Вони надавали мурованій архітектурі яскраво виражених ознак пізнього Ренесансу, здебільшого в його північноіталійському варіанті. З другої половини XVI ст. з'являються перші споруди нового, барокового, стилю.

На відміну від митців ренесансного стилю, які ідеалізували людину, а світ убачали впорядкованим і гармонійним, митці епохи бароко сприймали людей та світ як постійно мінливі, динамічні, не до кінця зрозумілі, загадкові, суперечливі, здатні на самопожертву заради високих ідеалів і готові насолоджуватися життям, мистецтвом і природою.

Твори бароко вражають пишною декоративністю, перебільшенням, надмірністю, прагненням захопити людину виром емоцій, потрясти її уяву. Для барокового стилю характерні урочистість, пишність, динамічність, просторовий розмах, контрастність.

Першим будівничим італійського походження в Україні був майстер Петро з Риму. У 1543 р. він спорудив замок у м. Меджибожі та костюл в м. Бистриці.

Італійцеві Джакомо Мадлено приписують авторство костюлу бернардинців в Ізяславі (Заславі) на Хмельниччині. Себастьяно Браччі будував Успенську церкву на Подолі в Києві. Октавіано Манчіні відбудовував київський Софійський собор. В Острозі працював архітектор Петро Сперендіо.

Містобудівельна справа найактивніше розвивалася на території давніх історичних міст. У Львові в другій половині XVI ст. були проведені значні роботи щодо відновлення міських фортифікацій, у ході яких збудовано По-

рохову вежу. Біля східної сторони міської стіни відбудовано міський арсенал. З міських укріплень Жовкви частково збереглися вежа й Звіринецькі ворота, а також значно реконструйовані Глинські.

Зámки й укріплені монастирі. Друга половина XVI ст. стала періодом активного будівництва укріплених замків і перебудови давніх фортець. Це було зумовлено розвитком артилерійської справи. Мури стали вищими й набагато товстішими.

Архітектурним винаходом століття стали вежі-бастіони. Найяскравішим прикладом цього є Острог. У 1561–1571 рр. там було докорінно перебудовано третю, найважливішу на території Волині, резиденцію могутнього українського роду Острозьких — замок у Старокостянтинові. В околицях Львова наприкінці XVI ст. Острозькі збудували замок у Старому Селі.

Серед замків, споруджених у цей період, найдавнішою є резиденція Синявських у Бережанах (від 1554 р.). Вона має вигляд неправильного багатогранника. На подвір'ї гарнізону окремо стоїть каплиця. У Жовквинському замку, який входив до системи міських укріплень, за основу плану взято правильний чотирикутник, подвір'я оточене двоповерховими корпусами.

Незважаючи на поширення новітніх досягнень європейського оборонного будівництва, у другій половині XVI ст., насамперед на Київщині та Лівобережжі, здійснювалося традиційне дерев'яне будівництво.

Нових фортечних обрисів набували великі монастирі. Як фортеця з міцними мурами та бастіонами став виглядати Троїцький монастир у Межиріччі під Острогом і Дерманський монастир на Волині, Успенський Почаївський монастир, Покровська церква в с. Сутківцях на Поділлі та багато ін.

Житлове будівництво в містах. У другій половині XVI ст. значного поширення набуло світське муроване будівництво в містах. На першому плані, звісно, був Львів з його ренесансною забудовою площі Ринок.

На площі Ринок були збудовані кам'яниці, які належать до найвизначніших зразків тогочасного світського будівництва на українських землях. Серед них центральне місце посідає будинок багатого купця грецького походження Костянтина Корнякта. Це єдина в тогочасній житловій забудові міста споруда, що розмістилася на двох будівельних ділянках. Спорудження палацу Корнякта завершено 1580 р., про що свідчить дата на порталі головного входу.

3. Фогель. Острозький замок. 1796 р.

Успенська церква. м. Львів.
Сучасне фото

Архітектор Петро Красовський спорудив у 1577 р. будинок, який називають *Чорною кам'яницею*.

Крім Львова, світська пізньоренесансна архітектура відома лише окремими пам'ятками. Це, зокрема, громадські будівлі — перебудовані ратуші в Самборі та Кам'янці-Подільському. Скромнішими зразками світської житлової забудови є три збережені будинки з галереями в Жовкві та декілька значно перебудованих споруд у Кам'янці-Подільському.

Муровані та дерев'яні церкви. У церковній архітектурі XVI ст. вирізняються передусім муровані споруди, проте, як і раніше, на загальному тлі церковного будівництва їх було порівняно небагато.

У Львові впродовж майже всього XVI ст. тривало спорудження міської Успенської церкви. Проект розробив один із найвизначніших львівських архітекторів італійського походження — Павло Римлянин. До ансамблю з церквою та дзвіницею входить невелика каплиця Трьох святителів, спорудження якої приписують будівничому Андрію Підлісному.

Майже одночасно з костелом бернардинців, спорудженим у традиціях італійської архітектури середини XVI ст., у Львові звели першу споруду в стилі бароко — костел єзуїтів. Збудований за проектом архітектора Джакомо Бріано, він став зразком споруди римського бароко в єзуїтському варіанті, через що є винятковим для того часу не лише в місті, а й на всіх українських землях.

У XVI ст. в Києві були споруджені парафіяльний і домініканський костели. На Київщині будувалися також невеликі однефні костели для потреб нечисленних католицьких парафій.

Мечеть Джума Джамі.
м. Євпаторія. Сучасне фото

На Поділлі в 1595 р. споруджено костел Святого Флоріана в Шаргороді. У другій половині XVI ст. тривала розбудова домініканського костелу в Кам'янці-Подільському.

До наших днів дійшли й рідкісні єврейські синагоги, споруджені єврейськими релігійними громадами. Ці будівлі теж виконували одночасно функції храму та фортеці.

У Криму вціліло декілька зразків мусульманської архітектури XVI ст. культового та світського призначення. З-поміж них найвизначнішою є мечеть Джума Джамі (1552–1554) у Євпаторії, яку побудував знаменитий архітектор Ходжа Сінан. У Феодосії вціліла мечеть Муфті Джамі (1623).

2. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво

Монументальне малярство. Протягом нового етапу розвитку мистецтва, який розпочинається з другої половини XVI ст., монументальне малярство дедалі більше втрачало свої позиції. Останнє його поживавлення припадає на середину XVI ст. Відомо, що молдовський господар Олександр у 1565 р.

звертався до львівських братчиків із проханням надати йому майстрів для виконання малярських робіт у новозбудованій церкві в Яссах.

У 1573–1574 рр. маляр із Львова Якуб Лещинський, який тоді жив у Самборі, розписав місцевий парафіяльний костел. Львівський живописець вірменського походження Павло Богуж наприкінці XVI ст. виконував малярські роботи у вірменському соборі.

Існування світського монументального малярства на українських теренах у XVI ст. підтверджується лише документами.

Іконопис. У мистецькій практиці другої половини XVI ст. зберігається традиційний ансамбль іконопису: «Іконостас — Страсті — Страшний суд». У новому варіанті ансамблю, який уперше з'являється на львівському ґрунті в XVI ст., акцентується на іконостасі. Він розбудовується за рахунок сцен Страсного циклу (П'ятницька церква у Львові), П'ятидесятниці (Успенська церква у Львові) і цокольного ряду, спершу — орнаментального (П'ятницька церква у Львові), згодом — із сюжетними композиціями (церква Святого Миколая в Замості).

Першою пам'яткою нового львівського іконопису є ікона «Богородиця Одігітрія з похвалою», написана маляром Федором у 1599 р. із церкви Покрови Богородиці в Рівному. Її найхарактерніша особливість — вплив західноєвропейської малярської системи.

Перші відомості про світське портретне малярство на українських землях походять із Львова. 9 червня 1576 р. було заплачено малярові Войцехові Стефановському за портрет короля Стефана Баторія, придбаний для міської ратуші. Іншими прикладами світського портретного живопису стали портрети князя В.-К. Острозького та львівського купця К. Корнякта.

Батальний жанр був одним із напрямів розвитку історичного малярства. Неповторним його зразком є композиція «Рокош¹ Зебжидовського» з давньої збірки мистецьких творів у Ляшках Мурованих.

Мініатюра в рукописній книзі. У другій половині XVI ст. книжкове малярство знаходилося на хвилі піднесення. Ранньою найвідомішою його пам'яткою є мініатюри Пересопницького Євангелія. Вони репрезентують найвищий професійний рівень як українського малярства загалом, так і книжкового зокрема.

З розвитком друкарства на зміну мініатюрі приходить **гравюра**. Друкарі замовляли майстрам вирізати малюнок на гладенькій

Львівський «Апостол». 1574 р.

Гравюра — вирізьблений або витравлений на підготовленій дошці чи пластинці малюнок, а також відбиток такого малюнка на папері.

¹ *Р'окош* — легальний збройний виступ шляхти проти короля в надзвичайних ситуаціях.

Надгробок князя К. Острозького в Києво-Печерській лаврі. 1579 р.

поверхні якого-небудь твердого матеріалу (металу, дерева, скла, каменя), потім малюнок покривали фарбою, притискали папір і отримували друкований відбиток малюнка. Першими зразками нового стилю в образотворчому мистецтві стали графічні зображення львівського «Апостола» (1574) та Острозької Біблії (1581).

Скульптура. У XVI ст. в українському мистецтві з'являється монументальна скульптура. Такі скульптури використовували для оздоблення архітектурних споруд. Прикладом цього різновиду образотворчого мистецтва стали скульптури, виготовлені для львівських каплиць Кампанів і Боїмів.

Набули також поширення скульптурні портрети. Так, 1579 р. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври було встановлено скульптурний надгробок князя К. Острозького.

Наприкінці XVI ст. виникла нова українська традиція скульптури, яка поширилася насамперед у декоративному різьбленні по дереву.

Зародження українського декоративного різьблення належить до другої половини XVI ст. Певну роль у його становленні відіграли майстри європейської мистецької традиції. З неї ж походить різьбярська декорація львівських іконостасів, прикладом якої може бути частково збережений ансамбль іконостасу в церкві Успення Богородиці (с. Великі Грибовичі). Рахунки про оплату відновлення пошкоджених блискавкою двох нижніх його ярусів указують, що цей іконостас створив скульптор Станіслав Дріар.

Завдання та запитання

1. З якої європейської країни найчастіше запрошували архітекторів для формування нового вигляду українських міст?
2. Назвіть перші українські споруди барокового стилю.
3. Охарактеризуйте найвидатніші пам'ятки архітектури XVI ст.
4. Опишіть найвизначніші пам'ятки скульптури та мініатюри XVI ст.

5. Розкрийте сутність поняття «гравюра».
6. Охарактеризуйте основні ознаки стилю бароко.

7. Визначте найяскравіші ознаки тодішнього образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва.

8. Порівняйте характерні ознаки Нового часу й ознаки стилю бароко. Що ви помітили спільного, а що — відмінного?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ I

«УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI ст.»

Українське суспільство XVI ст. було подібним до європейських, поділених на тих, що воюють, моляться й працюють. Провідну роль у суспільстві відігравала шляхта.

На житті українських станів позначився перехід від натурального до товарного виробництва. Він посприяв запровадженню фільваркової системи, розвитку зернового, лісового господарства та тваринництва. Це, зрештою, призвело до повного закріпачення селян, насамперед на західноукраїнських землях і в центральних районах Правобережжя.

Поступовий занепад Великого князівства Литовського спонукав до укладення Люблінської унії з Польським королівством та утворення нової держави — Речі Посполитої. Унія призвела до включення українських земель до складу Польського королівства. В Україні настало різке посилення національного, релігійного та соціального гноблення, вона опинилася перед загрозою національної катастрофи внаслідок окатоличення й полонізації української шляхти.

Поширення в Україні європейських реформаційних і контрреформаційних рухів спричинило зародження українського національно-визвольного руху. Православні церковні громади рішуче стали на захист рідної культури, освіти й мови, піднімали громадський дух, сприяли формуванню патріотичних настроїв національного відродження.

Виникнення за Дніпровими порогами міцної козацької організації з центром у Запорозькій Січі сприяло подальшому піднесенню національно-визвольного руху. Демократичні засади управління, участь козаків в управлінні спільними справами перетворили Запорозьку Січ на козацьку республіку, яка отримала міжнародне визнання.

Посилення національно-релігійного гніту наприкінці XVI ст. дало поштовх до козацьких воєн протягом 1591–1596 рр. Вони яскраво виявили національно-визвольний і соціальний характер боротьби.

Складовою історичних процесів XVI ст. була українська культура, яка протягом цього періоду здійснила прорив у розвитку української літературної мови, що набувала яскраво виражених ознак мови народу, шкільництва (заснування вищої школи — Острозької академії), сприяла поширенню книгодрукування.

Надзвичайно вагому роль у розвитку української культури того часу відіграло те, що, проживаючи на місці зустрічі трьох цивілізацій, українці мали можливість побачити свою відмінність від інших, тому й берегли власну культуру. Вони навчилися запозичувати все найкраще в інших народів; навчилися і *свого не цуратися, і чужого навчатися*.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ДО РОЗДІЛУ I

1. Укажіть, якому історичному діячеві належать слова.
«Наголошуємо Вашій королівській милості, що ми погоджуємося (на створення Речі Посполитої. — Авт.) як люди вільні, свободні. Щоб ми не були понижені в нашій шляхетській гідності. Бо ми є нарід такий поштивий, що не відступимо першенства ніякому іншому народові на світі...»
  - А Байді (Дмитру) Вишневецькому
  - Б Костянтину Острозькому
  - В Северину Наливайку
  - Г Костянтину Вишневецькому
2. Установіть хронологічну послідовність.
  - А укладення Люблінської унії
  - Б будівництво Хортицької фортеці
  - В заснування першого православного колегіуму
  - Г створення Пересопницького Євангелія
3. Визначте, у яких твердженнях ідеться про В.-К. Острозького.
  - А майже 50 років обіймав уряд київського воєводи, проте слави полководця не зажив
  - Б підтримував православ'я й одночасно поважав віру інших конфесій
  - В засновник і перший ректор Острозької академії
  - Г фінансував написання та друкування Острозької Біблії
4. Установіть відповідність між проявами протистояння.

1 виникнення козацтва	А зосередження українського православного духовенства на питаннях оновлення церкви
2 посилення реформаційного впливу в Україні	Б утворення греко-католицької церкви
3 створення єзуїтських колегіумів	В розвиток православними братствами освіти та книгодрукування
	Г протистояння наступові Кримського ханства, Османської імперії на українські терени
5. Укажіть вимоги, які ставилися до членів січового товариства.
  - А сповідування православ'я
  - Б спілкування українською «природною» мовою
  - В обітниця не одружуватися
  - Г володіння майном на землях Війська Запорозького
  - Д обов'язкова участь у морських походах
  - Е утримання сім'ї в зимівниках

РОЗДІЛ II. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.

§ 9. ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.

Назвіть справи, якими в суспільстві займається церква. Поясніть, чому для суспільства дуже вагома духовна єдність.

1. Становище церкви

Українське православ'я другої половини XVI ст. перебувало в глибокому занепаді. Він був зумовлений кількома причинами.

По-перше, православна церква втратила підтримку, на яку вона завжди опиралася в Київській і Литовській державах. З боку ж польського уряду православ'я зазнавало дедалі більше утисків.

По-друге, православна українська церква не могла сподіватися й на підтримку історичного центру православ'я — Константинополя. Завойований турками-мусульманами, він не міг більше бути взірцем, дієвим заступником для українських православних.

Тим часом славу Константинополя наполегливо перебирала на себе Московська митрополія. У 1589 р. її митрополит домігся титулу патріарха Московського та всієї Русі. Формулювання «всієї Русі» дуже чітко свідчило про зажерливі наміри Московського царства щодо України, її церкви та народу.

По-третє, серед православного духовенства тоді постійно скорочувалося число людей морально чистих, освічених, щиро відданих святій справі служіння Богу та громаді.

Найбільш згубно на священиків впливало право монарха призначати єпископів, як тоді казали, «подавати хліби духовні». Отже, усі десять православних єпископів були повністю залежні від влади Речі Посполитої.

Над духовенством нижчого рівня тяжіла влада феодалів, на чиїх землях стояли православні храми. Землевласники мали повне право на власний

розсуд призначати чи відсторонювати священників. Це право перетворювалося на справжнє переслідування православних, якщо шляхтич змінював віру.

Такі порядки повністю суперечили звичаям православної церкви, за якими всі церковні служителі обиралися громадами, які спостерігали за духівниками в повсякденному житті та церкві, брали до уваги християнські чесноти, моральність, освіту кандидатів, відданість справі. Право ж «подання хлібів» королем і феодалами давало можливість багатьом негідним пролазам нехтувати думкою релігійних громад, здобувати церковні посади, використовуючи зв'язки й гроші, улесливість і обман.

Історичний факт

Свої посади призначені «духівники» розглядали лише як засіб легкого збагачення. За висловами сучасників, вони були не святителями, а «сквернителлями», яких «скоріше можна було зустріти в корчмі, ніж у церкві». Траплялося, що боротьба за єпископські кафедри переростала на справжню війну з облогами, штурмами, гарматними обстрілами. Нерідко єпископів, архимандритів притягали до суду за вбивства, розбої, насильство, двоєженство, роздавання церковних скарбів і маєностей родичам, збагачення за рахунок розпродажу церковної власності та святинь.

Таке підпорядкування світським властям призводило до морального розкладу духовенства, його віддалення від свого народу. До цього додавалася й неосвіченість православних священників. Вона стала особливо помітною на тлі активної діяльності ордену єзуїтів.

2. Розвиток полемічної літератури

Католицька церква, посилюючи наступ на православ'я, вирішила поширювати думки про його відсталість і некультурність. У 1577 р. єзуїт Петро Скарга опублікував книжку «Про єдність церкви Божої під єдиним пастирем». У ній він доводив, що православ'я перебуває в безнадійному становищі, оскільки «за допомогою слов'янської мови ніколи не можна пізнати істину». Нібито співчуючи «обдуреному руському народові», єзуїт пропонував єдиний вихід — поєднання в унію з Римом. Але під поняттям «унія» П. Скарга проповідував не рівноправне існування двох однаково авторитетних церков, а відречення православних від своєї віри й навернення до католицизму.

Я. Матейко. Петро Скарга під час проповіді. 1864 р.

Відверта зневага до православ'я й підступне витлумачення унії викликало справедливе обурення. Проте священники з низьким рівнем освіти не могли дати гідної відсічі єзуїтам.

Історичний факт

Коли єзуїти почали наступ на православне віровчення й успішно перемагали, православні або відмовчувалися, або, як похвалявся єзуїт П. Скарга, «не можучи нічого відповісти на його докази, заможні русини просто скуповували й палили його книжку».

- Які засоби, на вашу думку, припустимі для захисту віровчення, котре сповідуєш?

Ситуація змінилася, коли своє слово сказали православні церковні діячі, згуртовані навколо Острозької академії. Вони вступили з єзуїтами в богословську полеміку, тобто наукову інтелектуальну суперечку. Відтоді православні боролися проти єзуїтів не спаленням книжок, а логічними доказами викривали нешляхетність пропозицій єзуїтів і обґрунтовували справедливість своїх поглядів.

Так виникла церковна *полемічна література*. Першою її ластівкою став видатний твір Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного» (1587).

Сильним поштовхом до нової хвилі полеміки були рішення *Берестейських соборів 1596 р.* Уже наступного року вийшла друком праця Христофора Фіلالета «Апокрисис», спрямована проти Берестейської унії. Цей трактат і за змістом, і за обсягом (334 сторінки) перевершив усі полемічні твори того часу. А твір «Тренос» Мелетія Смотрицького піднявся до такого рівня розвінчання несправедливої політики варшавського двору, що король наказав знищити книжку, проте не встиг, її вже поширили між читачами.

Полемісти Захарія Копистенський у «Палінодії» та Іван Вишенський у «Посланнях» виступали проти втручання польського уряду в справи православної української церкви. Вони розглядали й питання соціальної несправедливості: нерівноправність, гноблення та визиск людини людиною, одного народу іншим. Ці теми особливо гостро звучать у творах І. Вишенського. Зокрема, у «Посланні до єпископів» він викриває вище духовенство як користолобців, які забули Бога, а «на місцях святих лежачи, гроші збирають».

У ході релігійної полеміки було опубліковано 20–30 творів. Проте їх ретельно читали й обговорювали при дворах православних магнатів, у маєтках шляхтичів, на зборах братств. Ці твори захищали православ'я, закликали до розвитку освіти, шукали причини занепаду українства, пропонували шляхи його відродження. Тому читання й обговорення полемічних творів сприяли зміцненню самосвідомості українців.

Титульна сторінка
«Апокрисиса»
Хр. Фіلالета.
1598–1599 pp.

Полемічна література — тексти різних авторів, у яких обговорюються проблемні питання релігійної дискусії між католицькою та православною церквами з метою їх об'єднання.

3. Церковні собори в Бересті 1596 р.

Занепокоєне долею рідної церкви вище духовенство, православні шляхта та магнати дедалі більше схилилися до укладення унії між українською православною та католицькою церквами. Вони сподівалися на те, що рівноправний союз покладе край тиску католицької церкви, підтримуваної польською державою, дасть відсіч зазіханням московського патріархату, відновить авторитет православної церкви й повагу до єпископів, запровадить серед православних священників порядок і дисципліну, підніме рівень освіти. Православну шляхту більше не обминатимуть при службових призначеннях, а міщан перестануть переслідувати в містах.

На жаль, польські можновладці не хотіли надавати православної церкві рівного становища з католицькою. Об'єднання вони розуміли лише як навернення православних до католицизму.

Невідомий художник.
Іпатій Потій.
XVII ст.

Православні владика п'ять років виношували плани реформування церкви й укладення унії з Римом і не втаємничували у свої наміри майже нікого з мирян. Улітку 1595 р. для укладення акту унії з Папою Римським Климентом VIII було відряджено двох найактивніших поборників унії – єпископа Володимирського Іпатія Потія та єпископа Луцького Кирила Терлецького.

Ватикан пообіцяв задовольнити майже всі домагання українського єпископату. Водночас Папа Римський розглядав унію не як об'єднання двох окремих церков, а як «примирення й навернення руських єпископів до католицької церкви» після «засудження й відкинення ересей, помилок і схизм».

Невідомий художник.
Кирило Терлецький.
1885 р.

Для того щоб затвердити й оголосити акт про укладення унії, підписаний українськими єпископами та Папою Римським, було оголошено про скликання **16 жовтня 1596 р.** собору в **м. Бересті** (нині м. Брест, Білорусь).

Звістка про скликання собору, який затверджуватиме унію, збурила українське суспільство. Воно розділилося на прихильників і противників унії. Головними причинами невдоволення унією стали: утаємниченість підготовки й ведення переговорів із Ватиканом і згода з поглядами Папи Римського щодо самої сутності унії.

Історичний факт

Запеклу агітацію проти унії очолив **В.-К. Острозький**. Він назвав єпископів-укладачів унії «вовками в овечій шкурі», які зрадили свою паству. Князь закликав протестантів виступити проти уряду Речі Посполитої й навіть заявив про готовність виставити для боротьби 15–20-тисячне військо.

- Поміркуйте, чому В.-К. Острозький усе-таки утримався від застосування сили.

Усі події та заяви свідчили про те, що добровільного об'єднання церков не відбудеться. На призначений день до Берестя прибули представники обох сторін. Україна й Білорусь ніколи ще не бачили таких велелюдних зборів духовенства, підтриманого представниками братств, міських громад і шляхтичами. Обидві сторони мали вигляд справжніх військових таборів. Навколо Берестя стояли гармати й обози. На щастя, до збройного конфлікту не дійшло, але й згоди сторони теж не досягли.

Тому 18 жовтня відбулося відразу два собори. Прихильники унії за участю короля й представників Риму зібралися на собор у церкві Святого Миколая для проголошення унії з римською церквою. Противники унії також зібралися на свій окремий собор, щоб засудити унію та єпископів-відступників.

Отже, Берестейська унія 1596 р. не принесла злагоди в релігійне життя України й не поєднала церкви. Навпаки, разом із двома церквами — православною й католицькою — з'явилася третя — **греко-католицька** (уніатська). Рішення уніатського Берестейського собору король визнав, але водночас зневажив рішення православного Берестейського собору. Це означало, що король поставив православну церкву поза законом і це стало причиною ворожнечі й взаємного ослаблення українських християн.

Медаль Папи Римського про відвідання Риму українськими єпископами

4. Утворення греко-католицької церкви

Затвердження попередньої згоди єпископів Іпатія Потія та Кирила Терлецького про укладення унії на умовах, запропонованих Папою Римським Климентом VIII, стало початком заснування греко-католицької церкви.

Нова церква погодилася на підпорядкування Папі Римському; визнала ряд католицьких догматів, уключаючи й догмат про походження Святого Духа «від Отця та Сина», а не лише «від Отця», як це прийнято в православному богослов'ї.

Разом із тим уніатська церква зберегла від православ'я церковні обряди, свята, таїнства, особливості будівництва храмів, виготовлення іконостасів, манеру церковного співу. Мовою богослужінь залишалася церковнослов'янська. Уніатським єпископам пообіцяли надати місця в сенаті (верхній палаті сейму Речі Посполитої).

Король Сигізмунд III рішуче підтримав уніатів і 15 грудня 1596 р. універсалом затвердив рішення уніатського собору в Бересті. Греко-католицьке

 Греко-католицька церква — церква, утворена внаслідок укладення Берестейської унії 1596 р. Підпорядковується Папі Римському, визнає всі догмати католицизму, зберігаючи обрядовість православ'я. Богослужіння проводиться українською мовою.

духовенство, як і католицьке, звільнялося від сплати податків. За прибічниками унії офіційно закріплювалися вищі церковні пости, монастирі та їхні маєтки. Шляхта уніатського віросповідання зрівнювалася з католицькою й отримувала право претендувати на всі державні посади.

Незважаючи на складні історичні обставини, уніатська церква, як і українська православна церква, зберегла українське національне обличчя. Проте боротьба, що розгорнулася між ними, завдала багато шкоди нашим співвітчизникам і Батьківщині.

Після Берестейської унії греко-католики пережили глибоке розчарування. Уже в королівському універсалі від 15 грудня 1596 р. не згадувалося про право уніатських єпископів засідати в сенаті. У цьому питанні не допомогло навіть нагадування Папи Римського. У супереч сподіванням єпископів, унія не врятувала українських і білоруських мирян від наступу католицизму. Католицькі ієрархи навіть не допускали думки про рівність з уніатськими. Уніатська церква так і не отримала від королівського уряду зрівняння в правах із католицькою.

Історичний факт

Умови унії, запропоновані православними єпископами Клименту VIII, за винятком найвищих уніатських ієрархів, нікому не розголошувалися. Ці документи були вперше опубліковані українською мовою в Австралії в 1955 р. Лише в 1963 р. II Ватиканський собор визнав східний обряд рівним римському. Це відбулося аж через 367 років після Берестейської унії.

Загалом уніати потрапили у важке становище. Православні ненавиділи їх за зраду батьківської віри, а католики не вважали за повноцінних віруючих, оскільки уніати дотримувалися «схизматицьких» обрядів і мови богослужіння. Правда, польський уряд підтримував греко-католиків у протиборстві з православними за майно, храми та маєтки.

Становище греко-католицької церкви помітно зміцнили Іпатій Потій та Йосиф-Вельямін Рутський. Перший удавався до сили й адміністративного тиску, а другий, відмовившись від силових прийомів, докладав зусиль до впорядкування церковного життя, піднесення освітнього рівня духовенства, насамперед сільського.

Й.-В. Рутський першим здійснив ряд кроків для примирення з православними: підтримував ідею об'єднання уніатської та православної церков — «однієї Русі з другою», створення на цій основі єдиного Київського патріархату.

Завдання та запитання

1. Назвіть внутрішньо- та зовнішньополітичні обставини послаблення православної церкви в Україні.
2. Перерахуйте чинники, які зумовили виникнення української полемічної літератури.

3. Як позначилися право «подання хлібів духовних» і права землевласників опікуватися справами церкви на стані української православної церкви?

4. Порівняйте становище греко-католицької та православної церков одразу ж після Берестейських соборів.
5. Визначте обставини, які спонукали українських і білоруських єпископів розпочати перемовини про укладення унії з католицькою церквою.
6. Відтворіть історичну картину підготовки та проведення соборів у Бересті в 1596 р.
7. Чому дії єпископів, які погодилися на унію, викликали незгоду православних?
8. Доведіть, що питання, які порушували найвидатніші українські полемісти, мали тісний зв'язок із життям українського суспільства.
9. Визначте роль полемічної літератури в розгортанні національно-визвольного руху.
10. Поміркуйте над історичними уроками підготовки й проведення Берестейських соборів 1596 р.

§ 10. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО. ДОБА ГЕРОЇЧНИХ МОРСЬКИХ ПОХОДІВ КОЗАКІВ

Що таке, на вашу думку, героїзм? Наведіть приклади із сьогодення.

1. Внутрішня та зовнішня політика Криму

Кримське ханство виникло внаслідок посилення боротьби за владу в Золотій Орді. 1449 р., скориставшись послабленням центральної влади, володар Кримського улусу Хаджі-Гірей проголосив себе незалежним володарем.

Окрім Кримського півострова, держава включала степові території Північного Причорномор'я між нижніми течіями Дніпра та Дону, де кочували ногайські орди, а також території Прикубання та Північного Кавказу, населені ногайцями, черкесами й абхазами. До територій Кримського ханства не належали землі князівства Феодоро на південному заході Криму, а також землі Генуезької республіки, що знаходилися на південному узбережжі Криму, м. Керч (Черкію) з кримським узбережжям Керченської протоки та землі навколо гирла Дону (Азов з околицями). 1475 р. вони перейшли у володіння Османської імперії як провінція з центром у м. Кафі (Кефе).

Степовою державою правив рід Гіреїв, який походив від одного з онуків Чингісхана. Економічною основою ханства була міжнародна торгівля, яка здійснювалася через м. Салхат — першу столицю Криму й генуезькі порти Судак і Кафу. Через них велася торгівля невольниками, зерном, рибою, хутром, сіллю, шкірою й предметами розкоші.

Основою внутрішньополітичної стабільності стало налагодження механізму успадкування влади. Престол переходив до старшого в ханському роді. Законність престолонаслідування утверджувалася *курултаєм* — з'їздом кримської знаті. До справ управління долучалися: калга-хан — перший заступник хана (цю посаду займали тільки брати хана); нураддин-хан — другий заступник хана

(цю посаду могли обіймати й сини хана). Релігійна влада зосереджувалася в руках муфтія.

Поступово право вибору кандидата на ханство перейшло від курултаю до повноважень турецьких султанів, васалами яких кримські хани визнавали себе з 1478 р. Васальна залежність виявлялася переважно в обов'язках кримчан брати участь у військових походах султана. При цьому хани самостійно укладали союзи та приймали рішення про військові походи в Східній Європі.

Тривалий час кримський хан вів боротьбу за золотоординську спадщину й навіть здобув титул імператора – став Великим падишахом Великої орди. 1571 р. він здійснив похід на Москву й спалив її, примусив московитів платити данину аж до початку XVIII ст. Проте відсутність злагоди між кримськими ханами й турецькими султанами звела нанівець їхні спроби відвоювати колишні золотоординські землі й покласти край посиленню Московської держави.

Ще перебуваючи в союзницьких відносинах із Московією проти Великого князівства Литовського, хан Менглі-Гірей на прохання свого спільника Івана III 1482 р. розпочав наступ на українські землі. Київ зазнав страшного погрому, якого не мав уже з часів Батия. На підтвердження своїх союзницьких зобов'язань хан надіслав у Москву у подарунок золоті речі з пограбованої Святої Софії. Уся Київщина була спустошена. Значна частина її населення була знищена, ще більша – забрана у ясир, уключаючи й київського воєводу з родиною. 1485 р. було спустошено Поділля, 1488 – знову Київщину, 1490 – Волинь і Холмщину. Далі походи повторювалися майже кожного року, а нерідко й по 2–3 рази на рік, досягаючи поліських боліт та Десни.

Завоювання Москви ханом
Девлет-Гіреєм у 1571 р.
Мініатюра. XVI ст.

Найчастіше набіги здійснювалися Чорним шляхом. Він починався з Перекопського перешийка й ішов на північ, через запорозькі степи, до верхів'їв річок Інгула, Інгульця та Тясмину, там повертав на захід і розгалужувався на декілька шляхів: Київський, або північно-східний, Кучманський, або Подільський, Волоський, що проходив долиною річки Дністра.

У часи міжусобної боротьби за ханський трон, претенденти залучали до боротьби й козацькі сили. Так протягом 1624–1628 рр. хан Мегмед-Гірей тримався при владі, опираючись на підтримку козаків під проводом М. Дорошенка. 1624 р. козаки й кримські татари спільними зусиллями дали відсіч яничарському десантові, висадженому біля Кафи. 1637 р. хан Інает-Гірей із допомогою козаків розбив сили ногайського хана Кан-Темира. Щоб віддячити, кримський хан потурав морським походам козаків на чорноморські провінції османів.

Однак, навівши лад у внутрішньополітичному житті Криму, хани обов'язково поверталися до головного завдання своєї політики — установа панування в Східній Європі. Ця політика втілювалася в життя здійсненням набігів на сусідів та укладанням тимчасових союзів з одними державами проти інших. Отже, кримське ханство підтримувало в Східній Європі вигідну для себе рівновагу сил. Це яскраво проявилось в договорах Іслам-Гірея з Б. Хмельницьким проти Речі Посполитої. Однак щойно Українська держава набирала сили, хан порушував умови договору й укладав новий договір із Річчю Посполитою, щоб уже ослаблювати Україну.

Така недалекозора політика кримських ханів призвела до послаблення України й Польщі. За ними під ударами Російської імперії впало й Кримське ханство.

2. Морські походи козаків першої чверті XVII ст.

Від нападів турків і татар потерпали не лише українці. Уся Європа в XVI–XVII ст. тремтіла від однієї думки про наступ Османської імперії. Тому кожний, хто насмілювався кинути їй виклик, обов'язково завойовував прихильність земляків і славу за кордоном. Українські козаки організовували успішні й вдалі походи проти Туреччини та Криму не лише суходолом, а й морем. Цей період називають *добою героїчних походів*.

Найбільшим героїзмом і розмахом характеризувалися морські походи протягом двох перших десятиліть XVII ст. У море козаки виходили на чайках — довгих, вузьких і неглибоких човнах, у яких могли розміститися щонайбільше 50–70 добре озброєних запорожців і 4–6 невеликих морських гармат. У морському бою не було місця для слабкодухих. Турецькі ядра та жорстокий абордажний бій знищували козацькі екіпажі на дві третини, а то й більше.

Запорозькі козаки на чайках атакують турецькі галери в Чорному морі.
м. Лондон. 1636 р.

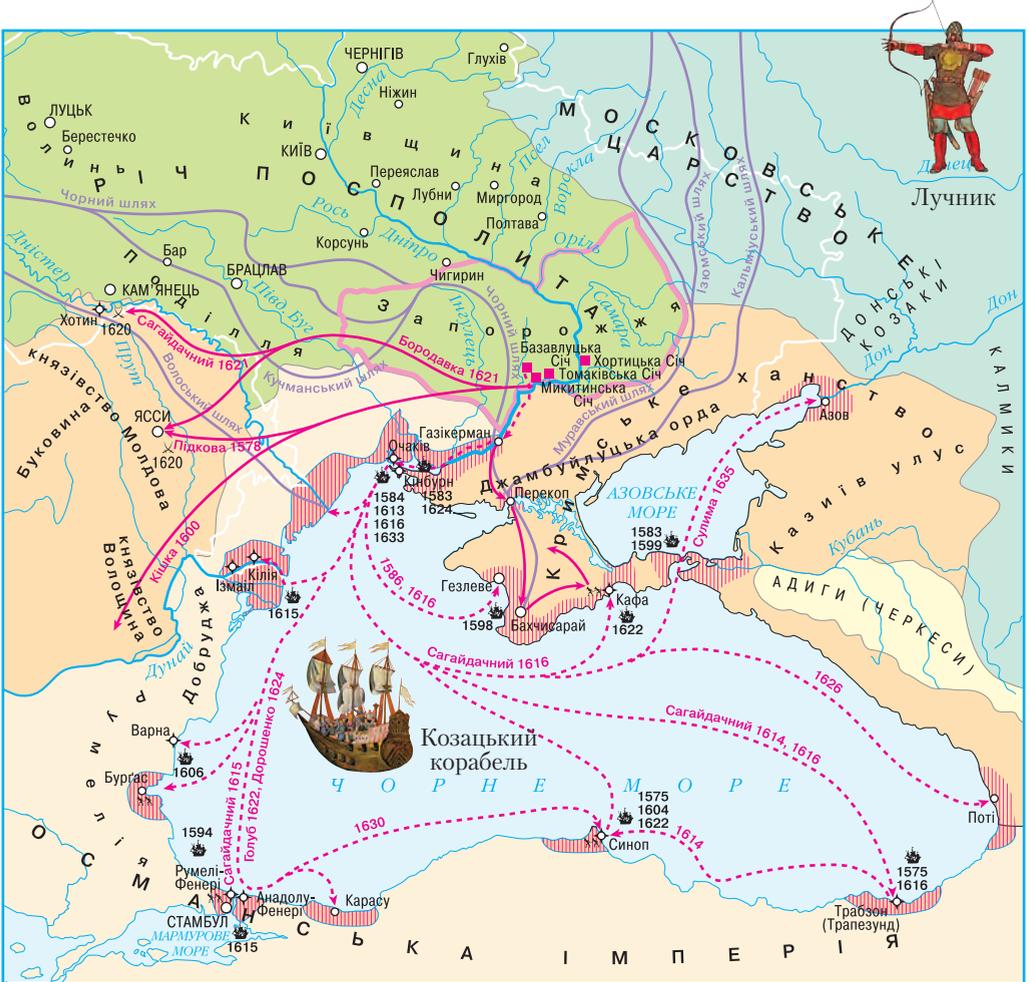

Історичне джерело

Козацьку чайку перед походом будували за кілька тижнів. Судно перетинало Чорне море за 36–40 годин.

Турецький історик XVII ст. **Найма** писав: «Можна стверджувати напевно, що немає у світі людей, які б менше дбали про своє життя й менше боялися смерті, ніж козаки... Знавці військової справи стверджують, що ці сіромахи, завдяки своїй хоробрості та вправності, у морських боях не мають собі рівних у всьому світі».

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ
у XVI – першій половині XVII ст.

<p>а б</p> <p>Володіння Османської імперії (а) та її васалів (б)</p> <p>◆ Головні турецькі фортеці</p> <p>⚡ Невільницькі ринки</p> <p>— Головні шляхи татарських походів</p> <p>○ Територія Вольностей Війська Запорозького Низового на початку XVII ст.</p> <p>■ Місця розташування Запорозьких Січей у XVI — першій половині XVII ст.</p>	<p>Сулима 1635</p> <p>← - - -</p> <p>Райони, які найчастіше зазнавали нападів запорожців</p> <p>✕ 1620</p> <p>⚡ 1620</p>	<p>Напрямки й роки найважливіших морських (а) і сухопутних (б) походів запорожців на турецькі володіння; прізвища визначних козацьких ватажків</p> <p>Райони, які найчастіше зазнавали нападів запорожців</p> <p>Місця й роки найважливіших битв польських і козацьких військ із турецьким військом</p> <p>Місця й роки морських боїв запорожців із турками</p>
---	--	---

Прослизнувши повз турецькі форти в гирлі Дніпра, козаки героїчно атакували прибережні укріплення та міста. Жодне турецьке місто Чорноморського узбережжя не було убезпечене від козацького штурму. Серед найславетніших перемог доби морських походів: спустошення найміцнішої морської фортеці турків — Варни (1606), узяття неприступного кримського Перекопу (1608), розгром Килії, Ізмаїла й Акермана (1609), штурм Трапезунда й Синопа, що на Малоазійському узбережжі (1614). Водночас козаки нищили гарнізони, залози фортець, турецькі кораблі — катарги, галери й галіони¹, які в десятки й сотні разів перевищували розміри чайок. 1615 р. затремтіла столиця османів. 80 чайок на очах у султана та 30 тис. яничарів увірвалися в константинопольську гавань і спалили її. Біля гирла Дунаю вони розгромили ескадру, що їх переслідувала, і взяли в полон адмірала турецького флоту. 1620 р. морський похід на столицю грізної імперії було повторено.

Особливої слави та вдячності співвітчизників козаки зажили за зруйнування фортеці Кафа (нині Феодосія) — найбільшого ринку рабів — «упиря, що пив руську кров». Очолені гетьманом П. Сагайдачним, козаки влітку 1616 р. розбили місцевий гарнізон і, за свідченнями сучасників, звільнили 14 тис. невільників.

Історичний факт

Звістка про зруйнування турецьких фортець Кафи, Синопа й Трапезунда поширилася далеко за межі Османської імперії. Це стало також відомо італійцеві **О. Сапієнціо** — письменникові першої половини XVII ст. За його словами, на той час у Запорозжжі було 30–40 тис. козаків, вони мали 200–300 чайок, ходили по Чорному морю й упродовж 1616–1617 рр. успішно нападали на Кафу, Синоп і Трапезунд.

Могутня Османська імперія, яка зверхньо позирала на своїх сусідів, несподівано відчула свою вразливість і неодноразово вимагала від Речі Посполитої знищення козацтва.

Українське козацтво, перетворившись на прикордонну військову спільноту, захищало не лише свій народ, а й південні рубежі Речі Посполитої, проте не отримувало від її уряду належної підтримки. Незважаючи на це, поклавши тягар боротьби з нападниками на власні плечі, козаки-одчайдухи зірвали не один похід проти України та європейських країн. Щоб протистояти славним лицарям, султану доводилося тримати в Чорному морі четверту частину свого флоту.

Завдання та запитання

1. Опишіть внутрішньополітичне життя Кримського ханства наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.
2. Перерахуйте напрями зовнішньої політики Кримського ханства протягом визначеного періоду.

¹ *Галіон* — старовинне трищоглове добре озброєне вітрильне судно.

3. Покажіть на малі територію Кримського ханства й територію османської провінції Кефе.
4. Користуючись мапою, покажіть напрямки морських козацьких походів.
5. Дайте визначення поняття «героїчні морські походи козацтва».

6. Визначте сутність зовнішньої політики Кримського ханства в Східній Європі.
7. Поясніть, як морські походи козаків впливали на становище Європи.

8. Поміркуйте, які завдання ставили козаки, вирушаючи в морські походи на Крим чи Туреччину.
9. Уявіть себе джурою — учасником морського походу в чорноморські володіння Османської імперії. Опишіть участь у бойовому поході від будівництва чайки до повернення на Січ.

§ 11. ГЕТЬМАН ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ

*Чи завжди політичний діяч мусить робити те, чого від нього очікують люди.
Чи може політичний діяч усім подобатися?*

*Невідомий художник. Гетьман Петро
Конашевич-Сагайдачний.
XIX ст.*

Майбутній легендарний гетьман **Петро Конашевич-Сагайдачний** (р. н. невід. — 1622) народився в с. Кульчицях (тепер село Самбірського р-ну Львівської обл.) у сім'ї православного шляхтича. Вищу освіту здобув у Острозькій академії. Завершивши навчання, пішов на Запорозьку Січ. Умілий і хоробрий воїн, П. Конашевич-Сагайдачний швидко посів одне з чільних місць у козацькій верхівці: протягом 1616–1622 рр. його чотири рази обирали гетьманом Війська Запорозького. Він уперше створив дисципліновану козацьку армію, а розбудований ним флот досягнув кількох сотень чайок; проявив себе чудовим полководцем на морі. Усі найвизначніші походи протягом 1610–1620 рр. відбулися під його керівництвом.

Петро Сагайдачний виявив себе і як талановитий дипломат. Він проводив незалежну від Польщі політику проти Туреччини й Криму. Водночас був союзником короля в боротьбі з Туреччиною та Московією. Жодного разу не дозволив усім вороже налаштованим сусідам Війська Запорозького об'єднатися й знищити козацьку республіку. Щоб зміцнити й реформувати козацтво в регулярну армію, захистити його й українські інтереси перед королівським двором, гетьману не раз доводилося заспокоювати козацьку стихію.

Уміло використовуючи потребу поляків у сильному козацькому війську, П. Сагайдачний домігся збільшення його реєстру до 40 тис. осіб.

У 1618 р. Військо Запорозьке ввійшло до антитурецької *Ліги християнської міліції*¹, членами якої стали німецький імператор, королі Іспанії, Англії, Франції та Польщі. Гетьман установив дипломатичні зв'язки з Московією, Грузією та Іраном.

Історичне джерело

Незрозуміла для рядового козацтва дипломатія гетьмана, його жорсткість у наведенні військової дисципліни не раз призводили до обурення січовиків і втрати П. Сагайдачним гетьманської булави. Це й засвідчив сучасник: «Чернь козацька брала його часто ватажком заради воєнної доблесті, а скидала через строгість».

- Поміркуйте, чи може історичний діяч завжди бути «добрим».

Петро Сагайдачний піклувався про майбутнє України, дбав про українську культуру. Він спрямував козацтво на підтримку православної церкви й освіти. 1616 р. з усім січовим товариством вступив до щойно заснованого Київського Богоявленського братства. Це був надзвичайно рішучий крок, який мав неоціненне значення для українського православ'я. Адже Київське братство постало в найважчі часи для православної церкви. Гетьман підтримував церкву, не питаючи дозволу короля. До кінця життя виділяв кошти на братську школу. З метою відновлення православної церкви він разом із православними священиками запросив єрусалимського патріарха Теофана III. За наказом гетьмана козаки вартували й супроводжували патріарха під час його перебування в Україні та духовної роботи над відновленням Київської православної митрополії.

Уже перерахованих справ було б достатньо, щоб навіки ввійти в історію українського народу.

1. Похід П. Сагайдачного на Москву 1618 р.

Не менш талановитим воєначальником він виявився на суходолі. 1618 р. П. Сагайдачний очолив 20-тисячне козацьке військо в поході на Москву. Метою походу було визволення з Тушинської облоги сина польського короля королевича Владислава.

Улітку 1617 р. польський королевич Владислав Ваза (у майбутньому король Владислав IV), отримавши згоду сейму, розпочав війну проти Московської держави за передання йому царської корони. Правовою підставою для розв'язання війни стало запрошення московських бояр, зроблене ще 1610 р., посісти царський престол. Восени 1617 р. армія королевича здобула Вязьму — важливий стратегічний пункт на шляху до Москви, проте далі не

¹ *Ліга християнської міліції* (фр. *Ordre de la Milice chrétienne*) — союз християнських держав, занепокоєних посиленням експансії турків-османів у Європі.

пішла й мусила зазимувати під здобутим містом. Причиною зупинки стала затримка платні для найманців.

Шукаючи порятунку для королевича, польський уряд звернувся до українських козаків-реєстровиків і запросив охочих узяти участь у московській кампанії 1618 р., надіславши заздалегідь відповідну платню. У червні 1618 р. 20-тисячне військо, очолене П. Сагайдачним, виступило в бойовий похід. Несподіваним ударом козаки оволоділи Лівнами та повернули на Рязанщину, оволодівши Єльцом, Лебедянню, Скопіним, Шацьком, Касимовим.

Під час штурму Єльця, за свідченнями очевидців, козаки «двадцять тисяч люду військового висікли». Удар по рязанському прикордонню мав на меті позбавити московський уряд підкріплення, яке там збиралося.

Історичне джерело

24 серпня 1618 р. П. Сагайдачний повідомляв королевича: «Багато міст, містечок і замків знесли, де Москва військо збирала, почувши, розгромили й майже всі їхні сили рязанські, яких велику кількість звідти до столиці сподівалися, скупчуватися не допускали...»

Далі козацький корпус повернув на північний захід, змусивши капітулювати Зарайськ, Каширу, Коломну. Деморалізовані царські сили, очолені князем Г. Волконським, не змогли завадити переправі козаків через річку Оку, що відкривало їм шлях на Москву. Наблизившись до царської столиці, козацькі загони перерізали шляхи, що пов'язували місто з південними територіями Московії.

Під Донським монастирем (нині Донська площа в Москві) козаки перемогли московських ратників, які спробували їх зупинити. Тут, під час герцю, П. Сагайдачний подолав царського воєводу В. Бутурліна, зваливши його з коня.

На початку жовтня запорожці з'єдналися з польсько-литовським військом під Тушино, а в ніч з 10 на 11 жовтня вдалися до спільного нічного штурму Москви. Штурм не вдався, оскільки московське командування дізналося про можливі напрямки ударів, у польсько-литовсько-руських союзників не було важкої осадної артилерії, а козакам польсько-литовське командування відвело допоміжну роль. Вони мали лише імітувати атаку на своїй ділянці бою.

Невдача цього штурму не відвернула нашого гетьмана від продовження війни. Петро Сагайдачний у листах переконував королевича Владислава, «щоб їм із Московської землі не виходити». На початку грудня 1618 р. козаки напали на Калугу й захопили посад, узяли в облогу цитадель.

Тим часом королівські комісари уклали з Московією Деулінське перемир'я. Згідно з ним, Москва поступилася Речі Посполитій Смоленською, Чернігівською та Новгород-Сіверською землями. Це стало можливим лише тому, що козаки Війська Запорозького своїм походом змінили баланс сил у цій війні на користь Речі Посполитої.

2. Військо Запорозьке та Хотинська війна

Посилюючи свій вплив на європейську політику, Османська імперія вирішила розгромити Річ Посполиту. Плануючи просування до центру Європи, Туреччина прагнула забезпечити свої сили від удару з північного флангу. 1620 р. турецька армія розгромила в битві під Цецорою польське військо. Ця перемога заохотила турецького султана розпочати підготовку до війни проти Речі Посполитої. У всіх провінціях Османської імперії, володіння якої поширилися в трьох частинах світу, зачитувалися султанські укази, які повідомляли про майбутню війну й закликали до війська всіх чоловіків, здатних тримати зброю.

Над Польщею нависла смертельна небезпека. Не маючи достатньо чисельної армії, польський сейм вирішив покликати на допомогу українське козацтво. У середині червня 1621 р. спільна козацька рада реєстрових і низових козаків у Сухій Діброві на Черкащині погодилася допомогти, але за ряду умов: визнання «прав і вольностей» козацтва, розширення його реєстру, визнання королем відновленої православної ієрархії, дотримання релігійної рівноправності.

Король погодився на ці умови, адже його 43-тисячній армії, включаючи й іноземних найманців, з 28 гарматами явно не вистачало проти 150–160-тисячної турецько-татарської армії. Якщо ж до складу війська додати й озброєну челядь, то султанська армія сягала понад 250 тис. осіб із 62 гарматами, включаючи й 15 важких, осадних.

Гармат і зброї в турків могло бути й більше. Проте цьому перешкодив козацький флот. Протягом травня–жовтня козаки потопили 141 вороже судно, серед яких було 9 галер із важкими штурмовими гарматами.

Турецькі воєначальники намагалися перешкодити 45–47-тисячній армії козаків із 23 гарматами об'єднатися із захисниками Хотина. Тому тижневий перехід запорожців від Могилева виявився надзвичайно важким і виснажливим. За день до битви козаки, очолені П. Сагайдачним, усе-таки пробилися до табору під Хотином.

О. Климко. Сагайдачний громить турків. Листівка. м. Львів. 1938 р.

• Який момент битви зобразив художник на картині?

Історичний факт

Султан Осман II був настільки впевнений у перемозі, що, розпочинаючи битву, бундючно заявив, що не стане нічого їсти, поки своїх ворогів «не відправить у пекло до вечери». Щоб спантеличити противника, він наказав пригнати на поле майбутньої битви африканських слонів. Уражала й ставка султана, розташована на одному з пагорбів. Вона нагадувала «скоріше ряд палаців, побудованих кількома монархами... Усюди сяяли золоті або позолочені кулі, шовкові шнури, а стіни були обтягнуті золотом на кшталт парчової ризи».

Перший удар султан спрямував проти козаків, які були стомлені тривалим переходом і ще не встигли спорудити надійний табір. Незважаючи на це, протягом 2–28 вересня козаки успішно відбили 17 штурмів.

Один із найуспішніших контрударів П. Сагайдачний здійснив 3 вересня, знищивши, за донесенням польського командувача, 20 тис. турків. Змівши рушнично-артилерійським залпом лави ворогів, які наступали, гетьман на чолі передових загонів увірвався до «непрístupного» табору Османа II, захопив одного пашу та ще кількох значних персон. Петро Сагайдачний попросив у польського гетьмана К. Хоткевича негайно надіслати підкріплення, проте той так і не наважився кинути в атаку свіжі польські сили.

Історичне джерело

«Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа, — писав майбутній король **Ян Собеський**, — турків охопила паніка, неописана тривога; сам Осман, який ще недавно думав, що немає нікого у світі, могутнішого за нього, тепер на власні очі побачив непевність свого становища. Колишня пихатість змінилася жіночими скаргами, коли він переконався в необґрунтованості своїх надій».

Пам'ятник Петрові Сагайдачному. м. Київ.
2001 р.

28 вересня бій точився з 8-ї години ранку до сутінок, а після контратаки козаків турки почали тікати по всьому фронту. **29 вересня 1621 р.** султан розпочав перемовини з королем і уклав мирну угоду — **Хотинський договір**.

Завдяки козакам Україна й Польща були врятовані від турецького ярма. На тривалий час Туреччина відмовилася від задумів підкорити всю Європу. Однак уряд Речі Посполитої не поспішав виконувати, а потім узагалі відмовився від своїх обіцянок козакам. Реєстр було скорочено до 3 тис. козаків. Король не виплатив обіцяну грошову винагороду за Хотинську війну, не забезпечив навіть інвалідів війни, заборонив козакам здійснювати походи проти Туреччини.

Поранення на початку Хотинської битви, а також зневажливе ставлення короля до угоди з козаками підірвали здоров'я гетьмана. 10 квітня 1622 р. П. Сагайдачний помер. Своє майно він заповів братствам Києва та Львова. Героя поховали в Києві, у Богоявленській церкві Київського братського монастиря.

Історичний факт

«Та місце його могили марно шукав би тепер любитель місцевої старовини: під час перебудови церкви на початку XVIII ст. воно потрапило під нову стіну храму й зникло від поглядів нащадків», — писав відомий історик В. Антонович.

Смерть П. Сагайдачного означала для України вступ у тривалий період нестабільності та погіршення відносин між козаками й польською державою, які врівноважувалися завдяки його дипломатичному та військовому таланту.

Історичний факт

У Польщі, у музейному комплексі королівського замку на Вавелі (Краків) зберігається «меч гоноровий, подарований Петру Конашевичу-Сагайдачному польським королевичем Владиславом». Почесна зброя інкрустована золотом і діамантами з написом латиною: «Владислав — Конашевичу».

• *Поміркуйте, чому меч зберігається не в українському музеї, хоча подарований українському полководцеві.*

Завдання та запитання

1. З'ясуйте, агресію яких держав стримували українські козаки протягом перших десятиліть XVII ст.
2. Розкажіть про здобутки найвизначніших походів цього часу.
3. Опишіть стратегію та тактику козацьких морських походів.

4. Складіть хронологічну таблицю морських походів козаків.
5. Складіть історичний портрет П. Конашевича-Сагайдачного.

6. Аргументуйте висновок про те, що українське козацтво зробило найвагоміший внесок у перемогу в Хотинській війні.
7. Складіть короткі розповіді про історичні місця, пов'язані з іменем П. Сагайдачного.

8. Поміркуйте, чи завжди правильно чинять митці, укладаючи до рук П. Сагайдачного лише гетьманську булаву.
9. Доведіть, що, атакуючи Османську імперію з моря та суходолу, запорозькі козаки суттєво стримували наступ турків на Європу.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2

Військове мистецтво, традиції та побут українського козацтва

Військове мистецтво козаків пов'язане з тими жорсткими умовами, у яких знаходилося Військо Запорозьке. З одного боку, козаки жили в стані постійної бойової готовності до відсічі степових нападників, з іншого — вони не могли сподіватися на підтримку держави, поки не створили власної держави.

Запорозьке військо поділялося на: піхоту, кінноту й артилерію. Ударну силу козацького війська становила *піхота*. Неперевершену славу козаки здобули саме як піхотинці. Бойового успіху піхота досягала або за рахунок раптової атаки, або веденням щільного рушнично-гарматного вогню. Козаки шикувалися в три шеренги. Стреляла прицільно тільки перша шеренга, друга передавала зброю, заряджену третьою шеренгою. До речі, у Європі до Тридцятилітньої війни включно стрільці вважалися допоміжними частинами, які шикувалися в 4–6 шеренг. У козаків вогнепальна зброя застосовувалася як основна. Це були рушниця, аркебузи, мушкети, гаківниця, яничарки тощо. Козаки були

дуже влучними стрільцями. Один з європейських послів А. Віміна розповідав: «Мені траплялося бачити, як вони кулею гасили свічку, відсікаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців».

Водночас козаки влучно стріляли й з луків, прикриваючи мушкетерів, поки ті перезаряджали зброю. У ближньому бою насамперед кіннотники застосовували пістолі-бандольєти, списи, шаблі, кинджали, ножі, келепи (бойові молотки).

Козацьке військо бездоганно володіло *саперною справою*. Козаки вміли швидко та якісно будувати міцні земляні укріплення під час бою. Сучасник Ш. Старовольський стверджував, що козаки обов'язково брали у похід сокири, лопати й усе потрібне, щоб насипати вали. За потреби навіть кіннотники могли спішитися й за чверть години побудувати в лісі засіки й великий табір, до якого не могла досягнути ворожа кіннота. З огляду на чисельну перевагу ворога володіння саперною справою було питанням життя чи смерті.

Неперевершеної майстерності козаки досягли у використанні *рухомого табору з возів*. Він мав вигляд витягнутого прямокутника. Його бічні сторони утворювали вози, поставлені в 1 або навіть 12 рядів. На возах першого чи другого ряду були встановлені гармати. Між рядами возів ішли піхотинці з вогнепальною зброєю, готовою до бою. Передня й задня сторони прямокутника були не замкнені. Їх прикривала кіннота. Для замкнення цих сторін слугували «крила». Їх утворювали декілька довших за інші рядів возів. Якщо табір раптово зупинявся для оборони, «крила» заверталися й замикали передню та задню сторони. Далі «миттєво, подібно до кротів, розривши землю, — розповідав турецький історик про козаків під час походу 1657 р., — вони взяли величезний табір у кільце. Виставили навкруги варту... вирили лінію рівчака й закріпили його 40–50 гарматами. Потім вони зв'язали ланцюгами свої сім тисяч возів і опоясали ними свій табір. У проміжках між возами було виставлено багато рушниць».

Якщо оборона затягувалася, козаки закопували колеса возів у землю. Її насипали й на вози. Навколо них із зовнішньої та внутрішньої сторін копали мережу окопів, насипали бруствери, і все це з'єднували сполучними ходами. Попереду своїх позицій для ворога нерідко влаштовували пастки — «вовчі ями».

З часом козаки навчилися використовувати рухомі табори й для наступу на ворога. Під їхнім прикриттям вони здійснювали справжні бойові рейди. Так, у серпні 1621 р., утворивши рухомий табір, 45–47-тисячне козацьке військо, постійно відбиваючи атаки кримських татар, пройшло територією Молдови, дісталася Хотина, де відіграло вирішальну роль у перемозі над турками.

Коли козацьке військо вирушало в похід, то попередню нього рухався розвідувальний загін, який розсилав у всі боки розвідувальні роз'їзди. За ним на відстані 4–6 км — передовий загін, а на відстані 11–15 км — головні сили. Бій із ворогом козаки розпочинали герцем — двобоєм окремих сміливців або невеликих загонів. Коли з ворожого табору ніхто не виходив, на адресу ворожого війська сипалися образи, звинувачення в боягузтві та нікчемності.

Якщо вороже військо не виходило до бою, козаки розпочинали облогу. Для артилерійського обстрілу навпроти стін фортеці чи валу ворожого табору коза-

ки насипали свій вал, ще вищий. Водночас сапери робили підкопи під ворожі стіни чи вали й закладали міни, улаштували проломи у ворожих укріпленнях.

Якщо супротивник вирішував дати бій, козацьке військо залишало табір і шикувалося в бойовий порядок. У центр ставала піхота. У розривах між піхотними підрозділами позиції займали гармати з легкою артилерією. На флангах розміщувалася козацька легка кіннота. У важких боях піхота наступала під прикриттям шанців, які копали самі ж піхотинці. Козацька атака проводилася лавою — наступом дугою, що давало можливість не лише вести бойові дії проти ворога з фронту, а й охоплювати його з флангів і заходити в тил. Бій, під час якого козаки зміщувалися з ворогом, вони називали *галасом*. Бій, який вели окремі загони, не пов'язані між собою, отримав назву *розгардіяш*. Якщо ж козацький підрозділ потрапляв в оточення, він шиковався у «триангулу» (трикутник) і бився на смерть.

Ведучи бойові дії, козаки влаштовували засідки, добре вивчали місце майбутнього бою. Щоб завдати удару в найвразливішому місці, командири тримали напоготові резерв.

Джерела засвідчують, що козаки мали потужну *артилерію*. Так, козацький літописець С. Величко стверджував, що в січовій фортеці стояло напоготові 50 гармат. Артилерія завжди супроводжувала кінні й піші загони. Запорозьке військо застосовувало переважно гармати середнього та малого калібру. Саме це забезпечувало козацькій артилерії високу рухливість. З розповіді польського жовніра про битву під Жовтими Водами ми довідуємося, як рухомий польський табір обігнали козаки, які тримали в руках гармати. Вони зупинилися, злізли з коней, поклали гармати на землю й прямою наводкою вдарили по польському війську. Сіли на коней, змінили позиції і знову дали залп. Втрати в поляків були такими великими, що за них заступилися татари, які злякалися, що їм не дістанеться ясиру, тобто полонених. Ураховуючи досвід успішних дій мобільної артилерії, Б. Хмельницький наказав перевести легкі морські гармати на однокінну двоколісну тягу й випередив європейських артилеристів на сотню років.

Легка кіннота використовувалася як допоміжне військо. На неї поклалися розвідка, переслідування, *рейди* в тили ворога, *флангові* атаки, заманювання ворога в пастки.

Добре налагодженими були *сторожова* й *розвідувальна служби*. Запорозькі створили оригінальну сигналізацію. Вона складалася з «*маяків*», або «*гляд*», і «*фігур*», які утворювали своєрідний світловий телеграф. Щойно помітивши ворога, козаки запалювали першу фігуру з бочок, наповнених смолою, за нею починала диміти друга, третя... Чорний густий дим у небі попереджав населення про наближення нападників.

Військово-морське мистецтво. Запорозькі козаки зарекомендували себе як славні моряки. Вони будували човни-чайки на 20–30 чи на 50–70 вояків.

Ю. Брандт. Козацька розвідка. 1873 р.

На великих човнах установлювали 4–6 гармат, на малих — 1–2. До бортів прикріплювали пояси з очерету, які під час бурі утримували човни на хвилях, як поплавки, а в бою вони були додатковим захистом від ворожих стріл і куль.

Оскільки козаки не могли взяти на чайки важку артилерію, вони не могли вести артилерійської дуелі з ворожими суднами. Водночас у відкритому морі козаки, ідучи на судах з низькими бортами, першими помічали великі турецькі галери чи галіони. Вони намагалися наблизитися до ворога непомітно вночі або вдень з боку сонця чи прикривалися туманом. Козаки брали вороже судно на *абордаж*. У морських битвах вони сміливо атакували як окремі кораблі, так і цілі турецькі флотилії, часто здобуваючи перемогу.

1. Перечитайте матеріал, що стосується військового мистецтва українського козацтва й у робочому зошиті запишіть:
  - характерні ознаки козацької піхоти, кінноти й артилерії;
  - особливості козацьких форм ведення бою;
  - поведінку розвідувально-сторожової служби;
  - особливості ведення козаками бойових дій на морі чи під час висадження морського десанту.
2. Поділіться на кілька груп і, застосувавши отримані знання, проаналізуйте обрані вами славнозвісні битви або визначте епізоди з кількох битв, які яскраво демонструють прояви козацького воєнного мистецтва.
3. Дайте відповідь на запитання.
  - Про яку рису характеру козаків-українців свідчать слова італійця Гамберіні, який 1584 р. наголошував, що «козацьке військо й на суходолі, і на морі жадає більше слави, ніж наживи, готове на всяку небезпеку»?
  - Французький інженер-фортифікатор Г.-Л. Боплан засвідчував, що 500 татар не наважувались атакувати 50–60 козаків, а 100 козаків успішно відбивалися від тисячі поляків. За якої умови це могло відбутися?

Традиції та побут козацтва. Козаки вважали себе єдиним товариством, братством. Січовим товаришем міг стати кожен православний. Тому представники інших народів і вір мусили охреститися в січовій церкві. Необхідною вимогою для них було й оволодіння «природною» українською мовою та звичаями.

Кожен козак був приписаний до свого куреня. У куренях збиралися насамперед земляки — вихідці з певного міста та навколишньої місцевості. Курінь був видовженою дерев'яною будівлею. Посередині стояв довгий стіл і лави. Уздовж стін із дощок настиляли поміст. Тут могли спати 150–200 козаків.

Козаки вставали за загальним сигналом до схід сонця й ішли на річку або до джерела вмиватися чи купатися. Повернувшись до куреня, сідали за стіл снідати. Зазвичай на сніданок подавали соломаху — густе житнє борошно, зварене у воді й засмажене олією.

Разом із козаками в курені жили й джури — хлопчики-підлітки, яких виховували й навчали досвідчені козаки чи старшини. Джура в усьому допомагав своєму наставникові. Водночас переймав його бойовий досвід, навчався верхової їзди, фехтування на шаблях, стрільби з рушниць й лука. Усі юнаки обов'язково навчалися в січовій школі письма, церковного читання, хорового співу та музики.

Після сніданку всі йшли на заутреню до січової церкви. Деякий час витрачали на прання, лагодження одягу, зброї, човнів, укріпленя, а потім розпочинали бойову підготовку. Вона передбачала герці на конях, фехтування, стрільбу, долання пішо й кінно рівчаків і загорож, бої на шаблях «до першої крові». Нерідко навчання відбувалося як змагання між куренями.

Рівно в полудень із фортечної гармати лунав постріл, і козаки та джури йшли обідати. На обід зазвичай подавали тетерю — пшоно або житнє борошно, зварене на квасі, варену або печену рибу на стяблах (дерев'яних дошках з видобаною серединою), галушки, щербу — рідке борошно, зварене на юшці з риби, пшоняний куліш із салом або олією, іноді — баранину або дичину. Запивали їжу медом, пивом і брагою, поданих у кінвах — невеликих відрах. Якщо ж козаки хотіли поласувати смачнішими стравами, вони збирали гроші й купували на базарі необхідні продукти.

Перед обідом козаки ставали в один ряд біля столу, хрестилися перед іконою, дякували Богові за «хліб насущний», сідали їсти. Пообідавши, козаки знову дякували Богові, курінному отаманові та кухареві.

Після обіду співали пісень, слухали думи, розповіді, гру кобзарів. За розпорядженням кошового й старшин частина козаків при повному озброєнні й амуніції збиралася на січовому майдані, щоб вирушити на виконання службових обов'язків у січовій фортеці, на прикордонних форпостах і бекетах, січових шляхах, переправах і сторожових фігурах та ін.

Надвечір лунали дзвони січової церкви Святої Покрови, закликаючи козаків на молитву. Тут усіх зачаровував хор підлітків січової школи. Помолившись, січовики поверталися до куренів вечеряти. Вечеря найчастіше обмежувалася гречаними галушками з часником або щербою. Після вечері охочі грали на скрипці, сопілці, бандурі, бубнах, хтось співав пісень, хтось ішов у запальний козацький танок. Через деякий час Січ, за винятком вартових на вежах і козацьких роз'їздів у степу, поринала в сон.

Січовики жили скромно. Вони з презирством ставилися до розкошів. Дорогий одяг міг носити лише той, хто здобув його в бою. Козаки не допускали на Січ жінок, бо вважали, що сімейні справи відволікатимуть їх від справ січового товариства, військового братства. Запорожці часто повторювали приказку: «Лицарю й лицарська честь: йому треба воювати, а не біля жінки пропадати».

На Січі козакам обов'язково давали веселі прізвиська: Корж, Часник, Загубиколесо, Сторчмаvus, Неридайзамноюмати, Нетудихата, Півторакожуха та ін. Водночас козаки не забували своїх імен, які міцно пов'язували їх з ангелами-охоронцями. З ангелами був пов'язаний і козацький звичай носити довгий чуб — оселедець. Козаки вважали, що він буде потрібний ангелові, щоб під час битви зручніше витягувати на небо душу загиблого. Деякі козаки доглядали свої оселедці, відрощували їх на кілька десятків сантиметрів. А щоб оселедець не заважав у щоденних справах, закручували його навколо лівого вуха. Так само козаки хизувалися своїми довгими вусами.

Козаки свято берегли пам'ять про загиблих товаришів. Над могилами тих, хто хоробро загинув у бою за Батьківщину, козаки насипали високі

кургани. Ці козацькі могили досі височать над українськими степами й полями.

Однією з традицій козацтва була висока дисципліна. Вона була запорукою їхніх воєнних успіхів. Так, польський учений Ш. Старовольський 1632 р. писав: «У своїх таборах вони мають дисципліну стародавніх римлян, а воєнною доблестю та обізнаністю у військових справах не поступаються жодній нації у світі».

1. Перечитавши матеріал, поміркуйте про причини високої боєготовності та військової майстерності козаків, що зумовлювалися їхніми традиціями та побутом.
2. Чітко відокремте традиції козаків від побутових ознак сьогодення.
3. У робочому зошиті зробіть малюнок-схему інтер'єру козацького куреня.

§ 12. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Поміркуйте, що звеличує людину й перетворює її на історичну особистість. Пригадайте, чому наприкінці XVI ст. в Україні діяло три християнські церкви. У чому ви вбачаєте причину їхньої ворожнечі?

1. Загроза українському православ'ю

Укладення Берестейської унії дуже ослабило православну церкву. Рішення православного Берестейського собору були проігноровані польським королем. Тоді це означало, що церква поставлена поза законом. Укладення унії надзвичайно ослабило верхівку православ'я. До унії перейшли Київський митрополит і більшість єпископів. Українське православ'я підпирали лише три «стовпи»: два єпископи — львівський Гедеон Балабан, перемишльський — Михайло Копистенський — і «некоронований король Русі» князь В.-К. Острозький з Острозькою академією.

Після їхньої смерті та перетворення Острозької академії на єзуїтську колегію єдиним «стовпом православ'я» залишився львівський єпископ Єремія Тисаровський. Він був останній, хто мав право висвячувати священників для релігійних громад. Після його смерті польський король міг оголосити, що православна церква припинила своє існування.

Історичне джерело

Настрої, які переживали віруючі у зв'язку з переслідуваннями православної церкви, дуже образно передав у творі «Тренос» Мелетій Смотрицький. Устами автора православна церква проголошує: «Горе мені, злиденній, ой леле, нещасній, звідусіль у добрах моїх обідраній, ой леле, на ганьбу тіла мого перед світом із шат роздягнений! Біда мені, незносними ладунками обтяжений! Руки в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на стегнах, меч над головою двосічний, вода під ногами глибока, огонь з боків негасимий, звідусіль переслідування. Біда в містах і в селах, біда в полях і дібровах, біда в горах і в зем-

них безоднях. Немає жодного місця спокійного ані житла безпечного. День у болістях і ранах, ніч у стогнанні й зітханні. Улітку спека до млості, узимку мороз до смерті: бо ж гола-голісінька й аж на смерть гнана буваю. Колись гарна та багата, тепер споганіла й убога. Колись королева, усьому світові любя, тепер усіма зневажена й опечалена. Приступіть до мене, усі живі, усі народи, усі жителі землі! Послухайте голосіння мого...»

- До кого звертається православна церква, шукаючи захисту? Як «усі жителі землі» можуть захистити жертву загарбницького наступу?

Здавалося, що припиниться існування православної церкви. Проте цього не сталося, оскільки наймогутнішою опорою православ'я залишалася більшість українського народу.

2. Піднесення Києва як центру українського православ'я

Рушійною силою відродження православ'я стали Київ і Києво-Печерська лавра. Протягом другого десятиріччя XVII ст. її архимандрит, виходець із галицької шляхти, Єлисей Плетенецький згуртував довкола себе чимало освічених священнослужителів: Йова Борецького, Тарасія Земку, Захарія Копистенського, Памву Беринду та Лаврентія Зизанія. Опираючись на допомогу козаків, він повернув чимало монастирських маєтностей, конфіскованих королем, припинив сваволю уніатів, які не дозволяли православним відправляти богослужіння в Софійському соборі. Однією з найвидатніших його справ стало вкладення накопичених Києво-Печерською лаврою коштів у придбання друкарні й організація масштабної видавничої справи. Протягом 15 років було видано майже 30 книг релігійного й освітнього змісту. Це перевищувало число всіх книг, надрукованих в Україні за попередні роки.

У 1615 р. українська шляхтянка Єлизавета Гулевич (Галшка Гулевичівна) заповіла православній громаді Києва свої посілості на Подолі — двір і майдан «на монастир ... також на школу дітям, як шляхетським, так і міським». Натхненні її благодіянням, київські міщани, шляхтичі й духівництво заснували Київське богоявленське братство. Одразу ж при Богоявленському монастирі була відкрита школа, яка згодом стала основою майбутнього Києво-Могилянського колегіуму. У 1616 р. до братства вступило Військо Запорозьке з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним. Цим українське козацтво засвідчило, що взяло православну віру під свій захист і опіку.

3. Боротьба за відновлення православної ієрархії

Київське богоявленське братство, зміцнене підтримкою козаків, поставило собі за мету відродити українське православ'я, тобто відновити Київську православну митрополію й український єпископат.

Для здійснення цієї справи було вдало використано перебування в Україні патріарха Єрусалимського Теофана III. На кордоні з Московією його зустріло козацьке військо на чолі з гетьманом П. Сагайдачним. Патріарх

Михайлівський Золото-
верхий собор. м. Київ.
Фото.
1912 р.

Воскресіння Христове.
Гравюра. м. Київ.
1631 р.

• Які почуття мала вселяти гравюра в душі православних українців починаючи з 1622 р.?

перебував у Богоявленському монастирі майже рік. Він не відразу погодився на висвячення митрополита та єпископів, яких не збирався підтримувати король Речі Посполитої. Лише коли представники православного шляхетства й козацтва запевнили патріарха, що оборонятимуть нововисвячених владик, він дав згоду.

1622 р. патріарх висвятив Й. Борецького на митрополита й ще п'ятьох єпископів. Висвячення відбувалося в найсуворішій таємниці, уночі, при наглухо зачинених вікнах, щоб ніхто не побачив світла. Завдяки обраному митрополиту та єпископам православна церква отримала можливість висвячувати нових пастирів. Це була й духовна, й організаційна перемога української православної церкви, а Київ у такий спосіб відновив значення релігійного та духовного центру України.

Наприкінці 20-х років XVII ст. Й. Борецький розпочав перемовини з уніатським митрополитом Й.-В. Рутським. Обидва діячі схилилися до ідеї скликання собору, на якому сподівалися дійти остаточного порозуміння й заснувати Київський патріархат. Проте перемовини не увінчалися успіхом. Адже ні Річ Посполита, ні Ватикан не бажали створення окремої української об'єднаної церкви, очоленої власним патріархом. Це суперечило їхнім намірам — покатоличити й сполонізувати український народ. Проти об'єднання рішуче виступили й козаки.

Головною метою життя й діяльності Й. Борецького було утвердження православної ієрархії й офіційного визнання владою Речі Посполитої законності православної церкви та її очільників. Цю справу в 1632 р. довершив його сподвижник — митрополит Петро Могила. Того року новообраний польський король «У статтях про заспокоєння руського народу» офіційно визнав вищу православному церковну ієрархію на чолі з митрополитом Київським і Галицьким Петром Могилою.

Православні священники й громади могли знову здійснювати церковні обряди, споруджувати церкви, висвячувати священників, відкривати школи, друкарні й братства. Їм повернули частину відібраних церков, монастирів і земель.

Історична постать Петра Могили пов'язана з виходом української православної церкви з кризи та розвитком української освіти. Роки його керівництва Київською митрополією (1632–1647) є часом не знаного доти піднесення православ'я в Україні.

Петро Могила (1596–1647) був сином волозького й молдовського господаря Симеона Могили. Після смерті батька та втрати престолу сім'я Могили у 1607 р. переїхала до Речі Посполитої. Вона підтримувала тісні контакти з Львівським братством, тому освіту юний Петро здобував у Львівській братській школі, а потім під час освітньої подорожі Європою.

Повернувшись з Європи, він поступив на державну службу. Брав участь у Цецорській битві та Хотинській війні. Але з роками його все більше приваблювало духовне життя. 1627 р. П. Могила обійняв посаду архімандрита Києво-Печерської лаври. 1632 р. його було обрано митрополитом Київським і Галицьким. Ця подія надихнула багатьох сучасників П. Могили. Вони сподівалися, що «після рік сліз», «після смутних плачів» у «кордони Роксоланії» повертається «весілля». Немов біблійне забороло, новий митрополит «оборонить руські права», і Русь заживе в спокої, бо він усе «добре справить, добре направить».

Невідомий художник.
Митрополит Петро
Могила. XVII ст.

Історичне джерело

Прочитайте уривок з тексту полемічного твору «Пересторога», у якому невідомий автор устами князя В.-К. Острозького звинувачує польського короля в нехтуванні ним своїх обов'язків щодо підданих українців.

«А ваша королівська милість, бачачи наругу над нами й порушення прав наших, не дбаєш нічого на присягу свою, якою зобов'язався нам не ламати прав наших, а примножувати й розширювати їх.

За такими слухними документами, за доказами послів земських не хочеш нас у православній вірі нашій захистити, при правах наших, на місце пастирів, які відступилися від нас, інших дати, і загалом дозволяєш тим відступникам насильства чинити, проливати кров тих, хто за ними йти не хоче, ображати, з маєтків виганяти, із землі йти приневолювати.

За віру православну нашу наступаєш на права наші, ламаєш вольності наші, а тепер на сумління наше налягаєш, чим присягу свою ламаєш... Як сенатор не тільки сам терплю кривду й тебе згадую, але бачу, що це до останньої згуби Корони Польської веде, бо через це ніхто свого права ані вольності не забезпечить. І через короткий час це призведе до великого замішання, а бодай не домисляться до чогось іншого».

- Подумайте, наскільки справедливими є звинувачення на адресу короля. У чому автор убачає причину неминучого майбутнього знищення держави?

4. Реформи митрополита П. Могили

І дійсно, усю енергію, розум, вплив в урядових колах та аристократичних родинх П. Могила використовував для зміцнення авторитету православної церкви, розвитку української освіти.

Ще перебуваючи в чині архімандрита, він добився повернення Києво-Печерській лаврі відібраних раніше маєтностей. Будучи митрополитом, домігся повернення православним Софійського собору та багатьох церков і монастирів. Водночас турбувався будівництвом нових і відновленням старих і поруйнованих храмів.

Історичний факт

За ініціативою митрополита було повернуто «з темряви підземної», тобто відреставровано, Десятинну церкву, Софійський собор, Трьохсвятительську церкву, храм Спаса на Берестові, Михайлівську церкву у Видубицькому монастирі та ін. Саме тоді з'явилося повір'я, що доки у Святій Софії стоїть Непорушна Стіна з Богородицею-Орантою, доти стоятиме й Київ.

Головні зусилля П. Могила спрямував на проведення церковної реформи. Він працював за двома напрямками: 1) формував нові покоління церковнослужителів — освічених і підготовлених духовних пастирів; 2) зміцнював дисципліну та моральність у середовищі священиків.

Митрополит дуже переймався справами освіти. Відрядив на навчання за кордон талановитих юнаків, заснував лаврську школу й запросив для викладання в ній освічених львівських монахів. Розвивав книгодрукування, допомагав лаврській друкарні.

Заради зміцнення моральності й дисципліни духовенства П. Могила запровадив *консисторію* — особливий суд для розслідування й покарання духовних осіб за прогріхи. Він багато займався впорядкуванням церковних служб і обрядів. З цією метою написав кілька церковних книг: «Православне ісповідання віри» (1643) з викладом основ православної віри, «Короткий катехізис» (1645) і «Великий требник» (1646). Його богословські праці були добре відомі як в Україні, так і за її межами.

За життя П. Могили митрополія Київська, Галицька й усїєї Русі стала найавторитетнішою серед православних церков, а Київ повернув собі славу духовного й культурного центру українства.

Митрополит був похований в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Усе своє майно заповів Києво-Могилянській колегії, Києво-Печерському та іншим монастирям, церквам і шпиталям.

У 1996 р. за заслуги перед православною церквою його було долучено до лику святих. Днем ушанування святого є 13 січня.

Історичне джерело

«... Петрові Могили повинен подякувати кожний українець за те, що й тепер на Україні зостався православним і українським» (І. Нечуй-Левицький).

Завдання та запитання

1. Охарактеризуйте становище православної церкви в перші десятиліття XVII ст.
2. Складіть розповідь про відновлення Київської православної митрополії.

3. Назвіть ті історичні особи, суспільні сили та духовні центри, які зберегли й зміцнили православну віру в Україні.

4. Визначте причини переміщення центру православ'я до Києва, що відбулося протягом першої половини XVII ст. Які історичні факти це засвідчили?
5. Поясніть, чому у 20-х роках XVII ст. проти порозуміння між православними й греко-католиками та створення Київського патріархату виступили козаки.
6. Охарактеризуйте реформаційні перетворення, здійснені П. Моголою.

7. Автор «Палінодії» стверджував, що утиски православних «християнами костела римського» болючіші й несправедливіші, ніж утиски від бусурманів. Прокоментуйте це твердження.
8. Поміркуйте, чому в ті часи представників іншої віри чи церкви вважали «варварами». Як це відображалось на відносинах церков? Чи прийнятні нині такі погляди?

§ 13. НОВИЙ СПЛАХ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Поміркуйте, чому ознакою шляхетної людини є вміння дотримуватися даного слова, обіцянки.

1. Польсько-козацький збройний конфлікт 1625 р.

Сусідство із Запорожжям Східного Поділля, Центральної і Південної Київщини та півдня Лівобережжя надихало їх мешканців не коритися польським власникам та урядовцям. Селяни й міщани оголошували себе козаками, жили та господарювали як вільні люди. Вони відмовлялися визнавати польських старост, обирали своїх отаманів, запроваджували суд за козацькими звичаями.

Не маючи сил перешкодити покозаченню, польські урядовці східних староств Речі Посполитої лише скрушно зітхали: «Усе до останнього покозачилося, тут як хлоп, то й козак», а варшавські політики все частіше заводили мову про створення козаками власної держави з республіканським устроєм.

Історичне джерело

1616 р. польські політики під час сейму заявляли, що козаки не визнають «ні магістратів у містах, ні старост, ні гетьманів (польських. — Авт.); вони самі встановлюють собі право, самі обирають урядників і ватажків і наче створюють у великій Речі Посполитій іншу республіку». Той факт, що козацтво вибудовує власну державу, 1625 р. визнав і король: «...Козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою... Україна вся в послушності їм. Шляхтич у домі своїм не

вільний. По містах і містечках королівських уся управа, уся влада в козаків: привласнюють собі юрисдикцію, закони встановлюють».

- Власна держава розпочинається з власних законів і власних урядовців. Чи праві були польські урядовці, стверджуючи, що козаки творять власну державу?

Після даних обіцянок напередодні Хотинської війни, але не виконаних королем, козаки поводитися все незалежніше. Протягом літа 1624 р. вони здійснили три морські походи на Стамбул.

Козаки несподівано з'явилися в Босфорі й знищили найбагатші квартали турецької столиці по обидва боки протоки й знову «замігали своїми похідними вогнями у вікна самого сералю¹» султана. Наприкінці 1624 р. козацькі лідери уклали свій перший міжнародний договір з Кримом.

Історичний факт

Посилаючись на умови Хотинського договору 1621 р., польський король вимагав від козацтва припинити походи на турецькі міста. На це козацька рада відповіла гідно й виключно: товариству відомо про угоду короля із султаном, але до чого тут козаки, вони з бусурманами угоди не укладали.

Щоб перешкодити створенню «козацької Речі Посполитої», польський уряд у вересні 1625 р. спорядив проти козаків каральний похід. З Бару на Подніпров'я вирушило 30-тисячне військо. Назустріч йому до Канева виступило козацьке військо чисельністю 20–25 тис. чоловік, очолене гетьманом **Марком Жмайлом**.

Вирішальні бої зав'язалися спочатку під Криловом, а потім були перенесені до Курукового озера (сучасна Кременчуччина). Упродовж кількадечних боїв жодна зі сторін не здобула остаточного успіху.

Розпочалися переговори, які увінчалися укладенням **Куруківської угоди (листопад 1625 р.)**. Сторони погодилися на взаємні поступки. Угода визна-

БОРТЬБА КОЗАКІВ під ПРОВОДОМ М. ЖМАЙЛА 1625 р.

- Похід польського війська на чолі з С. Конєцпольським проти козаків (вересень 1625 р.)
- Райони зосередження повстанців та їхній відступ
- Дії козацького війська на чолі з М. Жмайлом
- ◆ Куруківська угода (листопад 1625 р.)
- Центри полків реєстрового козацтва, що були створені за Куруківською угодою

¹ *Сераль* — у країнах Сходу — палац і його внутрішні покої.

чала, що реєстрове військо становитиме 6 тис. козаків, які отримуватимуть регулярну плату. Його очолить поміркований гетьман Михайло Дорошенко. Решта козаків мала повернутися до своїх панів. Передбачалося спалення всіх човнів і припинення морських походів, заборонялося розпочинати будь-які війни із сусідніми державами й укласти з ними угоди.

Угода встановлювала чіткий зв'язок реєстрового козацтва з прикордонними територіями. Відтепер реєстр склався з шести полків: Білоцерківського, Канівського, Корсунського, Переяславського, Черкаського й Чигиринського. Очолював реєстрове військо гетьман, обраний загальновійськовою радою й затверджений польським урядом.

Запровадження територіального устрою реєстрового козацтва стало важливою подією в справі зародження Української козацької держави.

2. Повстання Т. Федорівича (Трясила)

Наприкінці 20-х років XVII ст. на Подніпров'ї знову ускладнилися суспільні відносини. По-перше, після завершення польсько-шведської війни в Україну повернулося багато «випищиків» — козаків, виписаних із реєстру, шойно вони стали непотрібними у зв'язку із завершенням бойових дій. По-друге, польський уряд уперше розквартирував на Київщині частину коронного війська. Жовніри ж почали чинити традиційні для них грабунки та насильства над мирними мешканцями. По-третє, знову посилювалися релігійні переслідування. Тому митрополит Київський змушений був звернутися до козаків із скаргою про те, що «ляхи утискують нашу віру», «забирають церкви».

Однак тодішній гетьман реєстровиків, людина з відвертими пропольськими поглядами, Грицько Чорний, тим не турбувався. Його позиція дуже розлютила запорожців, і на початку 1630 р. гетьмана було викрадено. На Січі Г. Чорного судили й стратили. Новим гетьманом козаки обрали **Тараса Федорівича (Трясила)** — козака з Чигиринщини. Розпочинаючи похід у городову Україну, гетьман видав ряд закличних листів, у яких звертався до тих, «хто був козаком, хоче бути, щоб усі прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських рятували».

На початку березня 10-тисячний загін козаків виступив із Базавлуцької Січі й рушив на Черкаси. До нього приєдналися реєстрові козаки та міщани. Повстання швидко поширилося на Київщину й Полтавщину. Козацьке військо здобуло Корсунь, Канів і в травні отаборилося на лівому березі Дніпра біля Переяслава. Число організованих повстанців перебільшувало 30 тис.

До козацького табору з облоговими гарматами підійшло коронне військо чисельністю 16–20 тис. чоловік. Жорстокі бої тривали три тижні. Уранці 15 травня

Гармата XVI ст. Реконструкція

відбувся найзапекліший бій. Повстанці вщент розгромили добірний шляхетський відділ – «золоту роту», яка охороняла штаб коронного гетьмана. Ледве врятувався й сам командувач. У народних думках і переказах цей бій згадувався як повний розгром польського війська. Автор «Історії Русів» представив фантастичну картину бою, назвавши її «Тарасовою ніччю», так само її змалював в однойменному творі й Т. Шевченко.

Коронний гетьман змушений був розпочати перемовини, і **29 травня 1630 р. в м. Переяславі** було укладено угоду, яка насамперед підтверджувала чинність Куруківської угоди. Зміни стосувалися реєстру – він збільшувався до 8 тис. осіб. Повстанці визнавали себе винними, проте відмовилися видати гетьмана Т. Трясила, а поляки оголошували помилування всім повстанцям.

Переяславська угода не вирішила болючих проблем українського суспільства. Напруження у відносинах козацтва та польського уряду продовжувало наростати.

3. Повстання І. Сулими

Польський уряд знову виявляв незадоволення походами козаків на Туреччину, а козаків обурювала відверта невдячність польського уряду. Так, король Владислав, набравши 25 тис. воїнів, які становили основу його переможної армії в московсько-польській війні 1632–1634 рр., одразу виписав козаків із реєстру, щойно Москва підписала умови капітуляції. Розлютовані «випищики» подалися на Запорожжя.

Тим часом польський уряд вирішив збудувати на Дніпрі біля першого порога Кодацьку фортецю. За її допомогою Варшава сподівалася не допускати нових морських походів козаків проти Туреччини, а також контролювати зв'язки Запорожжя з городовою Україною, насамперед постачання для Січі зерна й іншого продовольства.

Фортецю було зведено за рекордні чотири місяці, її гарнізон становили польські й німецькі досвідчені піхотинці. Польський уряд сподівався, що за допомогою фортеці поставить Запорожжя під свій нагляд. Проте вже через місяць після завершення будівництва на Січ повернувся з морського походу проти Туреччини гетьман **Іван Сулима**.

Історичний факт

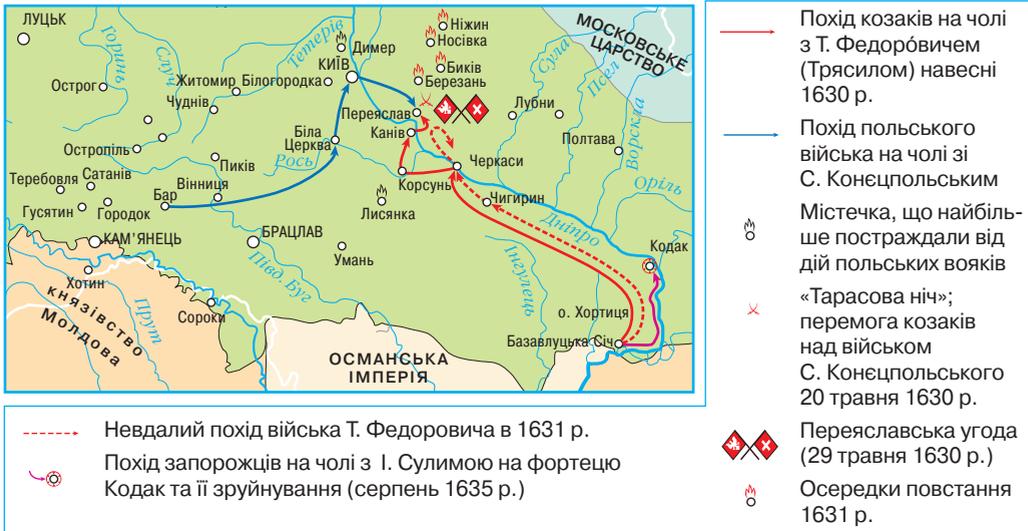
Іван Сулима був славним і досвідченим козацьким ватажком, знаним не лише в Україні, а й у Європі. За успіхи в боротьбі з Османською імперією Папа Римський нагородив гетьмана срібною медаллю з власним золотим портретом.

Зведення фортеці обурило січовиків. Гетьман розробив ретельний план, і козаки в ході блискавичного нічного штурму в серпні 1635 р. заволоділи фортечними мурами, знищили гарнізон і зруйнували укріплення. Далі вони піднялися по Дніпру до Кременчука та Крилова. Звідти І. Сулима розіслав заклики до боротьби проти польсько-шляхетського гноблення.

КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ під ПРОВОДОМ
Т. ФЕДОРОВИЧА (1630–1631) та І. СУЛИМИ (1635)

Проте під натиском реєстрових козаків січовики вирішили відступити на низ і зайняти оборону на одному з дніпровських островів. Оборона, що тривала протягом кількох місяців, виснажила оточених. Наступали холоди, бракувало палива та їжі. У козацьких рядах розгорілися суперечки, зростало невдоволення. Скориставшись цим, зрадники схопили й видали І. Сулиму полякам. За рішенням сейму гетьмана та його трьох сподвижників стратили на центральній площі Варшави.

4. Національно-визвольне повстання 1637–1638 рр.

Потреба захистити природні національні, релігійні й соціальні права українського народу, прагнення утвердити свої «права і вольності» знову підняли низових козаків на повстання. Безпосереднім приводом до повстання став перегляд польським урядом козацького реєстру та вилучення з нього всіх неблагонадійних. У травні 1637 р., обраний Базавлуцькою Січчю на гетьманування, полковник реєстровців **Павло Бут (Павлюк)** поширив у городовій Україні нові заклики до боротьби: «...Хто зветься нашим товаришем, нехай стане за християнську віру й наші золоті вольності, які ми заслужили своєю кров'ю».

Історичне джерело

Свідок тих подій писав: «Вони (козаки. — Авт.) ішли табором, вишикуваним у шість рядів із 4 гарматами попереду, двома по боках і двома в кінці, а в середині між возами йшло військо ... ішли козаки з розгорнутими прапорами, стріляючи з гармат, здіймаючи галас до неба: "А чи далеко гетьман буде ночувати? Лящику, побіжиш до хащичку!"»

- Який військовий тактичний прийом ілюструє наведений документ?

КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1637–1638 рр.

— Похід козаків на чолі з П. Бутом (Павлюком) (листопад–грудень 1637 р.) — Дії польського війська на чолі з М. Потоцьким — Похід козаків на чолі з Я. Острянином (березень–червень 1638 р.) — Дії польського війська на чолі із С. Потоцьким	--- Відступ Я. Острянина в межі Московського царства ○ Облоги козацьких таборів польськими військами: 1. Боровиця (грудень 1637 р.); 2. Старець (червень 1638 р.) ⊕ Міста, у яких за королівською Ординацією 1638 р. дозволялося перебувати козакам

Після зайняття низовиками Черкас повстання поширилося на всю територію Подніпров'я та Лівобережжя. Тисячі селян і міщан громили шляхетські маєтки й запроваджували козацькі порядки.

Під селом **Кумейки**, поблизу **Канева**, **6 грудня 1637 р.** між повстанцями (майже 10 тис. чоловік) і коронним військом із полками реєстровців, які не пристали до повстанців (разом майже 15 тис.), відбулася вирішальна битва. Бій тривав до пізньої ночі. На полі бою полягло 6 тис. вояків, одягнутих по-козацьки. Повстанці змушені були відступити з поля бою, оскільки коронним жовнірам удалося прокрастися до порохових запасів козаків і підірвати їх.

Історичне джерело

У битві під Кумейками повстанці поводитися надзвичайно сміливо. Командувач бою з польського боку коронний гетьман М. Потоцький засвідчував, що погано озброєні повстанці йшли назустріч ворогу «дуже сміливо й сердито», «холопство було таке вперте й заповзяте, що ніхто з них не хотів миру кричати, навпаки, тільки кричали, щоб одному на одному вмирати — і так дійсно виходило».

Навіть бувалі коронні жовніри дивувалися запеклості Кумейківської битви: «Ніколи не бували в такому тривалому й сильному вогні та не бачили такої кількості трупів в одному місці».

Під тиском чисельнішого ворога повстанці відступили до містечка Боровиці й там потрапили в оточення. Значні втрати, відсутність боєприпасів, їжі та води примусили повстанців піти на мирні переговори, а через деякий час, 11 грудня, капітулювати й видати П. Бута та кількох старшин.

Однак придушити повстання найжорстокішими покараннями владі не вдалося. Уже наприкінці зими на Січі почали збиратися нові захисники козацьких прав і вольностей.

У березні 1638 р. розпочався новий етап повстання. Його очолив обраний гетьманом **Яків Острянин (Остряниця)** та соратники П. Бута — **Карпо Скидан** і **Дмитро Гуня**. Суходолом і на чайках козаки вирушили в глиб України.

Подніпров'я знову охопило народне повстання. Цього разу бойові дії велися на Лівобережжі. Наприкінці квітня козаки виграли битву під Говтвою, але не зуміли взяти Лубен, де замкнулися основні сили поляків. Зазнавши невдач, Я. Остряниця в бою під Жовнином утратив надію на перемогу й відступив з кіннотою в Слобідську Україну.

Боротьбу продовжив обраний гетьманом Д. Гуня. Відступивши до урочища Стариця, що неподалік гирла річки Сули, повстанці облаштували табір, у якому протрималися півтора місяця. Нестача харчів і фуражу змусила їх 28 липня припинити опір і скласти зброю. Однак Д. Гуня та ряд старшин зуміли непоміченими покинути оточений табір.

5. «Ординація¹ Війська Запорозького»

Поразка козаків змусила їх визнати так звану «**Ординацію Війська Запорозького реєстрового**», прийняту вальним сеймом у Варшаві 8 травня 1638 р. Закон жорстко обмежував реєстрове козацтво. «На вічні часи» було скасовано виборність козацьких старшин і заборонено козацький суд. Реєстр скорочено до 6 тис. козаків. Замість гетьмана сейм призначав комісара² — польського шляхтича. Зі шляхти призначалися також полковники й осавули. Реєстровцям дозволялося селитися лише в Черкаському, Канівському й Корсунському староствах. На Січі мав постійно знаходитися один із реєстрових полків, щоб не допускати «самовільних зібрань і свавілля».

Хвиля повстань 20–30-х років XVII ст. дала можливість козакам набути досвіду боротьби з коронним військом, зміцнити власну самоповагу й гідність, усвідомити необхідність спільної боротьби із селянством і міщанством за національні інтереси та духовність — за національне визволення.

Невідомий художник.
Запорозький
гетьман Яків
Острянин. XVII ст.

¹ *Ординація* (від латин. *ordo*) — порядок.

² *Комісар* — посадова особа, наділена урядом особливими повноваженнями.

Завдання та запитання

1. Визначте спільні ознаки воєн 90-х років XVI ст. та 20–30-х років XVII ст.
2. Опишіть найвизначніші моменти боротьби під час повстань під проводом Т. Трясила, І. Сулими, національно-визвольного повстання 1637–1638 рр.

3. Розкрийте сутність понять «ординація», «комісар», «городова Україна».
4. Проаналізуйте умови Куруківської угоди. Які з умов є поступкою з боку козаків, а які — поступкою з польського боку?
5. Як на становище козацтва вплинули умови «Ординації Війська Запорозького реєстрового» 1638 р.?

6. Чи могла страта керівників козацько-селянських повстань зупинити національно-визвольний рух в Україні в XVII ст.?
7. Поміркуйте, що виграла Польща, а що втратила, силою зброї стримуючи козаків від походів проти Османської імперії.

8. Визначте причини соціального й економічного характеру, які спонукали уряд Речі Посполитої не співпрацювати з козаками, а воювати з ними.
9. Доведіть, що в межах Східного Поділля, Центральної і Південної Київщини та півдня Лівобережжя в перші десятиліття XVII ст. формувалася «козацька Річ Посполита».
10. Визначте, що додали повстання 20–30-х років XVII ст. до розгортання українського національно-визвольного руху.

§ 14. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.

1. Утворення Києво-Могилянського колегіуму

Українське суспільство першої половини XVII ст. характеризувалося високим рівнем розвитку шкільництва.

Історичне джерело

Про рівень тодішньої шкільної освіти свідчить розповідь сирійського священика **П. Алеппського**, що в 1654 та 1657 рр. проїздив Україною. Він засвідчив, що тільки в Україні прихожани під час служби користуються молитовниками, що «за малим винятком, навіть здебільшого, їхні жінки та дочки вміють читати та знають порядок богослужіння й церковний спів. А священики вчать сиріт і не дозволяють, щоб вони залишалися неуками».

Відродження української православної церкви, реформи П. Могили викликали потребу у великій кількості високоосвічених людей. Це й привело до відкриття Києво-Могилянського колегіуму (згодом Києво-Могилянської академії). Колегіум був створений у 1632 р. шляхом об'єднання Київської братської школи та школи Києво-Печерської лаври. Київське братство визнало П. Могилу фундатором нового закладу, дозволило влаштувати його за західноєвропейськими зразками. Рівень викладання в колегіумі дуже швидко піднявся до рівня вищого навчального закладу — академії. Проте

польський сейм 1636 р. заборонив викладати богослов'я й у такий спосіб перешкодив колегіуму отримати офіційний статус академії.

Навчання проводилося грецькою, латинською та церковнослов'янською мовами. Спудеї вивчали «сім вільних наук», розподілених на більше, ніж тридцять предметів. Пройшовши фару (підготовчий клас), інфиму (молодший клас), граматику, синтаксиму (середні класи), поетику, риторичку (вищі класи), спудеї завершували освіту 2–3-річним навчанням у класі філософії. Тут вивчали три предмети: логіку, фізику та метафізику — власне філософію.

Водночас розглядалися й богословські питання: про походження душі, її безсмертя, про Бога й ангелів. Окремий клас богословів був створений наприкінці XVII ст., і Києво-Могилянський колегіум став академією. Викладачі спонукали учнів думати, не обмежуватися релігійними, схоластичними поглядами на світ, а шукати наукових пояснень явищам.

Історичне джерело

Викладач колегіуму **І. Гізель**, розмірковуючи над причиною морських припливів і відпливів, казав спудеям: «Багато філософів приписували ці коливання моря ангелові, так само як і рух зірок. Так вирішувати ці питання справді легко, але вдаватися до такого пояснення соромно для філософа. Він має пояснювати, наскільки це можливо, природні наслідки природними причинами».

Не менш наполегливо викладачі спрямовували спудеїв на засвоєння європейських ідей і знань доби Відродження й Реформації.

Історичний факт

Видаючи «Бесіди Іоанна Златоуста на діяння апостолів», Лаврентій Зизаній-Тустановський звіряв текст із грецьким текстом, виданим 1612 р. в м. Ітоні (Англія). Найдавніший уцілілий курс лекцій Йосипа Кононовича-Горбацького «Могилянський оратор», прочитаний у 1635–1636 рр., відсилав студентів до творів Еразма Роттердамського та Станіслава Оріховського.

Студент колегіуму Вікторин Євфанасій переклав у 1648 р. з англійської мови книжку Генрі Монтегю, графа Манчестера, «Роздуми про смерть і безсмертя».

Петро Могила спрямував діяльність колегіуму на збереження українських національних і культурних традицій та їх збагачення завдяки творчому запозиченню досягнень європейської культури. Колегіум успішно виконував ці завдання.

2. Література

У першій половині XVII ст. провідне місце в літературі посідали твори релігійного змісту: Євангеліє, «Євангеліє учительне», Псалтирі, октоїхи, требники, прологи, або синаксарі, Четы Мінеї.

Історичне джерело

Уривок із «Требника» П. Могили 1646 р.

«Чоловік і жінка, які одружені, повинні утримувати любов і згоду, бо вони Богу всемогутньому найбільш приємні, як зазначає Сирах, кажучи: “Три речі подобаються Богу й людям: згода братів, ласка до ближніх і згода між чоловіком і

жінкою». Подружнє життя без згоди — це з'єднання лише тілесне... З'єднання людей тілесне, а не духовне, з'єднання хребтів, а не голів, робить тільки шкоду. Та й узагалі об'єднання чоловіка й жінки без кохання створює в домі прикrostі й розпалює пожежу неспокою, а втіхи не дає».

- Наскільки близькими для сучасних українців є думки, висловлені П. Моголою?

Українці продовжували читати твори Василя Великого, Єфрема Сирина, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста. На їхні літературні смаки впливала візантійська традиція. Список художньої літератури збагачувався й за рахунок перекладів. Надзвичайно популярною в Україні стала «Александрія» — легендарна повість про життя й подвиги Александра Македонського; «Повість про Варлаама та Іоасафа» — середньовічний роман, що містив повчальні притчі, за допомогою яких розкриваються моральні засади християнства; «Пчола» — збірник висловів та історичних оповідань про вчинки знаменитих людей.

Під впливом Ренесансу й бароко в українській художній літературі виник новий світський жанр — книжні вірші. 1581 р. в Острозі **Андрій Римша** опублікував віршований опис 12 найважливіших біблійних подій. У ті ж роки вийшла друком анонімна «Скарга нищих до Бога», що розповідала про католицько-православне протистояння. Києво-Михайлівський збірник 20-х років XVII ст. містить 49 поезій, що розкривають духовні почуття православних вірян. Видатним явищем у громадянській поезії став твір **Касіяна Саковича** «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного» (1622). Прикладом «поетичної філософії» стали вірші **Кирила-Транквіліона Ставровецького** «Перло многоцінне» (1646).

Популярними були полемічні твори, які сприяли зміцненню самосвідомості українців, визначенню свого місця у світі.

Прагнення усвідомити себе та своє минуле спонукало продовжувати написання місцевих літописів: Київського, Острозького, Львівського, Хмельницького. Водночас в українців формується прагнення порівняти свою сутність з європейцями. Так, у 20-х роках XVII ст. був складений «Хронограф». Він висвітлює історію України на тлі європейських подій XV–XVII ст.

Протягом першої половини XVII ст. зростали видання навчальної літератури. Серед них такі відомі, як «Грамматика словенська» **Мелетія Смотрицького** (1619) і «Лексіконъ славенороскій и именъ тлъкованіє» (1627) **Памви Беринди**. Словник пояснює зміст майже 7 тис. церковнослов'янських та іншомовних термінів тогочасною українською мовою.

Історичний факт

«Грамматика словенська» Мелетія Смотрицького до кінця XVIII ст. залишалася основним підручником граматики в школах України, Білорусі, Болгарії, Московії та Сербії. Російські мовники й досі користуються термінами українського вченого: «гласная», «согласная», «ударение», «слог», «точка», «запятая», «предлог», «союз», «междометие», «глагол», «существительное», «склонение» тощо.

Потрібно зазначити, що в першій половині XVII ст. вживання в перекладах та оригінальних творах народної і книжної української мови стало повсюдним явищем. Уся тогочасна українська література була наслідком розвитку української духовної культури й сама сприяла її більшому розквіту.

3. Театр

Православні братства зі школами, колегіумами й друкарнями, самоврядні громади з освіченим міщанством, народні обрядові традиції, вплив гуманістичних шкіл Західної Європи — усе це стало живильним підґрунтям для виникнення й розвитку українського театру.

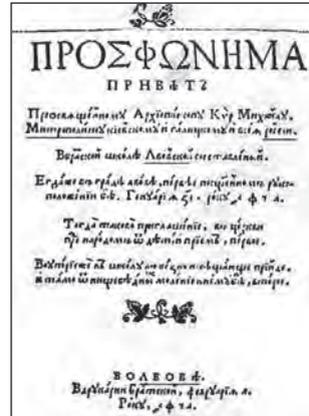
Декламації. Український театр розпочався з декламацій. З метою кращого вивчення мови їх розігрували вчителі й учні. Найдавнішою відомою нам шкільною театральною декламацією стала «Просфонима» (1591) — привітання або похвала учнів Львівської братської школи на честь митрополита Київського й Галицького Михайла Рогози.

Декламації склалися з прологу, який виголошував чи співав хор, монологів, що виголошували учні, хорових номерів та епілогу.

Декламації могли мати форму привітань, надгробних промов, ушанування святих, релігійних свят, укладення миру, уславлення перемог, прийняття послів тощо.

Шкільні театри виконували декламації двох різновидів — класні та святкові. Для виконання святкових декламацій учні одягалися в костюми реальних чи алегоричних осіб, декламували з театральними жестами, біля картин або серед декорацій.

Саме для декламування в шкільному театрі на день Різдва та Великодня К.-Т. Ставровецький написав збірку «Перло многоцінне».

Обкладинка шкільної театральної декламації «Просфонима». м. Львів. 1591 р.

Історичне джерело

У передмові до видання «Перла многоцінного» у Чернігові 1646 р. **К.-Т. Ставровецький** писав: «Також у школах студенти можуть собі з тої книги святої вибирати вірші на свою потребу і творити з них орації розмаїтії, часу потрібні, хоч і на комедіях (виставах) духовних». Показово для єдності України, що твори з «Перла многоцінного» наприкінці XVI ст. виконувалися учнями Львова, а в середині XVII ст. — уже учнями Чернігова.

Містерії¹. У першій половині XVII ст. український театр збагатився ще одним різновидом духовної драми — містерією.

¹ *Misteria* — середньовічна релігійна драма на біблійні сюжети.

Святий Олексій.
Ікона. XVII ст.

До нас дійшли лише окремі уривки багатьох драм. У повному викладі нині відома лише одна містерія — «Слово о збуренню пекла». У творі розповідається про народження, муки, смерть і воскресіння Христа, його прихід до пекла й визволення звідти душ праведників.

Інтермедії¹. До першої половини XVII ст. належать і перші зразки побутової драми — інтермедії.

Найдавнішими українськими інтермедіями, що дійшли до нас, є дві інтермедії 1619 р. до польської драми Я. Гаватовича про смерть Іоанна Хрестителя. У першій інтермедії бідняк Климко обдурює багатія Стецька, продавши йому kota в мішку. У другій інтермедії двоє голодних селян знаходять пиріг. Їх обманує третій селянин, який запропонував віддати пиріг тому, хто, заснувши, побачить кращий сон.

1674 р. датується інтермедія «Весілля» з драми «Олексій, чоловік Божий», поставленої в Києво-Могилянській академії. Селяни запрошені на весілля своїм господарем, приносять йому подарунки — курку, хліб, качку, яблука. Потім танцюють, напиваються, галасують, сваряться і б'ються, поки їх не спиняє найменш п'яний селянин і просить у глядачів вибачення за поведінку односельчан.

Авторами інтермедій були студенти. Для постановок вони широко використовували теми з життя, української народної творчості, приказки, анекдоти, жартівливі історії, сюжети, витівки слуг, бідняків, лестунів, сатиричні оповідання. Їхні персонажі розмовляли природною, соковитою народною мовою.

Найпоширенішими персонажами є сільські дядьки, шинкарі, кухарі, ненажери й п'яниці, кучери, ковбасники, дурні, божевільні, шахраї, підлабузники, які потрапляють у різні анекдотичні ситуації. Їх зображали губатими й патлатими, головатими й носатими, які вже самим своїм виглядом викликали сміх.

Багато з інтермедій зуміли передати реальні побутові ознаки життя різних суспільних верств. Деякі з них пройняті гострою сатирою й здоровим гумором. Інтермедії можна вважати провісниками народної комедії.

Вертеп. Однією з улюблених народних розваг кінця XVI — першої половини XVII ст. став **вертеп**.

Вертепом також називали і дерев'яну скриню, виготовлену у формі будиночка, відкриту до глядача. Скриня мала 2 м шириною й понад 1 м висотою, була поділена на два поверхи, що символізували два світи: небесний і земний.

Вертепник, стоячи позаду скрині, водив дерев'яну ляльку по прорізах у підлозі поверхів. Він говорив і співав за всіх героїв, змінюючи голос. Іноді брав у помічники школярів.

Вертеп (від заст. *печера*) — мандрівний ляльковий народний театр.

¹ *Інтермедії* — комедійні сценки, що розігрувалися в перервах між діями містерії, а згодом шкільної драми.

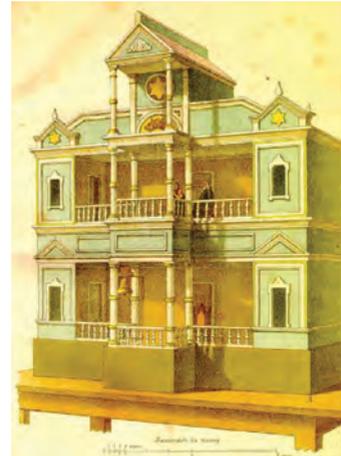

Вертепна вистава поділялася на дві частини. У першій на верхньому поверсі розігрувалася духовна різдвяна драма — містерія. У другій частині на нижньому поверсі розігравалися сюжети з народного життя — інтермедії. Дійові особи, вихоплені з живої дійсності, простакуватий Селянин, Циган, Єврей, Шляхтич та ін., розмовляли народною мовою. Центральною дійовою особою народних сюжетів найчастіше був героїчний Запорожець.

Вертепна вистава супроводжувалася музичними номерами. У першій частині дії звучали народні колядки й канти. Другу частину виконували під народну музику. Запорожець з'являвся під гопак, Поляка супроводжував краков'як. Поруч із вертепником знаходився музикант чи гурт музикантів, які грали на скрипці, сопілці, бандурі, цимбалах і колісній лірі.

Вертеп можна було побачити на базарах і ярмарках у містах і селах у святкові дні. Він дійшов до наших днів і популярний у Західній Україні.

Скринька вертепної драми з Городоцького музею Ф. Штейнгеля. 1802 р.

- Що ви знаєте про сучасні вертепні вистави?

4. Музика

Життя українців споконвіку супроводжували музика та спів. Музиканти багатьох українських міст об'єднувалися в музичні цехи.

Найпоширенішими були оркестри зі скрипалів, цимбалістів і дударів.

Історичний факт

Львівський музичний цех на межі XVI–XVII ст. поділявся на два підрозділи: сербських музик та «італійців». Перші грали переважно на малих скрипках «сербінах» для простого люду без нот, на слух. Другі, високопрофесійні музики, грали для міського патриціату за нотами.

Музики. Малюнок XVII ст.

Історичне джерело

«Лексикон...» Памви Беринди повідомляє, що тодішні музиканти грали й на гудках, гусях, арфах, лірах, лютях (струнних інструментах), на трубах, пишцях, флетнях, перегудницях, сопілках, сурмах, жоломійках (духових), на бряцалах, клепалах, звінцях, цимбалах, тимпанах, бубнах (ударних) і багатьох інших інструментах.

Нотний ірмологіон¹. м. Львів.
Початок XVIII ст.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. українські музики й співаки перейшли на загальноєвропейську музичну писемність і стали записувати музику за допомогою нот на лінійному стані.

В українських монастирях XVI–XVII ст. під впливом новогрецького та новоболгарського ренесансного співу розвивався середньовічний ірмолойний – одноголосний – спів. Священики, церковні та монастирські хори виконували ірмоси та канони, стихирини й тропарі, кондаки, псалми й гімни.

У Львівській, Київській, Луцькій та інших численних братських школах швидко опановували європейське «музичне» багатоголосся – партесний спів². Братські шкільні хори співали на три й навіть на 12 голосів. Особливо цінувалися високі «ангельські» голоси.

Історичне джерело

Незвичайним для того часу було навчання співу дівчаток і дорослих дівчат. Це засвідчує опис **П. Алеппським** хору київського жіночого Вознесенського монастиря: «Монахині співали й читали приємним наспівом і ніжними голосами, що розривали серце й викликали сльози: це був спів зворушливий, що брав за душу, і багато кращий за спів мужчин. Ми були захоплені приємними голосами й співом, особливо дівчат, дорослих і маленьких. Усі вони вміють читати. Ознайомлені з філософією, логікою й займаються творчістю».

Особливу складову української музики утворювали братства кобзарів, бандуристів і лірників. Часто це були сліпці чи скалічені люди, які, заробляючи співом на харчування, мандрували Україною, Балканським півостровом, країнами Центральної Європи та Туреччиною. Вони співали *думи* – журливі історичні героїчні пісні про драматичні сторінки з життя народу, про відвагу та завзяття в боротьбі з чужинцями. У них ішлося про турецьку неволю: «Плач невольника», «Маруся Богуславка», «Утеча трьох братів з Азова»; про лицарську смерть козака «Іван Коновченко», «Смерть козака на долині Кодимі», «Сірчиха й Сірченки»; про щасливий вихід козаків із небезпеки та повернення із воєнного походу – «Самійло Кішка», «Розмова Дніпра з Дунаєм» та ін.

5. Архітектура й образотворче мистецтво

Архітектура. У першій половині XVII ст. в українських містах поширюється європейська традиція забудови за певним планом. Це міста Шаргород, Бар (Поділля), Жовква (Волинь), Броди (Львівщина).

¹ *Ірмологіон* – співацька православна книга. У Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського зберігається ірмологіон (1596–1601), написаний на території Західного Поділля.

² *Партесний спів* (від латин. *partes* – частини, партії, голоси) – вид церковного багатоголосного хорового співу.

Продовжувалося розпочате ще в другій половині XVI ст. будівництво укріплених замків на Покутті та Поділлі. Найвідоміші з них — замки у Жванці та Збаражі, Барі й Кодаку. Усі вони мали систему бастионів, які стали необхідними при використанні вогнепальної зброї.

Католицький наступ на приєднані українські землі супроводжувався будівництвом католицьких укріплених монастирів. До системи укріплень Львова належав монастир бернардинців (1600). Такі монастирі в Сокалі (Львівщина) і Заславі звели бернардинці, у Вінниці — єзуїти й домініканці, Троїцький Межиріцький монастир поблизу Острога — францисканці.

З другої половини XVI ст. позвавилося світське муроване будівництво. Миську архітектуру першої половини XVII ст. яскраво відображає старе місто Львова й насамперед Ринкова площа, збудована в ренесансному стилі. Центром архітектурного ансамблю були приміщення ратуші та вежі біля неї. Нові споруди добре гармоніювали із зведеними в XVI ст. будинком Корнякта та Чорною кам'яницею. У XVII ст. на Ринковій площі були зведені будинки Бандінеллі, венеціанського консула Массарі, сім'ї Шольців. Останній прикрашений багатим скульптурним оздобленням. Особливий інтерес викликає голова чоловіка з борідкою, у береті, уміщена в обрамленні вікна другого поверху, барельєфи. Найкраще зберігся фасад будинку лікаря Дибовицького. На соковитому червоному тлі стіни виокремлюються, мальовані чорною фарбою, обрамлення вікон.

На Руській вулиці в 1630 р. завершилося будівництво православної Успенської церкви. За побудовою церква є традиційним українським триверхним храмом. Оздоблення ж фасадів та інтер'єр виконані в італійському ренесансному стилі.

Кам'яниця Шольців-Вольфовичів.
Збудована в 1570 р.
м. Львів. Реконструкція

Завдання та запитання

1. Охарактеризуйте стан освіти, української літератури в першій половині XVII ст.
2. Скориставшись словниками й енциклопедіями, з'ясуйте, що означають поняття «фара», «інтима», «граматика», «синтаксима», «поетика», «риторика», «Євангеліє», «Псалтир», «октоїх», «требник», «пролог, або синаксар», «Четї Мінеї».

3. Визначте рівень освіти, який отримували спудеї Києво-Могилянського колегіуму.
4. Охарактеризуйте напрями розвитку української літератури першої половини XVII ст., визначивши найвідоміші імена та твори.
5. Визначте напрями розвитку українського театру.
6. Охарактеризуйте особливості розвитку української музики.

7. Знайдіть зв'язок між особливостями розвитку архітектури з політичними, економічними й іншими суспільними умовами першої половини XVII ст.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ II

«УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVI — у першій половині XVII ст.»

Внутрішньо- та зовнішньополітичні обставини другої половини XVI ст. призвели до глибокого занепаду православ'я. Пошуки церковними ієрархами шляхів виходу з кризи й укладення Берестейської унії не принесли злагоди в церковне життя. На початку XVII ст. в надзвичайно скрутне становище потрапила українська православна церква. Вона втратила майже всю вищу ієрархію, за винятком останнього православного львівського єпископа Єремії Тисаровського.

Рушійними силами, які зуміли зберегти й відродити православ'я, стали освічені монахи Києво-Печерської лаври, котрі прийшли зі Львова, міщани Київського Богоявленського братства та козаки-запорожці. Зростання ролі й значення козацтва, керованого П. Конашевичем-Сагайдачним, його підтримка православної церкви створили можливості для відновлення вищої православної церковної ієрархії в 1622 р. та її визнання в 1632 р. польським урядом. Багато зробив для українців і православної церкви митрополит Петро Могила. Здійснена ним церковна реформа оновила й зміцнила українське православ'я. Митрополія Київська, Галицька й усієї Русі стала найавторитетнішою серед православних церков, а Київ повернув собі славу духовного та культурного центру українства.

Наприкінці 20-х років XVII ст. виникла ідея об'єднання уніатської і православної церков — «однієї Русі з другою» — і створення на цій основі єдиного Київського патріархату.

На початку XVII ст. козацтво стало потужною воєнною силою й відіграло вагомий роль у стримуванні турецького наступу на українські землі, Річ Посполиту та Європу. Протягом першої чверті XVII ст. особливо прославився своїми героїчними походами козацький флот. Значною була роль козаків у Хотинській війні 1621 р., завдяки яким Річ Посполита відстояла свою незалежність і позбулася на певний час загрози з півдня. На кілька десятків років було знято загрозу завоювання й Європи.

Прагнення польської корони активно використовувати потугу козацтва й водночас нехтування життєвими, культурними й господарськими інтересами козацтва та мешканців Східного Поділля, Центральної та Південної Київщини спричинили нову хвилю українського національно-визвольного руху.

Перша половина XVII ст. — період зміцнення української культури. Центром культурного й релігійного життя став Київ. Значних успіхів досягла українська культура завдяки подвижницькій діяльності Петра Могили та створеного ним Києво-Могилянського колегіуму (академії), який став важливим осередком освіти й культури в Східній Європі.

У малярському мистецтві швидко розвивався світський портретний живопис, який уособлював західноєвропейське мистецтво. На європейську музичну писемність і партесний спів перейшли музики.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ДО РОЗДІЛУ II

1. Укажіть, про кого пише турецький історик XVII ст.
«Можна стверджувати напевно, що немає на світі людей, які б менше дбали про своє життя й менше боялися смерті, ніж ці... Знавці військової справи твердять, що ці ... завдяки своїй хоробрості та вправності, у морських боях не мають собі рівних у всьому світі».
А козаки
Б православні шляхтичі
В польські шляхтичі
Г кримські готи
2. Установіть хронологічну послідовність.
А переможне взяття Кодака
Б битва, відома в літературі як «Тарасова ніч»
В битва біля Курукового озера
Г битва під Кумейками
Д утворення Києво-Могилянського колегіуму
3. Визначте твердження, у яких ідеться про П. Конашевича-Сагайдачного.
А навчався в Кенігсберзі
Б брав участь у поході на Москву
В командував українсько-польських військ під Хотином
Г у молодості служив королівським пажем
Д спрямовував козацтво підтримувати православну церкву й освіту
Е створив першу дисципліновану козацьку армію
4. Установіть відповідність між національно-визвольними повстаннями та їх причинами, проявами та наслідками.

1 польсько-козацький збройний конфлікт 1625 р.	А розгром добірної «Золотої роти»
2 повстання Тараса Трясила	Б знищення фортеці Кодак
3 повстання Івана Сулими	В прагнення польського уряду перешкодити створенню «козацької речі посполитої»
4 національно-визвольне повстання 1637–1638 рр.	Г відбирання маєтків у майбутніх керівників повстання
	Д визнання «Ординації Війська Запорозького реєстрового»
5. Визначте, якими фактами характеризується участь козацтва в Хотинській війні.
А захист польської армії від можливої атаки турків із тилу
Б завершення важкого бойового переходу під Хотин напередодні битви
В можливість тижневого перепочинку перед початком битви
Г успішне відбиття 17 штурмів турецької армії
Д неготовність підтримати польські сили, що ввірвалися до табору турків
Е традиційна готовність переходити в контратаку після штурму

РОЗДІЛ III. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст.

§ 15. ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст.

Пригадайте відомі вам національно-визвольні рухи народів світу. На чьому боці були ваші симпатії? Чому?

1. Передумови та причини Національно-визвольної війни. Події 1648 р.

Люблінська унія 1569 р. надала Речі Посполитій широкі можливості для економічного та воєнного зміцнення за рахунок визиску України. Українському народові унія принесла різке посилення феодального гноблення, національне й релігійне приниження, наступ на народну культуру й самобутність. Це й привело до **Національно-визвольної війни українського народу 1648 р. під проводом Б. Хмельницького**.

Посилення національно-релігійного гноблення. Щоб поневолити українців, польський уряд насамперед намагався зламати стрижень їхньої свідомості — православну віру.

Історичне джерело

Волинська шляхта в 1646 р. в наказі своїм делегатам на сеймі наголошувала, що православна церква «у католицькому християнському королівстві та вільній і свободній Речі Посполитій зазнає такого насильства, якого й у поганській неволі християни-греки не зазнають. Захоплено церкви, монастирі та собори, заборонено вільне провадження обрядів, й убогі християни... не мають публічних похоронів. У Любліні, де віднято церкву, а також у Сокалі, Більську, в інших містах потай, у погребях й у своїх домівках, мусять ховати мерців».

Національно-визвольна війна українського народу (Хмельниччина) — війна під проводом Б. Хмельницького за звільнення від культурного, релігійного, соціального, економічного гноблення, за створення та утвердження Української козацької держави — захисника українських національних інтересів.

Польські землевласники закривали православні церкви й монастирі, забирали землі. Часто передавали храми в оренду іновірцям, які вимагали плати навіть за їх відкриття й проведення богослужінь. Водночас польські власті перешкоджали розвитку українських шкіл і друкарень, зневажали тих, хто розмовляв по-українськи.

Наступ на права козацтва. Основним захисником народу від гноблення й переслідувань було козацтво. Воно надихало українців новою, вільною, системою господарювання без кріпацтва, фільварків і панщини.

Тому, скориставшись нагодою, після перемоги в 1638 р. над національно-визвольним повстанням польський уряд поставив козацтво в надзвичайно важке становище. «Ординація Війська Запорозького» передбачала жорсткий нагляд польських урядовців і військових за січовиками, позбавила реєстровців права вільно господарювати. Їх примушували платити податки, виконувати відробітки, за непослух жорстоко карали, чинили над ними свавілля. Зазнаючи шляхетського терору, козаки лише чекали слушного моменту для збройного виступу.

Історичне джерело

3 листа Б. Хмельницького до польського короля від 2 червня 1648 р.

«... Протягом кількох років пани державці та старости на втіху собі нестерпно кривдять нас і тяжко ображають, позбавляючи не тільки вбогого майна, а й свободи, посягають на наші хутори, луки, сіножаті, ниви, зорані поля, ставки, млини, бджоляні десятини ... І що тільки комусь із них у нас, козаків, сподобається, силою відбирають, а нас самих, безневинних, обдирають, б'ють, мордують, до в'язниць кидають, на смерть за наші маєтності вбивають, так що багато кого з нашого товариства поранено та знівечено».

- Визначте, на яку з причин Національно-визвольної війни вказував Б. Хмельницький у своєму листі.

Погіршення становища селян і міщан. Унаслідок розвитку виробництва в Центральній і Західній Європі відбувалося зростання цін на сільськогосподарську продукцію. В Україні ж це призвело до закріпачення й посилення визиску.

Усе більшого тиску зазнавали південно-східні терени України, де проживало багато покозачених селян. І хоча експлуатація тут була м'якшою, вільнолюбними селянами вона сприймалася значно гостріше, ніж у західних і центральних землях.

Що далі на захід, то складнішим ставало життя українських міщан. Православних городян не допускали обіймати посади в міському самоврядуванні, перешкоджали займатися ремеслами, промислами й торгівлею. Їх навіть відтісняли в окремі квартали.

Колонізаторська політика уряду Речі Посполитої спонукала всі українські стани піднятися на загальнонародну боротьбу.

Історичне джерело

Французький інженер і картограф **Г. Л. де Боплан** 20 років прожив в Україні, перебуваючи на польській службі. Саме він створив детальні мапи тогочасної України та видав книжку «Опис України». Вона вперше відкрила Україну для західного читача, викликавши велике зацікавлення в Європі, була перекладена англійською, німецькою, польською й лише в 1981 р. українською.

Г. Л. де Боплан стверджував, що селяни Середнього Подніпров'я «надзвичайно бідні, бо мусять тричі за тиждень відбувати панщину своїми кіньми й працюю власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу, вони повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими святами й на Різдво. До того ж мають возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт... Ще вимагають від них грошових податків. Крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усяких плодів — а кожні три роки — і третього волика».

- Який внесок зробив Г. Л. де Боплан у поширення знань про Україну, в українську історичну науку?

Фрагмент карти Г. Л. де Боплана.
1680 р.

- *Поміркуйте, з якою метою картограф оздоблював карту гравюрами українців.*

2. Початок боротьби. Перші битви

Боротьбу українського народу очолив чигиринський сотник Богдан Хмельницький, який став однією з багатьох тисяч жертв шляхетської сваволі й на власному досвіді пересвідчився в повній безкарності магнатів-королев'ят. Разом із кількома десятками однодумців переслідуваний сотник Б. Хмельницький подався на Запорожжя, де козацьке товариство обрало його гетьманом.

Новообраний гетьман одразу розпочав підготовку до боротьби. Він наказав досвідченим козакам іти в міста й села Київського та Брацлавського воєводства закликати до повстання, а сам розпочав перемовини з кримським ханом Іслам-Гіреєм III.

Уже в березні «не було того села, не було того міста, де не закликали б до бунту й не чинили замахів на здоров'я та майно своїх панів і державців», — стверджували налякані урядовці. Тому великий коронний гетьман М. Потоцький вирішив придушити виступ ще до його початку. «Гадюку слід убити до того, як вона підніме голову з трави», — сказав він. Місцем збору військ він призначив Черкащину.

На середину квітня в розпорядженні коронних гетьманів М. Потоцького й М. Калиновського налічувалося 16–18 тис. вояків. У Б. Хмельницького було не більше 5 тис. повстанців і 5–6 тис. татар. Польське командування вирішило не випустити повстанців із Запорожжя. З цією метою туди було вислано

авангард¹ шляхетських військ у складі двох загонів. Перший, чисельністю 6–7 тис. осіб, на чолі із сином М. Потоцького, Стефаном, рухався суходолом. Другий, маючи понад 4 тис. реєстрових козаків і кілька сотень німецьких найманців, плів на човнах Дніпром. Обидва загони мали з'єднатися біля фортеці Кодак і спільно підійти до Січі. За ними повинні були вирушити й основні сили польського війська.

3. Битва під Жовтими Водами

План С. Потоцького був розрахований на відому тактику попередніх повстанців. Вони укріплювали свої позиції й очікували на каральне польське військо. Богдан Хмельницький вирішив виступити першим і по черзі розбити роз'єднані польські сили. У середині квітня він вирушив назустріч польському авангарду. Козацьке військо рухалося під захистом похідного табору. Попереду розсипалися рухливі татарські кіннотники, ведучи постійну розвідку.

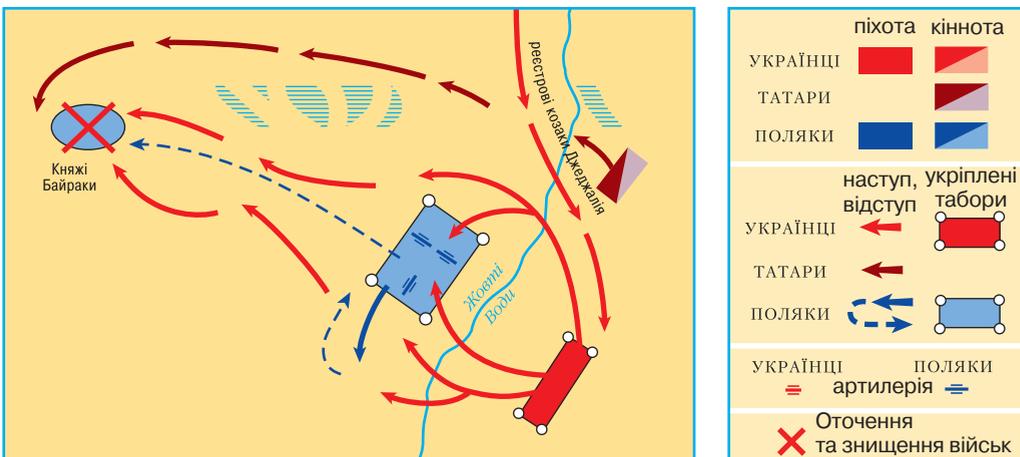
19 квітня 1648 р. татарські загони зненацька напали на табір С. Потоцького, але були відкинуті. Поки підійшли основні сили на чолі з Б. Хмельницьким, польський табір укріпився й окопався. Після невдалої спроби захопити вороже військо штурмом без належної артилерійської підтримки Б. Хмельницький перейшов до облоги.

Ю. Саницький. Жовтоводська битва 1648 р. 1999 р.

- Чому перемога під Жовтими Водами була такою цінною для козаків і України?

БИТВА ПІД ЖОВТИМИ ВОДАМИ 5–6 травня 1648 р.

¹ Авангард — частина військ (або флоту), що рухається попереду головних сил.

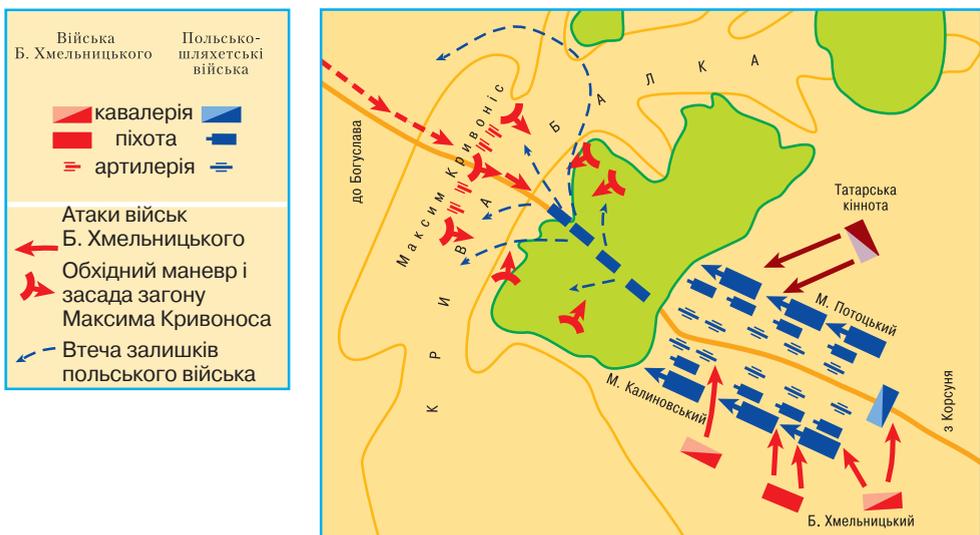
Тим часом реєстрові козаки річкової флотилії скликали раду, стратили ненависних командирів і, обравши старшим Ф. Джеджалія, поспішили приєднатися до Б. Хмельницького. За ними з табору М. Потоцького перейшли ще 2 тис. реєстровців.

Упродовж **5–6 травня 1648 р.** повстанці майже безперервно штурмували табір. Козаки захопили частину шанців, здобули королівське знамено. У ніч на 6 травня польський табір знявся з місця, щоб пробиватися до своїх. В одній із балок за Княжими Байраками поляків оточили. Цього разу табір не витримав спільної атаки козаків і татар, які ввірвалися всередину й у жорстокому бою перемогли. Майже всі поляки загинули або потрапили в полон. Серед бранців опинився й смертельно поранений командувач авангарду.

4. Перемога під Корсунем

Здобувши перемогу над передовими силами поляків, Б. Хмельницький поспішив під Корсунь, де 15 травня вранці зустрівся з армією чисельністю 12–14 тис. осіб. Дізнавшись про його підхід, М. Потоцький наказав жовнірам пограбувати й спалити Корсунь, а потім максимально укріпити табір. Проте Б. Хмельницький не пішов на штурм. Козаки загатили річку Рось вище за течією. Рівень води навпроти польського табору почав різко спадати, відкриваючи козакам нові можливості для атак. Крім того, козак-«перебіжчик» ціною власного життя дезінформував поляків про чисельність повстанців та очікуваний підхід нових сил. Польське командування прийняло рішення про відступ. На світанку **16 травня 1648 р.** польський табір рушив з місця. Побудований у 8 рядів, він простягнувся на кілометр завдовжки й на 90 м завширшки. Козаки в повній тиші пропустили авангард табору, а потім почали обстрілювати його з боків і ззаду.

БИТВА ПІД КОРСУНЕМ 16 ТРАВНЯ 1648 Р.

Просуваючись урочищем Горохова Діброва, польський табір потрапив до задалегідь підготовленої пастки. Попереду дорогу перегороджували розкоп і завали з дерев, позаду натискали татари, з боків відкрили прицільний вогонь козаки. Коні падали, і вози з гарматами сунули вниз. Табір утратив бойовий порядок. Козаки й татари в трьох місцях увірвалися всередину. Битва тривала чотири години.

Історичне джерело

Про результати битви переможений польний гетьман **М. Калиновський** написав так: «Сила побитих, поранених і майже всі схоплені».

Львівський літопис передає розмову між полоненим М. Потоцьким і Б. Хмельницьким. Потоцький закинув Хмельницькому: «Хлопе, чим же славному лицарству орд татарських заплаатиш?» Хмельницький відповів: «Тобою й іншими з тобою». І віддав його й інших полонених татарам.

- Чому, на вашу думку, Б. Хмельницький саме так розпорядився долею переможених польських гетьманів?

Так каральне польське військо припинило своє існування, а його командири, обидва коронні гетьмани — великий і польний — потрапили в полон. Перемоги козаків спричинили народні повстання в усій Україні. До кінця липня було звільнено все Лівобережжя.

5. Битва під Пилявцями

Підготовка до битви. Воєнні поразки спонукали польського короля оголосити посполите рушення, запросити іноземних найманців. Командувачами ополчення були призначені магнати В. Заславський, А. Конєцпольський і М. Остророг. Рівень цих воєначальників викликав лише глузування. «Дурні ляхи — послали перину, дитину й латину», — казали козаки, маючи на увазі розніженість і ледарство коронного конюшого В. Заславського, молодість і недосвідченість коронного хорунжого А. Конєцпольського, ученість, але цілковиту необізнаність у військовій справі коронного підчашого М. Остророга.

Очолена ними армія налічувала 36–40 тис. жовнірів і шляхтичів «при вогні й залізі». Разом з обозними та слугами чисельність армії сягала 80–90 тис. вояків, на її озброєнні перебувало 100 гармат. Більшість шляхтичів пихато стверджувала, що для перемоги над хлопями їм потрібна «не зброя, а канчуки».

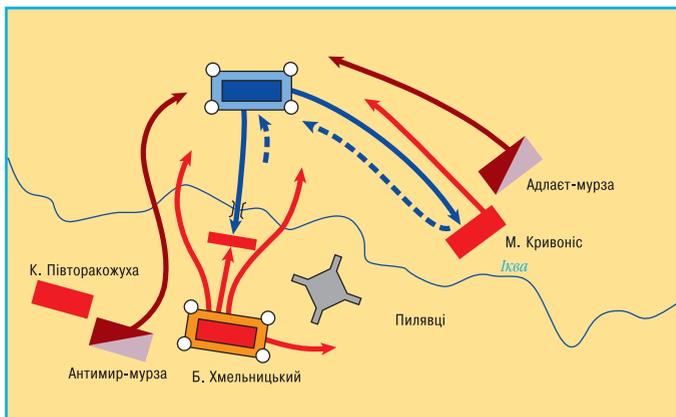
Історичний факт

Більшість ополченців зібралася в похід, ніби на бенкет. Вони везли дорогі напої та закуски, багато посуду, вишукані меблі тощо. Уражав розкішшю й «бойовий одяг». Один із магнатів підперізувався паском, оздобленим діамантами та рубінами, вартістю майже в 100 тис. злотих, інший одягнув соболину ферязь із діамантовими запонками ціною 70 тис. злотих. Обоз армії складався зі 100 тис. возів, з яких понад 50 тис. було завантажено невійськовим начинням.

БИТВА ПІД ПИЛЯВЦЯМИ 11–13 вересня 1648 р.

	піхота	кіннота
УКРАЇНЦІ		
ТАТАРИ		
ПОЛЯКИ		
	наступ, відступ	укріплені табори
УКРАЇНЦІ		
ТАТАРИ		
ПОЛЯКИ		
УКРАЇНЦІ		ПОЛЯКИ
	артилерія	

Тим часом Б. Хмельницький знайшов місцевість із складним рельєфом: горбами, заболоченими долинами, струмками й чагарниками, які ослабили б дію польської важкої кінноти — гусарів. Розвідники виявили таку місцину на правому березі річки Ікви поблизу містечка Пилявців (за 30 км від Старокостянтинова). Бойовий табір гетьмана мав форму квадрата зі стороною завдовжки майже кілометр. По його периметру в 6 рядів стояли вози. Перед ними були викопані шанці й насипані вали.

На лівому березі річки окремо розміщувався укріплений табір М. Кривоноса. Армія Б. Хмельницького складалася зі 100–110 тис. осіб, артилерія налічувала майже 100 гармат, 50–60 тис. вояків мали належне озброєння та досвід, решту становили «селяни від плуга».

Хід битви. 10 вересня до лівого берега річки підійшло польське військо. Для наступу залишався лише шлях через греблю. Саме сюди **11 вересня 1648 р.** вдарила польська важка кавалерія. Кілька разів гребля переходила з рук у руки. Поляки постійно посилювали натиск і таки здобули її, однак на перешкоді були заново викопані рови й укріплення. Жовнірам не вдалося нічого

М. Самокиш. Бій М. Кривоноса.
1934 р.

• Яку роль у перемозі відіграли полки М. Кривоноса?

вдіяти й з табором М. Кривоноса. Увечері 12 вересня до українського табору прибуло 5–6 тис. ногайських татар. Їх зустріли демонстративно: гучними залпами з гармат і мушкетів, а козаки-смертники зуміли переконати ворога, що підійшло 30 тис. степовиків.

Уранці 13 вересня українці перейшли в контрнаступ, відвоювали греблю й почали швидко переходити на лівий берег. Полки М. Кривоноса тим часом успішно відтягували на себе значну частину польських з'єднань. У другій половині дня

чітко визначилася перевага козаків. Великими силами вони завдавали важких лобових ударів по ворожому центру. Татарська та козацька кінноти тим часом наскоками з флангів збивали поляків з пантелику, а піше військо, користуючись цим, оточувало ворожий табір.

Під вечір польське командування отримало відомості про татарсько-українські підрозділи у своєму тилу й таємно залишило поле бою. Польських жовнірів охопила паніка.

Історичне джерело

Польський поет **С. Твардовський** так описував паніку й ганьбу тієї ночі: «Який шум, який хаос панував там, коли багато людей, не знаючи навіть, у чому справа, вискакували зі своїх наметів, кидали одні зброю, другі — списи на землю, інші, тільки від сна скочивши, хапалися за що попало — хто за коня, хто за шаблю, за вузду, за сідло. Поранених, хворих — усе кидали й увіряли своє життя своїм ногам».

- Чи можна вважати поведінку польських командирів зрадою щодо свого війська?

Історичний факт

Відомо, що А. Конєцпольський тікав із поля бою, переодягнувшись селянином, Я. Вишневецький — на простому селянському возі, В. Заславський, утікаючи, загубив булаву, М. Остророг — шапку й опанчу. Деякі шляхтичі за три доби встигли дістатися до Львова, що віддалений від Пилявців майже на 300 км.

До рук переможців потрапили багаті трофеї: 92 гармати, гетьманська булава В. Заславського, десятки тисяч возів із майном. Загальна вартість здобутого майна та трофеїв сягнула 10 млн злотих — колосальної на той час суми.

Проте результати перемоги під Пилявцями не оцінюються лише грошима. Наші предки відновили власну гідність і впевнилися у своїй вищовартості стосовно польського шляхетства: «Минули ті часи, коли нас ляхи сідлали! Тепер ми їх не боїмося! Дізналися ми того під Пилявцями: це ... діти, у залізо повбирані! Померли зі страху, як тільки нас побачили!»

Перемога під Пилявцями відкрила шлях козацькій армії для визволення Західної України.

Історичне джерело

«Під Пилявцями шляхта зброєю й достатком потерпіла збитків більше, ніж на сім мільйонів, а ганьби більше, ніж на тисячу мільйонів».

- Прокоментуйте ці слова шляхтича М. Голінського.

27 жовтня 1648 р. козацька армія розпочала облогу Замостя — міцної фортеці з численним гарнізоном. Та здобуття її не було головною метою Б. Хмельницького. Свою присутність під Замостям він намагався використати, щоб примусити сейм обрати королем Яна Казимира. На думку гетьмана, вихований за межами Польщі, він підтримав би ідею рівноправної України в

складі Речі Посполитої. До того ж наступала зима — найнесприятливіша пора року для ведення бойових дій. Утома, гостра нестача коней, облогової артилерії, боєприпасів, епідемія чуми (від якої помер і славний сподвижник гетьмана М. Кривоніс) підірвали боєздатність козацького війська. А тим часом над Київщиною та Чернігівщиною нависла загроза нападу з боку Литви.

Дочекавшись обрання Яна Казимира королем, Б. Хмельницький уклав з ним перемир'я й відступив із Західної України, застерігши шляхтичів не виявляти «злоби» ні до українського селянства, ні до «руської віри». Інакше це стане причиною «ще більшого знищення Речі Посполитої». Проте шляхта відразу ж удалася до найжорстокішого терору проти учасників Національно-визвольної війни.

Завдання та запитання

1. Проаналізуйте передумови Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

2. Покажіть на мапі місця перших битв Національно-визвольної війни, прослідкуйте шляхи просування військ.

3. Відтворіть хід подій під час битв на Жовтих Водах, під Корсунем і Пилявцями, скориставшись схемами відповідних битв.

4. Розкрийте значення перемоги під Пилявцями з військового та суспільного поглядів.

5. Поміркуйте, чому реєстрові козаки перейшли на бік Б. Хмельницького.

6. Поясніть, чому повстанцям був потрібен союз із Кримським ханством.

7. Як ви розумієте слова великого коронного гетьмана М. Потоцького про те, що Б. Хмельницький перебуває «у змові з усіма козацькими полками й з усією Україною»?

8. Порівняйте причини козацьких повстань наприкінці XVI ст. та 20–30-х років XVII ст. з передумовами Національно-визвольної війни.

9. Поміркуйте, чому Б. Хмельницький не хотів розгрому Польщі, чому він зупинився під Замостям, а не продовжив наступ на Краків чи Варшаву.

§ 16. УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ 1649–1650 рр.

Про що свідчить заява полоненого рядового козака 1648 р. польському урядовцеві: «Держава від вас, ляхів, перейшла до нас, козаків!»?

1. Збарасько-Зборівська кампанія

Підготовка до нових боїв. Згідно з домовленостями між Б. Хмельницьким і новим королем Яном Казимиром, у лютому 1649 р. в Переяславі відбулися перемовини. Проте вони не привели до примирення. Польська делегація не захотіла вести мову про перетворення Речі Посполитої на союзну державу трьох рівноправних народів. Сторони досягли лише тимчасового перемир'я й

визначили лінію розмежування між Річчю Посполитою та козацькою Україною. Вона мала пройти від Кам'янця-Подільського на північ уздовж річки Горині до річки Прип'яті.

Проте вже навесні, порушивши умови перемир'я, польські частини розпочали каральні дії проти волинян і подолян. Польща прагнула повернути втрачене. Ще взимку король Ян Казимир найняв кілька тисяч німецьких вояків і знову оголосив посполите рушення. Польське командування планувало завдати двох одночасних ударів по козацькій Україні: із заходу — силами польської армії і посполитого рушення, а з півночі — за допомогою литовської армії гетьмана Януша Радзивілла.

Плани Б. Хмельницького. Провідник Національно-визвольної війни готувався розгромити Польщу, визволити всі українські землі й створити незалежну державу від Перемишля на заході до московського кордону на сході.

Для здійснення намічених планів і створення надійного тилу для армії й усієї України гетьман уклав нову союзню угоду з кримським ханом. При цьому татарам суворо заборонялося грабувати й брати ясир на всіх українських землях аж до Вісли.

Початок воєнних дій 1649 р. Сили Речі Посполитої були згуртовані в три армії. Перша сконцентрувалася на кордоні з козацькою Україною. Друга — посполите рушення шляхти, очолене королем, — завершувала формування й мала поспішити на з'єднання з першою; третя — литовська — зосередилася біля північних кордонів України.

20 травня перша польська армія переправилася через річку Горинь і вирушила до Старокостянтинова. Щоб роз'єднати й ослабити її сили, гетьман наказав брацлавському полковникові Данилові Нечаю імітувати наступ на фортецю Меджибіж. Маневр удався: частина польських сил кинулася на допомогу меджибізькому гарнізону, а Б. Хмельницький несподівано з'явився перед Старокостянтиновом. Польське військо охопили сум'яття й паніка, і воно поспішило відступити до Збаража, де й потрапило в облогу.

Наздоганяючи поляків, Б. Хмельницький отримав інформацію про наступальні дії литовців у Білорусі. Гетьман одразу ж оцінив небезпеку ситуації. Здолавши опір двох козацьких полків, які там дислокувалися, литовська армія могла б безперешкодно зайти в тил козацькій армії, зайнятій облогою Збаража.

Битва під Лоєвом. Щоб не допустити бойових дій на два фронти, гетьман відрядив на північ 15-тисячний корпус кінноти на чолі з київським полковником Михайлом Кричевським із наказом не пропустити литовців через Дніпро. Козаки дали бій литовській 16-тисячній армії під

А. ван Вестерфельд. Битва під Лоєвом. Гобелен. Фрагмент. XVIII ст.

• Чи виконав корпус М. Кричевського під Лоєвом наказ Б. Хмельницького?

Лоєвом — перед головною переправою через Дніпро. Бій розпочався **21 липня 1649 р.** Він тривав від світанку до пізнього вечора. Легка козацька кіннота не витримала ударів гусарських корогв.

На останньому етапі бою М. Кричевський змушений був відступити до найближчого узлісся. Там козаки швидко звели укріплення, використовуючи для цього трупи коней, тіла ворогів і навіть полеглих товаришів. Литовський гетьман Я. Радзивілл кинув на штурм усі свої сили. Українці мужньо відбили три навальні атаки. Зазнаючи значних і даремних втрат, литовський гетьман наказав просурмити відбій.

Козацький корпус, втративши 7 тис. чоловік, скориставшись темрявою, вислизнув з оточеного табору. Поранений М. Кричевський наказав залишити його на полі бою. Полковник вирішив, що корпус програв битву, не виконав наказ Б. Хмельницького й відкрив ворогові шлях в Україну. Через два дні вірний сподвижник Б. Хмельницького помер у полоні. На думку Я. Радзивілла, «швидше розпач приніс йому смерть, аніж рани».

Проте М. Кричевський помилився. Завдання, поставлене гетьманом, він і його козаки виконали ціною власного життя. Литовська армія, втративши на полі бою 6 тис. чоловік і використавши всі боєприпаси (залишилася лише одна бочка пороху), повернулася до Литви. Завдяки героїчним діям корпусу М. Кричевського армія Б. Хмельницького отримала можливість продовжувати бойові дії під Збаражем.

Облога Збаража. Активна облога польського табору під Збаражем тривала майже весь липень. Неодноразово на різних ділянках наступу козаки піднімалися на гребені валів і «втикали їх своїми корогвами», але польська артилерія вогнем, а гусари нестримними кавалерійськими атаками змітали наступаючих. 3 липня, наприклад, протягом 12-годинного штурму вали сім разів переходили з рук у руки. У цих боях загинув полковник Станіслав Мрозовицький (Морозенко), був важко поранений вінницький полковник Іван Богун.

Двічі, не витримавши навальних штурмів, поляки залишали старі позиції і відходили на задалегідь підготовлені. Коли жовніри відступили на останній рубіж оборони, гетьман наказав насипати перед польським оборонним валом ще вищий наступальний вал. Викотивши на нього вози з гарматами та щитами, козаки почали розстрілювати ворожий табір упритул. Становище польської армії стало критичним. Облога наближалася до завершення.

Історичне джерело

Один польський шляхтич писав: «Урятувати обложених не було жодного шансу, бо Хмель на три милі в коло так їх валами закрив, що ані конем, ані возом не можна було пробратися». Вичерпувалися запаси пороху, харчів, жовніри змушені були вживати смердючу воду. Самовидець у літописі стверджував, що обложені «мусили стерво їсти, а й того мало було, бо собак і кішок виїли».

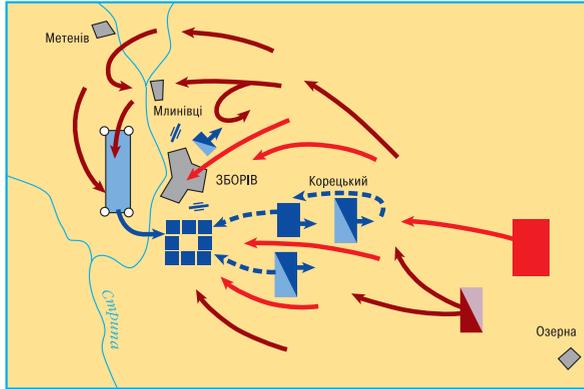
Битва під Зборовом. Наприкінці липня Б. Хмельницький та Іслам-Гірей отримали інформацію про наближення польського короля з посполитим руйнуванням чисельністю 35 тис. вояків із щонайменше 30 гарматами. Тому гетьман

БИТВА ПІД ЗБОРОВОМ 5–6 СЕРПНЯ 1649 Р.

піхота		кіннота
УКРАЇНЦІ		
ТАТАРИ		
ПОЛЯКИ		
наступ, укріплені		відступ табори
УКРАЇНЦІ		
ТАТАРИ		
ПОЛЯКИ		
УКРАЇНЦІ	ПОЛЯКИ	
= артилерія		

вирішив змінити хід бойової операції. Продовження облоги Збаража він доручив генеральному обозному, а сам з основною частиною війська — 40 тис. українців і 20 тис. татар — вирушив навперейми королю до Зборова.

Підступаючи до міста, польське військо неминуче мало вийти на вузькі переправи через річку Стрипу й розтягнутися на багато кілометрів вузькою дорогою, уздовж якої з одного боку була річка, а з іншого — заболочена й горбиста місцина. Так і сталося. Уранці 5 серпня польська колона, важко просуваючись розмоклою дорогою, розтягнулася на 8–9 км. Передові кінні з'єднання козаків і татар, заховавшись у засідках, очікували, коли зборівчани подадуть їм умовний сигнал. Одразу ж, як через річку переправився польський авангард, у місті задзвонили дзвони, і козаки з татарами зненацька кинулися на ворога з тилу та флангів. Поляки ніяк не могли об'єднатися в бойові порядки й допомогти один одному. Почалася паніка: жовніри, переслідувані козацькою й татарською кіннотою, гинули під шаблями. Зазнали атаки й передові частини, де перебував король. Нашвидкоруч спорудивши табір, поляки перейшли до оборони. Від повного розгрому їх урятувала ніч.

Ю. Косак. Битва під Зборовом 1649 р.
1897 р.

Історичний факт

Польську шляхту охопив переляк. Роз'їжджаючи табором, польський король благав жовнірів: «Змилюйтеся, не залиште мене, панове, й усієї вітчизни». Проте деякі шляхтичі, утративши глузд зі страху, почали ховатися під возами. Королю довелося виганяти їх звідти своїм палашем.

Тим часом до місця битви підійшов український обоз із піхотою. Уранці **6 серпня**, насипавши вали й облаштувавши батареї, козаки розпочали безупинний штурм ворожих позицій.

Зрада Іслам-Гірея. Ніщо не заважало союзним військам Б. Хмельницького й Іслам-Гірея дощенту розгромити польське військо та змусити короля до повної капітуляції. Проте саме тоді кримський хан вивів татар з бою й зажадав від гетьмана піти на примирення з королем. Ще в ніч з 5 на 6 серпня він вступив у таємні перемовини з польською стороною й погодився на підписання мирного договору. За це король дозволив йому брати ясир і грабувати українські землі на шляху до Криму й виплатив 200 тис. талерів, а на майбутнє пообіцяв щорічно сплачувати «упоминки» — плату за утримання від походів на Польщу.

Сутність політики кримського хана щодо України. Іслам-Гірей не був зацікавлений у створенні незалежної та сильної Української козацької держави. Адже вона не дозволила б татарам займатися своїм основним ремеслом — здобуттям ясиру, насамперед на українських теренах, і продажем невільників на східних ринках. Тому Іслам-Гірея влаштовували однаково ослаблені Україна та Польща, які, ворогуючи між собою, зверталися б за допомогою до кримського хана й розраховувалися б із ним валками невільників.

2. Укладення Зборівської угоди

Богдан Хмельницький усвідлював, що Україна не зможе витримати війни на два фронти: одночасно проти Польщі та Криму. **8 серпня 1649 р.** він змушений був укласти не вигідну для України **Зборівську угоду**. Перемовини відбувалися в надзвичайно напруженій атмосфері під постійним тиском кримської сторони.

Згідно з угодою, козацька Україна мала обмежуватися територіями Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. На цій території заборонялося перебування польських з'єднань, а управління мало здійснюватися українськими урядовцями. Усім учасникам Національно-визвольної війни оголошувалася амністія. Чисельність козацького реєстру обмежувалася 40 тис. осіб. Шляхта отримувала право на теренах козацької України повертати до своїх маєтків селян і вимагати від підданих виконання колишніх повинностей.

Незважаючи на воєнні перемоги, політичні наслідки Збаразько-Зборівської кампанії виявилися надто скромними. Гетьманові не вдалося в складі новоствореної держави об'єднати всі українські землі. Водночас здобуті права й території давали можливість гетьманському уряду продовжити боротьбу за втілення державних ідей.

Історичний факт

Умови Зборівської угоди, до яких гетьмана примушували поляки з татарами, були для Б. Хмельницького настільки обурливими, що гетьман спочатку навіть емоційно заявив: він присягатиме на дотримання угоди, сидячи верхи на коні. У ході зустрічі з Яном Казимиром він розмовляв лише українською мовою. 12 серпня гетьман змушений був зняти облогу Збаража, де обложені вже їли варені ремені й шкіряне покриття возів.

Підготовка до нового зіткнення. Укладення Зборівського договору не задовольнило жодну сторону. Тому весь 1650 рік минув у підготовці до нового зіткнення. Гетьман розумів, що Україні загрожує комбінований удар: із заходу — від Польщі, а з півночі — від Литви. Тому наступу ще й з півдня козакам не витримати.

Щоб знову налагодити союзницькі відносини з кримським ханом, Б. Хмельницький погодився віддати татарам фортецю Іслам-Кермен, яка перегородила Запорожжю вільний шлях у нижній течії Дніпра до Чорного моря.

3. Похід до Молдови 1650 р.

Богдан Хмельницький погодився також на пропозицію Іслам-Гірея здійснити спільний похід до Молдови. Стосовно неї в гетьмана були власні плани. По-перше, він прагнув контролювати в Молдові торговельні шляхи до Туреччини. По-друге, з Україною Молдову пов'язували релігійні та культурні відносини. Молдовські господарі підтримували контакти з Львівським братством. Надсилали пожертви на будівництво церков, отримували надруковані у Львові книги, освічених учителів для шкіл.

Проте молдовський господар Василь Лупул дотримувався невизначеної політики щодо України та Польщі. Протягом 1648–1649 рр. він надавав значну допомогу польській шляхті. Тому Б. Хмельницький вирішив у союзі з Кримом силою зброї перетворити Молдову на союзника України.

У другій половині серпня 1650 р. 60 тис. українських і 30 тис. кримських вояків під командуванням Б. Хмельницького форсували Дністер, а на початку вересня заволоділи Яссами — столицею Молдовського князівства. Василь Лупул погодився на розірвання союзу з Польщею, уклав союз з Україною й дав обіцянку зміцнити його шлюбом своєї дочки, Розанди, із сином Б. Хмельницького, Тимошем.

Історичне джерело

Із засідання польського сейму: «Тих 40 тис. має (Б. Хмельницький. — Авт.) за своїх товаришів і кожному розпорядився мати із собою одного хлопа із самопалом, коляску з одним конем, а при ній другого хлопа із самопалом».

- Про умови якої угоди йшлося на сеймі?
- У який спосіб гетьман обійшов вимогу угоди щодо чисельності козацького війська?

Завдання та запитання

1. Розкрийте зміст планів української та польської сторін на 1649 р.
2. Опишіть хід битв під Збаражем і Зборовом. Що перешкодило Б. Хмельницькому повністю розгромити польську армію та домогтися капітуляції короля?
3. Проаналізуйте умови Зборівського договору. Чи відповідали вони планам Б. Хмельницького на 1649 р.?

4. Перерахуйте внутрішні й зовнішні сили, на які опирався Б. Хмельницький у боротьбі за незалежність в 1649 р.
5. Покажіть на мапі головні напрямки ударів, які планувала завдати по Україні Річ Посполита.

6. Якими політичними намірами щодо України можна пояснити поведінку кримського хана під Зборовом?
7. Розкрийте причини зацікавленості України в союзних відносинах із Молдовою.

8. Доведіть, що в ставленні до Криму Б. Хмельницький керувався стратегічними інтересами України.

§ 17. ВИБОРЕННЯ КОЗАЦЬКОЮ УКРАЇНОЮ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.

1651 р. — червень 1652 р.

Чому люди, буває, «воліють загинути, ніж поклонитися», як засвідчив М. Потоцький, воюючи проти козаків?

1. Уторгнення польської армії в Брацлавщину на початку 1651 р.

Зборівський договір 1649 р. не задовольняв обидві сторони. Тому, вибравши зручний момент, Річ Посполита його порушила. На світанку **10 лютого 1651 р.** коронна армія чисельністю 20 тис. вояків напала на містечко Красне. Армією нападників керував звільнений із татарського полону гетьман М. Калиновський. У нерівному бою, що тривав безупинно 2 доби, загинув майже весь Брацлавський полк із своїм командиром Данилом Нечаєм — одним із найталановитіших полководців Національно-визвольної війни.

Протягом **28 лютого — 11 березня** героїчно оборонялася Вінниця, керувана полковником Іваном Богуном. На допомогу Вінниці Б. Хмельницький надіслав Уманський і Полтавський полки, які розбили передові частини поляків і змусили їх відступити. Так похід на Брацлавщину перетворився для М. Калиновського на «прокляту справу», у якій його армія втратила майже половину вояків і всю артилерію.

2. Битва під Берестечком

Пам'ятник полеглим козакам і селянам-повстанцям під Берестечком. 1991 р.

Вирішальна битва польської та української армії відбулася на Волині **18–30 червня 1651 р.** біля **м. Берестечка** в межиріччі Стиру й Пляшівки. Це була найграндіозніша битва не лише часів Національно-визвольної війни, а й усіх європейських воєн XVII–XVIII ст.

Українська армія мала 100–110 тис., із них — 40–50 тис. досвідчених вояків при 120 гарматах. Іслам-Гірей привів майже 50 тис. татар. Польща збрала 100–120 тис. шляхтичів і жовнірів (у тому числі 20 тис. німецьких піхотинців) і щонайменше 120 тис. обозних і слуг — загалом 220–240 тис. осіб.

Битва розпочалася 18 червня з окремих сутичок між бойовими підрозділами. 20 червня вона

досягла найвищого напруження. На правому фланзі билася козацька кіннота, у центрі під прикриттям кількох таборів у 10 рядів возів — українська піхота. Битва в центрі була такою жорстокою, що польські очевидці бачили тільки вогонь, чули «лише гук ... з ручної стрільби і гармат» і не вірили, що звідти хтось повернеться живим. Тим часом козацька кіннота на правому фланзі почала відтісняти поляків. Щоб урятувати ситуацію, король із протилежного флангу перекинув туди німецьку піхоту й кілька польських підрозділів.

Долю битви в цей критичний момент могла вирішити стрімка атака татар, які стояли на лівому фланзі українських військ. Однак король Ян Казимир, як виявилось, нічим не ризикував. За таємною домовленістю, укладеною ще вночі, Іслам-Гірей покинув поле бою.

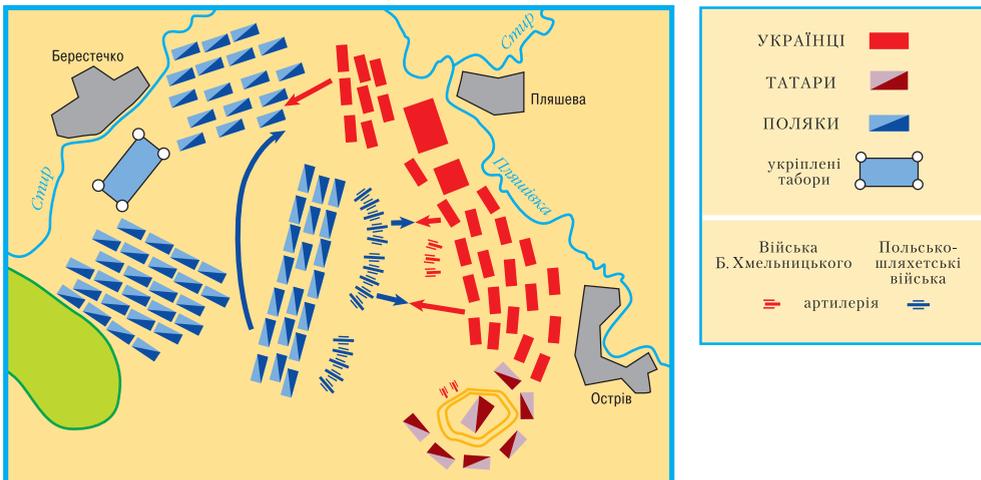

Історичний факт

Серед істориків існувала думка, що татари відступили під натиском артилерії. Проте, як виявилось, жодного шквального артилерійського обстрілу татарської кінноти не було. Ординці стояли за пагорбом. А з його вершини за битвою спостерігав хан із своїм оточенням. З польської сторони в бік ханської ставки було зроблено лише один постріл, який був для нього сигналом про відступ.

Облога українського табору. Щоб урятувати ситуацію, Б. Хмельницький відвів свій лівий фланг до берега річки Пляшівки, залишив старшим Ф. Джеджалія, а сам під покровом дощової ночі кинувся навздогін татарам. Проте хан не повернувся на поле бою. Навпаки, він підступно заарештував гетьмана й відпустив його лише 1–2 липня. Десять діб козаки мужньо боронилися. Їм дуже дошкуляв голод, закінчувалися останні боєприпаси, почалося дезертирство. Козацька рада вирішила прориватися з оточення. Наказним гетьманом був призначений вінницький полковник Іван Богун. Уночі 30 червня оточені козаки з возів, повстин, наметів, посуду, одягу проклали три переправи через річку Пляшівку та ближні болота.

БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ 18–30 червня 1649 р.

На жаль, під час переправи селянські загони зчинили тисняву й галас. На шум ударила польська артилерія, пішли в наступ драгуни. Тоді кілька тисяч козаків на чолі з 80-річним полковником П. Шумейком стали до останньої в їхньому житті оборони. Ціною життя вони дали змогу основним силам козацької армії вирватися з пастки.

Берестецька битва завершилася відступом і втратою 50 тис. воїнів. Це була значна втрата, але не цілковита поразка. Адже завдяки вмiлим діям І. Богуна основні бойові сили армії було врятовано, збережено командування, яке не мало намірів підписувати капітуляцію.

Історичний факт

Козацький загін чисельністю до 300 бійців прикривав відступ на одному з островів. Коли коронний гетьман М. Потоцький запропонував їм життя та винагороду, козаки у відповідь мовчки висипали з гаманців у воду всі свої гроші й продовжили битву. Останній із живих ускочив у човен і, оточений звідусіль жовнірами, на очах у польського війська й командування «подав приклад нехлопської мужності», як написав польський свідок. Поранений 14 разів, козак кілька годин відстрілювався й оборонявся косою. Він відмовився від дарованого королем життя й помер як справжній воїн.

А. Орлюнов.
Іван Богун. 2010 р.

Своїм порятунком українська козацька армія багато в чому завдячує **Івану Теодоровичу Богуну (Федоренку, Федоровичу)** (р. н. невід. — 1664). Він походив з українського шляхетського роду. З початку 30-х років XVII ст. брав участь у боротьбі запорозьких козаків проти турецьких і татарських нападників, у національно-визвольному повстанні 1637–1638 рр. Став видатним українським військовим і державним діячем.

У 1650 р. І. Богун обраний подільським полковником, згодом — кальницьким (вінницьким) і паволоцьким. Він брав участь у всіх великих битвах Національно-визвольної війни. У різні роки талановито керував успішною обороною Вінниці, Монастирища, Умані, удало діяв під Брацлавом, Охматовом, Жванцем. Непохитно стояв на позиціях української державності й відмовився присягнути як королеві, так і цареві.

3. Білоцерківський мирний договір

Наприкінці липня литовське військо Я. Радзивілла зайняло Київ. У ці трагічні місяці для України Б. Хмельницький виявив надзвичайну витримку й енергію. Звільнившись із татарського полону, гетьман негайно зайнявся відродженням боєздатної армії. До початку вересня в районі Білої Церкви

він зосередив 60-тисячне військо. Протягом 3–5 вересня об'єднане польсько-литовське військо розпочало облогу й штурм Білої Церкви та незчулося, як саме потрапило в оточення. Україну від Дністра до Дніпра охопила нова хвиля антипольських повстань.

Історичне джерело

Свідчення очевидця з польського боку: «Ворог не хоче пустити нас за Білу Церкву й сильно зміцнює свій табір... Тепер ми оточені ворогом звідусіль — спереду, з боків і позаду. Селяни руйнують за нами мости й переправи, погрожуючи: «Якщо б ви й хотіли втекти, то не втечете»».

Потребуючи перемир'я, обидві сторони погодилися на перемовини.

18 вересня 1651 р. був укладений **Білоцерківський мирний договір**. Територія, контрольована гетьманом і українською адміністрацією, обмежувалася кордонами одного Київського воєводства. Козацький реєстр скорочувався до 20 тис. осіб. До Брацлавського та Чернігівського воєводств мали повернутися польські магнати, шляхетські війська й урядовці.

Українське суспільство було настільки обурене договором, що проти Б. Хмельницького вибухнули повстання селян і міщан, проти нього виступила й Запорозька Січ. Проявляли незадоволення козаки та старшини.

4. Битва під Батогом

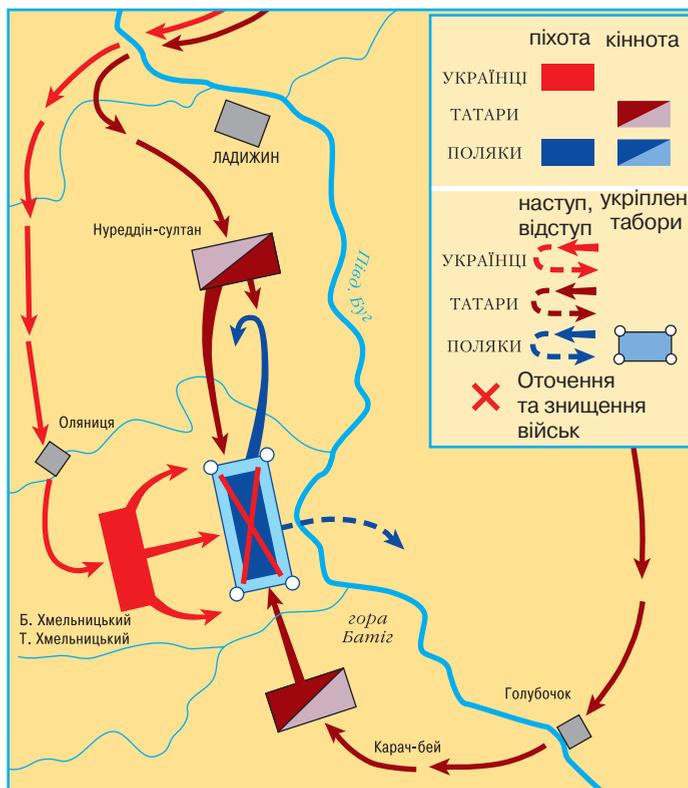
З ранньої весни 1652 р. гетьман розпочав підготовку до нових битв із Польщею. До боротьби готувалася й Польща. Коронний польний гетьман М. Калиновський, зібравши 35-тисячне військо (з них 20 тис. жовнірів: 8 тис. піхотинців і 12 тис. важких кіннотників-гусарів), розташувався біля гори Батіг на Брацлавщині. Табір міг умістити 100 тис. вояків і стати серйозною загрозою. Не чекаючи, коли це станеться, Б. Хмельницький вирішив завдати удар на випередження. Підготувавши в суворій таємниці приблизно 12–15 тис. козаків і заручившись підтримкою татарської орди чисельністю 15–20 тис. степовиків, гетьман вирушив у похід.

Щоб наблизитися до польського табору непомітно, він скористався приводом з одруження свого сина. Ще 1650 р. Василь Лупул пообіцяв видати заміж свою дочку Розанду за Тимоша Хмельницького. Однак після Берестечка володар Молдови відмовився виконувати свої зобов'язання. І тепер гетьман звернувся до М. Калиновського, щоб той пропустив Т. Хмельницького з невеликим загonom до Молдови «для сватання». Богдан Хмельницький передбачав, що коронний польний гетьман спробує знищити загін, тому сам непомітно рухався позаду нього.

22 травня передові частини Т. Хмельницького й татар підійшли до табору. Хоча вони не демонстрували ніяких бойових намірів і йшли похідним маршем повз табір, коронний польний гетьман кинув проти них кінноту. Жовніри зуміли відкинути козаків на півмилі від польського табору. Тоді на допомогу українським передовим загonom прибули нові сили. Усі разом вони зімітували відступ і заманили поляків у задалегідь підготовлену засідку. Зі значними

БИТВА ПІД БАТОГОМ 22–23 ТРАВНЯ 1652 Р.

втратами тепер довелося відступати полякам. До вечора польський табір був цілком оточений.

Досвідчені польські генерали, підозрюючи небезпеку, пропонували польському гетьману залишити в таборі артилерію та піхоту, а самому на чолі кінноти пробиватися до Кам'янця по допомогу. Проте М. Калиновський наказав готуватися до битви з менш численним противником.

Наступного дня, 23 травня, несподівано для поляків з'явився Б. Хмельницький і вирівняв сили сторін. Він одразу помітив головну помилку ворога — спробу нечисельними силами обороняти великий укріплений табір. Така оборона не могла бути надійною. Тому гетьман наказав атакувати табір одночасно з усіх боків.

Незважаючи на сильний вогонь артилерії, козаки відчайдушно кинулися на ворожі укріплення. Наснаги їм додавало прагнення помститися за Берестечко. Після першої години бою поляки усвідомили, що не зможуть утримати позицій. Славетні польські гусари запанікували. Кіннота почала відступати до Південного Бугу, сподіваючись вирватися з табору. Польний гетьман спробував зупинити втікачів, проте ніхто не зважав ні на нього, ні на його оголену шаблю. Тоді він наказав німецькій піхоті відкрити вогонь

по втікачах. За допомогою такого крайнього засобу М. Калиновський зумів повернути важку кінноту на поле бою.

Тим часом у таборі загорілися запаси соломи та сіна. Вогонь перекинувся на намети. Розпочалася страшна пожежа. Козаки й татари посилили натиск і прорвалися всередину табору. Польний гетьман відступив до редутив німецьких піхотинців. Застосувавши артилерію, козаки оволоділи й цією позицією.

До вечора польська армія припинила своє існування. Загинули М. Калиновський, його син і багато офіцерів штабу польської армії. На полі битви під горою Батіг полягла половина всіх гусарів Речі Посполитої. Польська корона втратила й усю піхоту: убитими або полоненими. Польські історики визнали, що такої нищівної поразки не зазнавала жодна польська армія протягом XVI–XVIII ст.

Перемога під Батогом стала відплатою за берестецьку трагедію. Знавці військового мистецтва порівнюють її з переможною битвою карфагенського полководця Ганнібала з римською армією під Каннами.

Богдан Хмельницький знову відновив кордон по річках Дністер і Случ. Українська козацька держава здобула незалежність. Гетьман після битви під Батогом уперше поставив підпис як незалежний володар: «Божою милістю гетьман Війська Запорозького». Тепер його метою була соборність України.

5. Молдовські походи

Після Батозької перемоги українські війська вступили до Молдови й спонукали В. Лупула до укладення військово-політичного союзу з Україною, а в серпні відбулося весілля Тимоша й Розанди. Щоб відірвати Молдову від цього союзу, навесні 1653 р. волоський господар і трансільванський князь, опираючись на підтримку Польщі, заволоділи Яссами й усунули В. Лупула від влади. Той звернувся по допомогу до Б. Хмельницького. Українські війська, очолені Т. Хмельницьким, повернули престол законному господареві. Скориставшись присутністю козацьких полків, молдовський господар спокусив недосвідченого гетьманича пропозицією заволодіти Волощиною. Ти-міш Хмельницький, незважаючи на опір досвідчених старшин, погодився. Проте похід виявився невдалим.

У липні волоські й семиградські війська повторно скинули В. Лупула з престолу, і знову йому на допомогу вирушив Тиміш. Він прорвав кільце облоги навколо Сучави й з'єднався з вірними Лупулові військами. Однак 2 вересня Тиміш був смертельно поранений ядром. Козаки протрималися ще місяць і здали фортецю переможцям на умовах вільного повернення в Україну при зброї, гарматах і з тілом свого командира.

Так амбіції гетьманича позбавили Україну можливості зав'язати союзницькі відносини з Волощиною й Трансільванією. Більше того, до членів антиукраїнської коаліції на чолі з Польщею змушена була приєднатися й Молдова.

Разом із тим двомісячна оборона Сучави засвідчила залізну стійкість козацтва. Тому всі три нові союзники Польщі в подальшому так і не наважилися на участь у бойових діях проти України.

Завдання та запитання

1. Опишіть хід Берестецької битви. Чи доречно розглядати її як повну поразку української армії?
2. Поясніть, чому після Берестечка польська армія так і не спромоглася розгромити молоду українську державу.
3. Викладіть основні умови Білоцерківського мирного договору.

4. Розкрийте роль сподвижників Б. Хмельницького — Д. Нечая та І. Богуна — у подіях 1651 р.
5. Використовуючи схему (с. 118), опишіть підготовку та хід Батозької битви.

6. Розкрийте історичне державотворче значення перемоги під Батогом для Української козацької держави.
7. З'ясуйте причини невдач молдовських походів Т. Хмельницького 1653 р.
8. Оцініть військово-політичні наслідки цих походів для української держави.

9. Доведіть, що військова звитяга, залізна стійкість армії, навіть за умови дипломатичних програвів політиків, можуть стримати ворожу сторону від нападу.

§ 18. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ — ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

Пригадайте основні ознаки держави з історії стародавнього світу та середніх віків.

1. Народна основа козацької держави

Герб Української козацької держави (Війська Запорозького, Гетьманщини). 1622 р.

Унаслідок Національно-визвольної війни українського народу на теренах Східної Європи утвердилася **Українська козацька держава**. Новостворена держава отримала офіційну назву — **Військо Запорозьке**, перейнявши традиційну назву військової організації низових і реєстрових козаків. Оскільки цю державу очолював гетьман, її часто називають **Гетьманщиною**.

Протягом перших місяців цієї війни український народ розпочав створення власної держави. Мешканці певної території, знищивши чи вигнавши польських адміністраторів, покозачувалися, проголошували себе козаками й запроваджували «козацький порядок» і «козацький присуд». Для цього вони об'єднувалися в *курені*, *сотні* й *полки*, обирали собі курінних отаманів, сотників, полков-

Гетьманщина — напівофіційна назва Української козацької держави — Війська Запорозького, на яку поширювалася влада гетьманського уряду.

ників та інших старшин. Усі суспільні справи вирішували на відповідних радах. Побудові держави дуже допомогли «Статті про устрій Війська Запорозького», розроблені Б. Хмельницьким у червні 1648 р.

Кожна військова одиниця потребувала своєї господарської основи, яка забезпечувала її зброєю, військовими припасами, продовольством, фуражем, кінями, волами та возами для транспортування військових вантажів тощо. Цією основою стали ті села, містечка й міста з навколишніми землями, у яких проживали козаки відповідних сотень чи полків. Владу козацьких командирів визнавало все місцеве населення. У такий спосіб командири, які мали військову владу над сотнями й полками як бойовими одиницями, ставали також адміністраторами (управлінцями) та суддями в сотнях і полках, де базувалися їхні підрозділи.

Державна символіка. Державним гербом став герб Війська Запорозького, на якому зображений козак із шаблею при боці й мушкетом на лівому плечі.

Державними прапорами були гетьманські. Першим із них був прапор, виготовлений у 1648–1649 рр. — біле полотнище з червоним колом, посередині якого розміщений хрест, подібний до зображень хрестів на саркофазі Ярослава Мудрого. Хрест обрамляють вісім (по чотири з кожного боку) золотих і дві червоні зірки. Під хрестом зображений півмісяць, обернений догори. Полки та сотні мали військові корогви з різними емблемами та різноманітним поєднанням кольорів (білий, червоний, жовтий, синій тощо).

Державна мова. З часу виникнення Української козацької держави в усіх офіційних виступах, універсалах, діловодстві гетьман і **генеральні старшини** послуговувалися українською мовою. Нею вели дипломатичні перемовини й листування.

Шабля й прапор Б. Хмельницького.
Стокгольмський військовий музей. Швеція

Генеральна старшина — керівна заможна привілейована верхівка козацтва, яка посідала генеральні уряди.

2. Політичний та адміністративно-територіальний устрій

Верховним органом козацької держави стала **Генеральна військова рада**. Її учасниками були всі члени військового товариства, тобто козаки й старшини. Якщо ж рада порушувала питання, які стосувалися не лише козацтва, а й інших станів, вона перетворювалася на «чорну раду», тобто всестанову раду.

Генеральна військова рада вирішувала найважливіші державні питання: вибирала гетьмана й генеральних старшин, приймала найважливіші зовнішньополітичні рішення, здійснювала правосуддя. Протягом перших місяців Національно-визвольної війни Б. Хмельницький часто скликав Генеральну військову раду.

Проте рада, на яку збиралися тисячі козаків, не могла кваліфіковано обмірковувати державні справи. Тому з другої половини 1648 р. Генеральну військову раду скликали рідко. Замість неї все частіше скликали **Старшинську раду**. До її складу входили генеральні старшини й полковники. Саме Старшинська рада стала вирішувати основні питання внутрішньої та зовнішньої політики Гетьманщини.

З 1649 р. на чільному місці в Українській козацькій державі утвердився **гетьман**. Богданові Хмельницькому належала вища законодавча, виконавча й судова влада. Гетьман скликав Генеральну військову й Старшинську ради, видавав **універсали**, які мали силу закону для всього населення, наглядав за державною скарбницею, керував дипломатичними відносинами, вів мирні перемовини, здійснював верховне командування збройними силами.

ГЕТЬМАН		
Законодавча (установча) влада	Виконавча влада	Судова влада

Здійснювати управління державою гетьманові допомагали генеральні старшини, які всі разом утворювали **Раду Генеральної старшини**. Під час війни цей орган відігравав роль генерального штабу, а в мирний час перетворювався на кабінет міністрів, вирішуючи питання внутрішнього життя. Роль найвищих державних урядовців виконували генеральні старшини: генеральний писар, обозний, двоє суддів, підскарбій, два осавули, бунчужний і хорунжий.

РАДА ГЕНЕРАЛЬНОЇ СТАРШИНИ	
Генеральний штаб	Кабінет міністрів
Генеральний писар, обозний, двоє суддів, підскарбій, два осавули, бунчужний і хорунжий	

Генеральна військова рада — верховний орган Української козацької держави, учасниками якої були всі члени військового козацького товариства.

Старшинська рада — дорадчий орган в Україні в XVII–XVIII ст. при гетьмані, до складу якого входили генеральні старшини та полковники.

Провідну роль у гетьманському уряді відігравав *генеральний писар*. Він опікувався дипломатичними відносинами, тому чужоземці здебільшого називали його *канцлером* — міністром закордонних справ. За допомогою генеральної канцелярії генеральний писар слідкував також за виконанням рішень Генеральної військової і Старшинської рад та універсалів гетьмана, тобто відігравав провідну роль і у внутрішній політиці.

У полках і сотнях управління здійснювали *полковники* та *сотники*, опираючись на полкових і сотенних старшин.

1649 р. всю територію Гетьманщини було поділено на 16 полків і 272 сотні. Їм були присвоєні назви найбільших міст і містечок, які стали військово-адміністративними центрами полків і сотень. На Правобережжі утворилося 9 полків: Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Київський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський і Кальницький; на Лівобережжі — 7 полків: Переяславський, Кропивнянський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський і Чернігівський. До 1657 р. виникли нові полки: Паволоцький, Турово-Пінський, Білоруський, Волинський, Стародубський та ін.

Столицею держави став Чигирин. Київ мав статус давнього княжого стольного граду та духовної столиці всієї України (Русі).

3. Фінансова система та судочинство

Утримання великої армії, державного апарату, ведення воєнних дій і дипломатичної діяльності потребувало значних коштів. Наповненням державної скарбниці займався *генеральний підскарбій*. Головним джерелом фінансових надходжень були податки. Українські селяни й міщани підтримували збройну боротьбу проти польської шляхти. Тому з кожного господарства на військові потреби вони сплачували по 4 талери. Козаки від податків звільня-

Європейські монети, що перебували в обігу в Україні. XVII ст.

лися, їхнім головним обов'язком перед державою була служба власним коштом і «власною кров'ю» у війську.

Значні прибутки до державної скарбниці надходили завдяки оподаткуванню різноманітних ремесел і промислів. На кордонах держави з купців збирали ввізне та вивізне мита. Усередині країни стягали збори з учасників торгів та ярмарків. Державну скарбницю поповнювали також за рахунок передавання підприємцям в оренду колишніх державних земель («королівщин»), різних промислів, млинів, шинків тощо. Навесні 1649 р. було засновано *карбівню* — державний монетний двір.

За підрахунками дослідників, щорічний прибуток української скарбниці в ті роки становив майже 5 млн золотих. Цих коштів вистачало для успішного ведення визвольної війни та широкої дипломатичної діяльності.

Історичний факт

Український монетний двір, за свідченням московського посла, карбував монети із зображенням меча на одному боці та написом «Богдан» — на іншому. Про карбування Гетьманщиною власних грошей повідомляла 21 грудня 1652 р. також паризька «Gazette de France».

Українська козацька держава вибудувала власну судову систему. Її очолював *Генеральний військовий суд* — колегіальний орган, який діяв у складі двох (а з 1654 р. — трьох) генеральних суддів. Він розглядав скарги та прохання на рішення нижчих судів, справи генеральних і полкових старшин, справи про державні злочини.

У полках і сотнях діяли відповідно полкові й сотенні суди. Козацьким судам підлягали також міщани й селяни, насамперед у справах розбою та вбивств. У північних полках Лівобережжя продовжували діяльність копні суди. У містах із магдебурзьким правом суд чинили колегії лавників, у решті міст і містечок — ратуші, у селах — війти й отамани. Судочинство здійснювалося на основі українського звичаєвого права, магдебурзького права й Литовського статуту.

4. Українська армія

Богдан Хмельницький надавав особливого значення розбудові армії. Уже в червні 1648 р. він підготував для неї військовий статут — «Статті про устрій Війська Запорозького». Упродовж 1648–1651 рр. чисельність збройних сил України сягала 80–100 тис. досвідчених воїнів і 40–50 тис. селян і міщан, які несли обозну службу. Недоліком української армії було те, що це була армія-ополчення. Тому гетьман виношував плани створення 50-тисячного регулярного війська.

Ударну силу армії становила піхота. Її вважали однією з кращих у світі. Вона була озброєна найсучаснішою вогнепальною зброєю. Гетьман сформував кінноту, яка не раз демонструвала високі бойові якості в найзапекліших боях під Пилявцями, Зборовом і Берестечком. Потужною складовою української

армії стала артилерія. Її поділяли на важку польову й облогову та легку кінну артилерію. Для цього використовувалися легкі «водні» гармати, поставлені на лафети.

На думку дослідників військової справи, у використанні легкої кінної артилерії гетьман випередив Західну Європу на ціле століття. До складу його війська входили також підрозділи добре організованої розвідки, прикордонної, фортифікаційної та санітарної служб. Сучасники відзначали сувору військову дисципліну та безперерйне постачання армії.

Козацькі гармати.
Реконструкція

5. Зміни в соціально-економічному житті українського народу

Національно-визвольна війна та створення власної держави докорінно змінили соціально-економічні відносини в українському суспільстві. Польські шляхта та магнати, їхні управителі й орендаратори були винищені або вигнані з Гетьманщини. Провідне місце в суспільстві відігравав козацький стан. До нього ввійшли запорожці, реєстрові козаки, селяни, міщани, дрібні православні шляхтичі. Козаки виступали захисниками українського суспільства й держави. За виконання військового обов'язку вони звільнялися від податків, мали право на землю. Кожен мешканець Гетьманщини мав змогу записатися в козаки, якщо він міг придбати коней, зброю, забезпечити себе всім необхідним у бойовому поході.

Окремим станом було міщанство. Численність його в Наддніпрянщині була значною через велику кількість укріплених містечок у покордонному краї. До того ж належати до міщанського стану перед війною бажав кожен, хто прагнув бути вільним громадянином.

Війна визволила від фільварково-панщинної роботи селян-кріпаків. Вони здобули особисту свободу, стали вільними власниками землі й отримали право займатися її стільки, скільки спроможні були обробити. За це на них покладался обов'язок сплачувати державі грошовий податок — чинш.

До соціальної структури українського суспільства ввійшли також представники української дрібної православної шляхти. Вони зуміли утриматися лише тому, що пішли служити до козацького війська. Незважаючи на різке скорочення, політичне значення дрібної шляхти в державі помітно зросло завдяки високому рівню освіченості й спроможності брати участь у державному управлінні.

Зміцнився статус православного духовенства, оскільки православ'я стало державною релігією.

Освячення козацького прапора. Мініатюра зі
«Службника»
Л. Барановича. 1665 р.

РОЗДІЛ III. Національно-визвольна війна українського народу...

Православні монастирі були єдиними серед колишніх феодалських власників, які зберегли свої земельні володіння.

З козацьких старшин, православних шляхтичів і православного духовенства почала формуватися соціальна верхівка козацької держави. Значна частина її представників хотіла скористатися наслідками Національно-визвольної війни й стати новими землевласниками, але гетьман стримував прагнення старшин швидко розбагатіти й забути про інтереси держави.

6. Місце Гетьманщини в міжнародних відносинах тогочасної Європи

Буремні події Національно-визвольної війни не можна відокремлювати від європейських подій. Успішна боротьба українського народу за визволення й створення власної держави перетворила її на активного учасника міжнародних відносин, здатного впливати на співвідношення європейських сил.

Своєю боротьбою український народ сприяв боротьбі європейських народів проти католицької реакції. Починаючи з 20–30-х років XVII ст. українські повстання не давали змоги Польщі брати активну участь у Тридцятилітній війні на боці реакційної Католицької ліги.

Роль України в ослабленні католицької реакції в Європі чітко усвідомлював лідер Англійської буржуазної революції Олівер Кромвель. Тому й називав Б. Хмельницького «генералісимусом», «володарем усіх козаків запорозьких», «грозою і винищувачем аристократії Польщі».

Історичний факт

Як установив видатний історик **В. Липинський**, на початку 1657 р. в Чигирині одночасно перебували: посол австрійського імператора граф Парчевич, два послы Швеції, два — від князя Ракоці, посол турецький, посол татарський, три послы з Молдови, три — з Волощини, посол польського короля, посол Литви та ще прибули московські послы.

7. Зовнішня політика Гетьманщини

Богдан Хмельницький теж усвідомлював значення зв'язків з іншими державами. Він використовував їх у боротьбі за незалежність і соборність України та міжнародну ізоляцію Польщі. На початку боротьби гетьман уклав договір із кримським ханом. Це допомогло йому здобути низку блискучих перемог. Але саме хан під Зборовом і Берестечком перешкодив гетьманові домогтися остаточної перемоги над Польщею й проголошення незалежної Української козацької держави.

Проте хан був лише васалом турецького султана. Тому Б. Хмельницький кілька років докладав чимало зусиль для угоди з Туреччиною про протекцію¹.

¹ *Протекція (протекторат)* (від латин. *protego* — захищаю) — військово-політичний союз, що передбачає допомогу протегованій державі; часто пов'язаний із частковим чи повним обмеженням зовнішньополітичної діяльності протегованої держави.

Союз із Туреччиною поклав би край претензіям Польщі щодо України. Річ Посполита не наважилася б вести війну з турецьким васалом. Цей союз зв'язав би руки й Криму. Він мусив би рахуватися зі Стамбулом і припинити грабінницький і людоловський промисел на теренах України. У травні 1653 р. до Чигирини прибуло турецьке посольство, яке привезло гетьману грамоту султана. Він запевнив, що визнає Б. Хмельницького своїм підданим і захищатиме козацьку державу від чужоземних уторгнень так само, як він захищав васальні християнські держави — Молдову, Волощину, Трансільванію. На знак цього посол вручив гетьманові «корону, і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан». Українській стороні залишалось лише схвалити договір на Генеральній військовій раді. Проте більшість старшин виступила проти. Вирішальну роль відіграли інша віра та зрадливість татар як союзника.

Відносини між Українською державою та Московією. На початку Національно-визвольної війни Б. Хмельницький вступив у дипломатичні відносини з Московською державою. Гетьман шукав засобів, щоб стримати московського царя від допомоги Варшаві в придушенні українських повстанців. Саме такий обов'язок мав цар перед королем за Полянівською угодою 1634 р. про «Вічний мир». Одночасно гетьман прагнув утягнути царя у війну проти Польщі й запропонував йому повести боротьбу за здобуття польського трону, що звільнився влітку 1648 р. На думку Б. Хмельницького, православний король дозволив би Україні стати третім рівноправним членом Речі Посполитої.

Коли ж з лютого 1649 р. гетьман спрямував свої зусилля на побудову української незалежної держави, він не раз закликав Московську державу надати допомогу православній Україні, порятувати від винищення український люд. Проте заклики не допомагали. Царя стримував страх перед поразками, яких зазнавала Московія в попередніх війнах із Польщею. Він просто вичікував, поки Україна та Польща взаємно знесилять одна одну, щоб потім підпорядкувати собі обидві сусідні держави.

Історичний факт

Бачачи нещирість царя, Б. Хмельницький не раз грозився «розорати татарями» царство Московське, пропустивши їх через територію України. Не раз приводив у бойову готовність північно-східні полки, демонструючи цареві, що може приєднатися до польсько-татарського походу на Москву. Сам особисто заявляв, що «все — і городи московські, і Москву зломлю, та й хто на Москві сидить, і той від мене на Москві не відсидиться». Гетьман тримав при своєму дворі московського самозванця Тимошку Акундінова, щоб у потрібний момент спровокувати в Московії громадянську війну.

Коли 1650 р. цар надіслав до Чигирини послів з вимогою припинити опір королю, гетьман наказав прикувати московських послів до гармат.

- Чому історики попередніх поколінь зображали Б. Хмельницького «поборником возз'єднання України з Росією»?

Завдання та запитання

1. Визначте передумови виникнення Української козацької держави.
2. Відтворіть систему державних органів козацької України.
3. Опишіть символіку держави Б. Хмельницького.

4. Поясніть, у якому взаємозв'язку перебувають поняття «Українська козацька держава», «Військо Запорозьке», «Гетьманщина».
5. Покажіть на історичній карті кордони держави, заснованої Б. Хмельницьким.
6. Поясніть, чому територія Української козацької держави була поділена на адміністративно-територіальні одиниці, які отримали назви *курінь*, *сотня*, *полк*.

7. Прослідкуйте за змінами в становій структурі українського суспільства на визволених територіях.
8. Проаналізуйте зміни в суспільному становищі козацтва, селян і міщан у ході Національно-визвольної війни.

9. Створіть власний ескіз прапора Української козацької держави, розмістивши на ньому кілька різних елементів, на кшталт козацьких прапорів. Поясніть їх символічне значення.
10. Уявіть, що вам у далекому 1648 р. потрібно переконати мешканців вашого населеного пункту визнати владу Української козацької держави. Які аргументи ви б використали?

§ 19. ПРОДОВЖЕННЯ ВІЙНИ З ПОЛЬЩЕЮ. УКЛАДЕННЯ УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКОГО ДОГОВОРУ 1654 р.

За тлумачним словником української мови поясніть, чому слово «договір» означає «взаємне зобов'язання».

1. Продовження боротьби з Польщею в 1653 р.

У березні 1653 р. 8-тисячне польське військо на чолі зі Стефаном Чарнецьким несподівано напало на Брацлавщину. З дикунською жорстокістю жовніри палили міста й села, вирізали мирне населення, виконуючи наказ «не залишати русина й на розплід».

Однак під Монастирищем Кальницький (Вінницький) полк на чолі з І. Богуном зупинив ворожий наступ, знищивши в бою понад 600 жовнірів і поранивши польського командувача.

2. Внутрішньополітичне становище Гетьманщини в другій половині 1653 р.

Перемога І. Богуна створила сприятливі умови для контрнаступу української армії. Основні сили під командуванням Б. Хмельницького звільнили Поділля, готувалися до походу в Галичину. І саме в цей момент під Городком (нині місто в Хмельницькій області) стався козацький заколот. Богдан Хмельницький вислухав докори козаків, зумів їх заспокоїти, але змушений був повернути військо до Білої Церкви.

Причини заколоту рядового козацтва полягали в труднощах, пов'язаних із війною, що тривала вже шостий рік. Постійні воєнні дії, каральні походи

поляків, татарські набіги призвели до величезних спустошень на Правобережжі. Лише на Волині було зруйновано понад 620 міст, містечок і великих сіл. Ще більших втрат зазнали Поділля, Брацлавщина й Київщина. Повністю були знищені понад 100 міст і містечок Правобережжя.

У 1650–1652 рр. просторами від Дністра до Дніпра прокотилася й страшна «морова пошесть» — епідемії холери й чуми. На шляхах і в містах люди «лежали, наче дрова». За воєнними діями, спустошеннями й епідеміями настав голод. Особливо багато жертв було в другій половині 1652 — навесні 1653 рр.

Нестерпні злидні та нещастя спричинили й масове переселення правобережців у Молдову, на Лівобережжя, у Слобідську Україну. Через це людські втрати козацької України до літа 1653 р. досягли не менше 35–40 % населення.

Лихоліття війни призвели й до розорення значної частини козаків. Вони втрачали спроможність виконувати військову повинність. Чисельність козацької армії влітку 1653 р. скоротилася вдвічі й становила 40–50 тис. вояків. Багаторічні воєнні біди змінили й суспільні настрої, психологічний стан народу. Якщо протягом 1648–1651 рр. панували бойовий дух, рішучість і віра в перемогу, то тепер суспільство все більше охоплювали зневіра й розчарування. Внутрішньополітичну ситуацію ускладнювали й зовнішньополітичні обставини, зокрема створення антиукраїнської коаліції в складі Польщі, Трансільванії, Волощини й Молдови.

3. Облога Жванця та її наслідки

Важкими внутрішньополітичними обставинами України вирішив скористатися польський король. Наприкінці серпня 1653 р. він оголосив осінній похід проти України. Відмобілізоване 40-тисячне військо попрямувало до Бара на Поділлі. Проголосив збори до нового походу й Б. Хмельницький. Але цього разу вони проходили вкрай мляво, без будь-якого бойового піднесення. Зібравши 30–40 тис. козаків, гетьман теж поспішив до Бара. Коли ж до козаків приєдналося татарське військо, польський король вирішив відступити й отаборитися під Жванцем, неподалік від Кам'янця-Подільського.

У жовтні головні сили українсько-татарського війська взяли польський табір в облогу. Спроби вирватися з оточення закінчувалися невдачею, виснажене голодом, холодом і хворобами польське військо ледь трималося. Його чисельність швидко скорочувалася. На початок грудня померло майже 10 тис. жовнірів.

Кам'янецька угода. І знову короля від капітуляції врятував кримський хан. Отримавши від Яна Казимира багаті «упоминки» і дозвіл узяти ясир у Західній Україні, Іслам-Гірей знову зрадив

*Н. Орда. Залишки фортеці Бар.
1876 р.*

українського союзника. Незважаючи на успішні воєнні дії української армії, кримсько-польська **Кам'янецька угода** від **5 грудня 1653 р.** передбачала, що лише реєстрове козацтво як стан збереже свої права на території колишніх Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств, але не козацька держава з її органами влади, територіально-адміністративним поділом. Скасовувалася й заборона перебування на території українських воєводств польського коронного війська.

Це означало повну окупацію України польськими військами, повернення шляхти, відновлення кріпацтва. Кам'янецька угода хана з королем під Жванцем створила для України загрозу втрати всіх здобутків Національно-визвольної війни. Державу могло врятувати лише укладення нового військово-політичного договору з надійним союзником. І таку можливість гетьман зумів передбачити й підготуватися до неї заздалегідь.

4. Зовнішньополітичне становище Гетьманщини в другій половині 1653 р.

Ще влітку 1653 р. виникнення антиукраїнської коаліції в складі Польщі, Молдови, Волощини й Трансільванії спонукало гетьмана до пошуку нових союзників. Він міг вибрати між Стамбулом і Москвою. Генеральна військова канцелярія посилила перемовини з обома державами.

Найсильнішим з усіх можливих союзників був турецький султан. Проте в Україні не всі погоджувалися на союз з Оттоманською Портою, насамперед через релігію. За тодішніми усталеними уявленнями, між мусульманами й християнами не могли виникнути добрі відносини. Навіть будучи союзниками, мусульмани продовжували грабувати українські землі, забирати людей у неволю. Тричі — під Зборовом, Берестечком і Жванцем — кримський хан у вирішальні моменти боротьби переходив на сторону ворога.

Більшість української політичної верхівки приваблювала протекція московського царя. Українські політики брали до уваги православне віросповідання; подібність мов; пам'ять про спільну історичну долю за часів княжої Русі. На той час у свідомості українців почуття ворожнечі до московитів було відсутнім. Українцям до цього не доводилося тісно спілкуватися з московськими «служивими людьми», наші пращури не знали добре їхніх звичаїв, освітнього й культурного рівня, що сприяло завищеним сподіванням українців щодо союзу з Москвою.

1 жовтня 1653 р. Московський земський собор вирішив просити царя прийняти Військо Запорозьке «під свою государеву високу руку» і розпочати війну проти Речі Посполитої. В Україну було відряджене спеціальне посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним. Собор зробив це, намагаючись уникнути небезпечного для Москви зближення України й Туреччини. Разом із тим Москва вирішила використати українське господарство й військову силу для здобуття перемоги над Річчю Посполитою — своїм одвічним суперником — за панування в Східній Європі.

На думку вченого

Російський історик **В. Ключевський** писав, що Москва навмисне вичікувала, поки Україна виснажить всі свої активні сили в боротьбі з Польщею та стане більш слухняним «підданим» московського царя.

- Обґрунтуйте чи заперечте думку вченого.

5. Переяславська рада

Після прибуття московського посольства до Переяслава туди ж з-під Жванця приїхав Б. Хмельницький. **8 січня 1654 р.** на майдані **Переяслава** було скликано Генеральну військову раду. Гетьман пояснив присутнім, що чотири монархи — король, султан, хан і цар — хотіли б, аби гетьман прийняв їхню протекцію. Далі нагадав про ті злидні й бідування, яких зазнали українці від поляків, турків і татар. Гетьман наголосив, що з усіх володарів найближчим за вірою та готовністю воювати проти Польщі є московський цар. Потім він запитав згоди присутніх присягнути цареві. Учасники ради погодилися.

Однак в Успенському соборі, куди українські й московські урядовці зайшли для складання присяги, несподівано виявилось, що московити очікують, аби присягали лише українці. Гетьман же, відповідно до української та європейської традиції, наполягав на взаємній присязі: гетьмана — на підданство цареві, а В. Бутурліна, від імені царя, — на надання військової допомоги та гарантування прав і вольностей українських станів. Однак боярин рішуче відмовився, пояснивши, що цар ніколи не присягне підданим, бо це принизить його царську гідність.

Перемовини затяглися на кілька годин. Зрештою українська сторона поступилася. Адже після жванецької змови хана й короля Україна конче потребувала воєнного союзника. Гетьман погодився, що царське слово дорівнює його присязі. Це не варто розцінювати як страшну дипломатичну помилку гетьмана. Адже, відповідно до європейської традиції, невиконання монархом-протектором своїх обов'язків щодо підданих автоматично звільняло їх від обов'язків.

Після складання гетьманом присяги В. Бутурлін передав йому булаву, бунчук і корогву, дорогі ферязь (верхній кафтан) і високу боярську шапку. Це означало, що цар визнавав законність влади гетьмана та його держави. Того дня присягли ще ряд генеральних старшин, полковників, майже сто сотників і делегати від різних полків — загалом 284 особи.

Історичний факт

Поведінка московських послів налаштувала гетьмана на сухий і офіційний лад. Історик **О. Оглоблін** зафіксував: «Жодного прийняття, ні урядового, ні приватного, ні в гетьмана (він ні разу не запросив послів до себе), ні в господаря — переяславського полковника Тетері, жодного бенкету! Так, начебто переговорювалися не майбутні союзники, а колишні вороги».

- Чому українська сторона не виявила традиційної гостинності?

Уважаючи, що достатньо присяги гетьмана та його оточення, відмовилися особисто присягати полковники І. Богун, І. Сірко, Й. Глух, Г. Гуляницький та ін., козаки Брацлавського, Уманського, Корсунського, Полтавського й Кропивнянського полків. У двох останніх послів «киями побили». «Силою, під мечовим каранням» примусили присягати киян і переяславчан. Цікаво, що міщани миттєво знайшли спосіб: присягаючи, не присягати, називаючись не своїми іменами.

Найвищі церковні діячі — митрополит Київський Сильвестр Косів і архімандрит Печерський Йосип Тризна — заявили особисто В. Бутурліну, що вони «волять померти, ніж присягнути цареві».

- Поміркуйте, чому, визнавши присягу гетьмана, українці відмовлялися присягати особисто.

6. Укладення міждержавного українсько-московського договору 1654 р.

Оскільки в січні 1654 р. в Переяславі жодних письмових домовленостей укладено не було, усе мали вирішити перемовини та підписання відповідних документів у Москві. На старшинських радах протягом січня–лютого 1654 р. було підготовлено проект договору. Він складався з 23 статей, об'єднаних ідеєю встановлення рівноправних міждержавних відносин із Московією, за яких Україна зберігала б свою внутрішню й зовнішню політику незалежною.

Унаслідок перемовин у Москві протягом **12–21 березня** був складений остаточний варіант договору з 11 статей — **Березневі статті**, які відображали вимоги української сторони. На додачу до цього 27 березня цар адресував Б. Хмельницькому та Війську Запорозькому ще дві грамоти про «підтвердження» та «збереження» їхніх прав і вольностей. Він також пообіцяв новим підданим «незмінним царським словом» «тримати в нашої величності милостивому жалуванні та догляді, і їм би на нашу государську милість бути надійними».

7. Умови українсько-московської угоди 1654 р.

Україна визнавалася незалежною державою, очолюваною гетьманом. Вона зберігала недоторканим свій республіканський устрій, державні установи, які проводили повністю незалежну внутрішню політику. Договір визнавав українську державну територію й територіально-адміністративний поділ на полки й сотні; наявність судової системи, що ґрунтувалася на власних законах, окремої фінансової системи, армії, чисельністю 60 тис. козаків. Договір визнавав ті суспільні й економічні відносини, які склалися в Україні після вигнання польських землевласників та урядовців. Передбачалося ведення Україною цілком самостійної зовнішньої політики. Як союзник, гетьман обіцяв повідомляти царя про свої відносини з іноземними послами, а дипломатичні зв'язки з турецьким султаном і польським королем зобов'язувався підтримувати лише за згодою царя.

За умови, що цар гарантує дотримання перерахованих умов і захищатиме «проти недругів ратними людьми», українська сторона брала на себе зобов'язання «виконувати цареві підданство», тобто бути надійним воєнним союзником. Як

союзник, гетьман погодився також розмістити царську військову залогу в Києві. Загалом українсько-московський договір 1654 р. був першим документом, який юридично відокремив Україну від Польщі, узаконив Українську козацьку державу як самостійного учасника міжнародної політики. Він створив умови для рівноправного й взаємовигідного співробітництва України й Московії в об'єднанні, яке нагадувало сучасну конфедерацію — союз держав, що воюють із спільним ворогом. Адаже, залишаючись незалежними, держави об'єднували свої військові сили заради вирішення важливого питання зовнішньої політики — війни проти Польщі. Уже в жовтні 1656 р. договір утратив чинність.

Працюємо з джерелами

- Проаналізуйте уривки з документа. Якими вбачали відносини між Україною та Москвою українські урядовці?
- Яку роль відігравали московські урядовці у вирішенні українських справ?

Витяги з Березневих статей Б. Хмельницького

«1. Спочатку будь ласкавим, твоя царська величносте, підтвердити права та вольності наші військові, які віками були у Війську Запорозькому, що своїми правами судилися, і вольності свої мали в добрах і в судах; щоб ні воєвода, ні боярин, ні стольник у суди військові не вступалися, але від старших своїх, щоб товариством суджені були: де три чоловіки козаків, тоді два одного повинні судити.

6. Бережи, Боже, смерті на пана гетьмана, оскільки всякий чоловік смертний, без чого не може бути, щоб Військо Запорозьке само між себе гетьмана обирало, а його царській величності повідомляли, щоб те його царській величності не в образі було, тому що це давній звичай військовий.

14. Посли, які здавна з чужих земель приходять до Війська Запорозького, щоб пану гетьману й Війську Запорозькому, які до добра були б, вільно приймати, щоб то його царській величності до гніву не було; а коли мало проти його царської величності бути, повинні ми його царській величності повідомляти».

Завдання та запитання

1. Поясніть, чому в боротьбі за незалежність українським політикам доводилося шукати військових союзників.
2. Опишіть дії учасників міждержавних переговорів у ході укладення українсько-московського договору 1654 р.
3. Проаналізуйте умови українсько-московського договору 1654 р.

4. Як українська сторона розуміла формулювання московської сторони «перебувати під високою царською рукою», «незмінне царське слово»?
5. Визначте початкову й кінцеву дату укладення українсько-московського договору 1654 р.
6. Розкрийте сутність понять «протекція», «протектор».

7. Визначте небезпеки, які приховувала для Української козацької держави Кам'янецька угода 1653 р. між Польщею та Кримом.
8. Знайдіть пояснення, чому Московія протягом 1648–1653 рр. утримувалася від союзницького військового договору з Україною.

9. Визначте причини, які спонукали Московський земський собор 1653 р. дати згоду на взяття України під протекцію московського царя.
10. Уявіть себе учасником Старшинської ради 1653 р., на якій обирають майбутнього союзника України. Які аргументи ви запропонували б на користь чи проти союзницьких відносин із Туреччиною, Московією?
11. Доведіть, що, укладаючи українсько-московський договір 1654 р., Б. Хмельницький зміцнив Українську козацьку державу.

§ 20. ПРОДОВЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ в 1654–1657 рр.

Кого з монархів чи політичних лідерів можна вважати визначними й за що? Назвіть відомих вам історичних діячів.

1. Воєнні дії 1654–1655 рр.

Після укладення українсько-московського договору Туреччина відмовилася від підтримки Б. Хмельницького й не перешкождала кримському ханові діяти на власний розсуд. Той уклав союз із Польщею. Над Україною нависла загроза ударів 30–40-тисячного польського війська із заходу та 40–50-тисячної кримської орди з півдня. Щоб розпочати воєнні дії проти Польщі та її кримського спільника, Б. Хмельницькому була вкрай потрібна підтримка Москви. Очікуючи її, гетьман втрачав дорогоцінний час. А Східне Поділля, залишене напризволяще, спливало кров'ю.

Воєнні дії на території Білорусі. Цар не поспішав надавати допомогу Україні. Його турбувало здобуття Смоленщини й Білорусі. Вірний союзницьким домовленостям, Б. Хмельницький у 1654 р. відрядив на допомогу московитам

Башта та вхід у підземелля Бушанської фортеці — свідки подвигу Мар'яни Зависної

20-тисячний корпус на чолі з ніжинським полковником І. Золотаренком. Похід союзних військ був успішним. До літа 1655 р. об'єднані сили взяли Смоленськ, витіснили литовське військо з Білорусі й зайняли частину Литви разом із столицею Вільно. На півдні Білорусі відразу поширився козацький устрій. Міщани та селяни записувалися до козацького війська й прагнули зміцнення політичних зв'язків з Україною.

Воєнні дії 1654 р. в Україні. В Україні весна й літо 1654 р. минули у відсічі постійних польських і татарських набігів на міста й села Брацлавщини. Восени 30-тисячна польська армія повела на Східне Поділля широкомасштабний наступ. Вінницький, Брацлавський та Уманський полки захищалися й не погоджувалися на жодні умови нападників. Невмирущою славою вкрили себе захисники містечка

Буші, що на Брацлавщині. Коли більшість козаків, разом із сотником Зависним, загинула при обороні міста, до бою стали його мешканці. Не втримавши фортечних укріплень, вони вели бій за кожний будинок.

Історичний факт

У безвиході, як писав польський очевидець, щоб не потрапити до рук ворога, місцями підпалювали власні будинки й кидалися у вогонь. Жінки й дівчата разом із дітьми добровільно гинули в полум'ї, інші топилися в глибоких криницях, а жінка сотника — Мар'яна Зависна — підірвала себе й ворогів у пороховому погребі.

Трагічна й водночас героїчна оборона Буші назавжди закарбувалася в пам'яті народу як символ незламності духу. Наступ на Східне Поділля тривав до весни 1655 р. і перетворив квітучий край на пустку.

Історичне джерело

Реляція польського гетьмана — керівника наступу — розповідає про страшне спустошення краю. 50 міст і 1000 церков лягли в попелі й руїні, а 100 тис. осіб було загнано в Крим. У березні спалено й пограбовано ще щонайменше 60 міст, 200 тис. чоловік забрано в ясир, не рахуючи подушених немовлят і тих, які полягли від польських шабель. «Самих дітей, подушених по дорогах і в замках, рахую на десять тисяч. Велів я в полях їх ховати, і до однієї ями накидали 270, а решту ховати залишили. Не було між ними старших від одного року, — старших орда забирала».

У грудні 1654 р. польське військо об'єдналося з 30-тисячною татарською ордою й удруге протягом року взяло в облогу Умань. Іван Богун перетворив місто на неприступну фортецю. Лише в січні 1655 р. на допомогу Брацлавщині вирушив Б. Хмельницький із козацькими полками та 10–12 тис. московських стрільців. Це примусило нападників припинити облогу й виступити назустріч об'єднаним українсько-московським військам.

Охматівська (Дрижипільська) битва. 19 січня 1655 р. на полі під *селом Охматовом* (нині Черкаської обл.) сторони зішлись в бою. Полякам удалося прорвати фронт на московській ділянці й захопити частину їхньої артилерії. Але козаки встигли утворити замкнутий табір і відбили всі атаки. Для оборони використовували замерзлі тіла загиблих. 20 січня польські драгуни прорвалися до козацького табору, зав'язався страшний рукопашний бій. Билися всім, що потрапляло до рук. Як писав очевидець, «не стільки стрільбою, як голоблями поляків били». 21 січня, з допомогою І. Богуну й уманців, Б. Хмельницькому з великими зусиллями вдалося вирватися з оточення.

Загалом на полі бою полягло 15 тис. чоловік, одних лише московських стрільців — 9 тис. осіб. Битва вкрай виснажила обидві армії. Усі повернулися на зимні квартири. Не залишалось сил для визвольного наступу на Брацлавщину й у Б. Хмельницького. Гетьман почав втрачати надію на дієву допомогу Московії.

2. Похід на Галичину 1655 р.

До середини травня 1655 р. Брацлавщина була звільнена, а Б. Хмельницький, дочекавшись підходу московського війська, виступив у похід до Кам'янця-Подільського.

Під його стінами гетьман прийняв шведського посла. Той повідомив, що новий король Швеції Карл X Густав розпочав війну проти Польщі. Богдан Хмельницький погодився вести спільні дії проти Речі Посполитої і вирушив до Львова.

А. Орлюнов. Б. Хмельницький у поході. 2009 р.

• Які плани мав Б. Хмельницький щодо Західної України?

19 вересня 1655 р. під **Городком** (нині Львівщина) Б. Хмельницький завдав нищівної поразки війську коронного гетьмана С. Потоцького й того ж дня підійшов до Львова. Не бажаючи руйнувати місто, гетьман розпочав перемовини з львів'янами й погодився на викуп.

Незабаром Б. Хмельницький отримав інформацію, що в Західну Україну просувається кримська орда. 12 листопада після бою біля м. Озерна (неподалік Тернополя) сторони уклали угоду. Відповідно до неї, хан пообіцяв не втручатися у війну України проти Польщі.

Отже, незважаючи на труднощі військової кампанії 1655 р., Б. Хмельницький отримав хороші перспективи для визволення Західної України та включення її до складу Української козацької держави.

3. Віленське перемир'я

Улітку 1655 р. Швеція розпочала переможну війну проти Польщі. Це створювало сприятливі можливості для втілення в життя планів Б. Хмельницького, однак викликало страх у Московії, адже Швеція була її давнім суперником за прибалтійські території.

Тому вже наприкінці 1655 р. московський цар почав зближення з урядом Речі Посполитої, яка опинилася на краю загибелі й поділу між Швецією, Україною, Трансильванією та Бранденбургом. У цій ситуації польські дипломати навіть запропонували цареві Олексію посісти польський трон після смерті Яна Казимира. У травні 1656 р. московський уряд оголосив війну Швеції, не заручившись підтримкою жодного союзника.

У серпні 1656 р. у Вільному Московія й Польща розпочали перемовини. Гетьманщина, як союзник Московської держави, направила до Вільна і своє посольство. Проте українських послів не допустили до участі в перемовинах.

Умови перемир'я. 24 жовтня 1656 р. було укладене **Віленське перемир'я**. Відповідно до нього, Московія й Річ Посполита припиняли воєнні дії між собою. Вони зобов'язувалися не вести ніяких дипломатичних перемовин із Швецією, розпочати спільні воєнні дії проти неї та Бранденбургу.

Територія Гетьманщини мала бути обмежена теренами Київського воєводства. Умови перемир'я містили обіцянки надати в майбутньому московському цареві польську корону й за цієї умови залишити Україну в складі Речі Посполитої.

4. Українсько-шведсько-трансільванський союз

Гетьман і Старшинська рада розцінили Віленське перемир'я як обурливе нехтування Московією державними інтересами України, як брутальну зраду московським царем умов українсько-московського договору. Тому український уряд розпочав роботу над створенням нової антипольської коаліції за участю Швеції і Трансільванії.

Ведучи перемовини з Трансільванією та Швецією, гетьман пильно стежив за тим, щоб трансільванський князь і шведський король визнали права Гетьманщини «на всю стару Україну, або Роксоланію, де є грецька віра й існує їхня мова аж по Віслу».

Дії українського війська в Польщі 1656–1657 рр. Поки ще йшли перемовини зі шведами, Україна й Трансільванія розпочали війну з Польщею. У грудні 1656 р. князь Держь II Ракоці з 30-тисячним військом, перейшовши Карпати, розпочав бойові дії в Галичині. На початку 1657 р. Б. Хмельницький відрядив йому на допомогу 20-тисячний козацький корпус під керівництвом полковника Антона Ждановича. Об'єднані війська, разом із шведами, здобули Перемишль, Краків, Варшаву, Люблін, Берестя.

Перемоги корпусу А. Ждановича на Берестейщині підняли авторитет української держави. Владу володаря Української козацької держави почала визнавати шляхта Поділля, Волині, Полісся. Зацікавленість у протектораті гетьмана виявив князь Степан-Святополк Четвертинський, волинський магнат з давнього українського аристократичного роду. Готовність визнати гетьмана своїм протектором висловлювали навіть ще недавно могутні князі Радзивілли, і Б. Хмельницький узяв під свою опіку Слуцьке князівство.

Дуже урочисто прийняла владу гетьмана шляхта Турово-Пінського повіту. Її делегати в 1657 р. в Чигирині присягнули на вірність гетьманові Війська Запорозького «в щасті й нещасті — на вічні часи». Він прийняв їхню присягу, а із свого боку, як належало європейському монарху, присягнув шанувати їхні права й вольності. Це було найвище виявлення авторитету й визнання Б. Хмельницького та створеної ним держави.

Історичне джерело

9 червня 1657 р. на докори московського посла з приводу укладення договору з князем Ракоці та допомоги шведам Б. Хмельницький дав різку відповідь: «Ніколи не відстану я від шведського короля, з яким маю дружбу більше шести років ... Шведи — люди правдиві: усілякої дружби та приязні дотримуються, на чому слово мовлять. А великий государ наді мною, гетьманом, і над усім

Військом Запорозьким учинив немилосердно, помирившись із поляками й бажаючи вернути їм нашу вітчизну».

- Чи мають історики підстави стверджувати, що Віленською угодою цар перекреслив українсько-московський договір 1654 р.?

Однак улітку 1657 р. становище союзницьких військ у Польщі погіршилося. Поразка Польщі, окупація її території іноземними військами розбудили в польського народу прагнення захистити свою батьківщину. Тому коли шведи приступили до облоги польської національної святині — монастиря в Ченстохові, поляки піднялися на визвольну боротьбу. Тим часом Данія оголосила війну Швеції. Карл X змушений був залишити Польщу. За ним відступив і бранденбурзький курфюрст. Одночасно на допомогу Яну Казимиру вислала свій корпус Австрія. У травні на підмогу полякам вирушив кримський хан.

Союзні сили України й Трансільванії потрапили в складне становище. Трансільванський князь, зазнавши кількох поразок, зневірився й запанікував. Він часто діяв нерозсудливо, демонстрував свою зневагу до козаків і А. Ждановича. Коли ж Дердь II Ракоці вирішив порозумітися з Польщею таємно від українських союзників, наказний гетьман А. Жданович із полковниками вирішив відступити в Україну.

Т. Шевченко. Смерть Богдана Хмельницького. 1837 р.

- Поміркуйте, про що думали старшини й козаки в останні дні життя гетьмана.

Отже, унаслідок зміни міжнародної ситуації, політичних прорахунків Карла X Густава та Дердя II Ракоці Україні не вдалося здобути перемогу над Польщею в союзі з Швецією й Трансільванією.

Звістка про повернення корпусу А. Ждановича додому стала надто важким ударом для хворого на той час Б. Хмельницького. У гетьмана стався крововилив у мозок, і за кілька днів, 27 липня 1657 р., він помер.

27 серпня тіло Б. Хмельницького було перевезено до його рідного Суботова й поховано поряд із могилою сина Тимоша в церкві Святого Іллі, побудованій гетьманом.

Завдання та запитання

1. Поясніть, чому в боротьбі за незалежність українські політики уклали воєнно-політичний союз із Швецією та Трансільванією.
2. Охарактеризуйте становище українських полків Правобережжя в 1654–1655 рр.
3. опишіть дії українського війська та союзників протягом 1656–1657 рр. в Польщі.

4. Поміркуйте, чому білоруські містяни й селяни охоче приймали козацький устрій.

5. З'ясуйте причини укладення і зміст Віленського перемир'я між Москвою та Річчю Посполитою.
6. Наведіть приклади посилення мінародного авторитету України в 1657 р.

7. Яку рису характеру проявив І. Богун, допомігши Б. Хмельницькому вивратися з оточення під с. Охматовом, хоча часто й не погоджувався з політичними діями гетьмана?

8. Доведіть, що, укладаючи союзницькі домовленості зі Швецією та Трансильванією, гетьман дотримувався принципу соборності України.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 3

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЯК ПОЛІТИК І ЛЮДИНА

І. Продовжте ознайомлення з біографією Б. Хмельницького.

1. Прочитайте інформацію про життєвий шлях Б. Хмельницького до Національно-визвольної війни.
2. Використовуючи знання, отримані з теми «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.», продовжте біографію гетьмана.

Організатор і керівник Національно-визвольної війни українського народу **Богдан Хмельницький** народився 27 грудня 1595 р. на хуторі Суботіві поблизу Чигирини в сім'ї галицького шляхтича, чигиринського підстарости Михайла Хмельницького й місцевої козацької. Освіту здобув у Львівському єзуїтському колегіумі, де отримав ґрунтовні знання з історії, географії, юриспруденції, вивчив польську та латинську мови, а пізніше турецьку й татарську.

З молодих років Богдан опановував військову справу. У 1620 р. разом із батьком брав участь у поході польського війська в Молдову, який завершився поразкою під с. Цецорою. Михайло Хмельницький загинув, а Богдан на два роки потрапив до турецької неволі до Константинополя.

Повернувшись із полону, продовжив службу в Чигиринському полку. Одружився з Ганною Сомківною, донькою заможного переяславського міщанина, і до середини 1640-х років у родині було вже семеро дівчат і троє хлопців.

Перебуваючи на козацькій службі, Б. Хмельницький брав участь у Смоленській війні 1632–1634 рр. проти Москви, ходив у морські походи проти Османської імперії. Дослужився до посади писаря реєстрового війська. Але за участь у національно-визвольному повстанні 1637–1638 рр. був понижений у посаді до сотника. При цьому він не втратив авторитету впливового старшини. У 1639 р. та 1646 р. входив до складу козацьких посольств до польського короля.

Навесні 1647 р. Б. Хмельницький став жертвою свавілля з боку польських урядовців. Вони напали на його дім, розграбували господарство, до смерті побили молодшого

В. Гондіус. Богдан Хмельницький.
1651 р.

сина. Зрештою насильно відібрали батьківський хутір Суботів. Козацький старшина спробував шукати справедливості й захисту в короля, проте нічого не домогся. Магнат А. Конєцпольський лише посміявся з цього приводу: «Ось вам і король, та чи ж допоможе вам король, такі-сякі сини».

II. Богдан Хмельницький як політик.

- Перечитайте зібрані для практичного заняття узагальнення про життя та діяльність Б. Хмельницького й запишіть у робочий зошит ті справи й перетворення, які дозволяють говорити про нього як про Великого гетьмана.

Автори фундаментального дослідження життя й діяльності Б. Хмельницького В. Смолій та В. Степанков переконані, що, «зважаючи на масштаби впливу діяльності Б. Хмельницького на подальший розвиток української нації, він має всі підстави носити титул Великий та бути канонізованим Українською православною церквою».

Богдан Хмельницький — одна з найяскравіших постатей серед українських державних діячів. Діяльність Великого гетьмана — визначна. Основним внеском Б. Хмельницького в історію українського народу стало відродження Української держави. За словами сучасника, «виною синів Володимирових Русь упала — за Хмельницьких, при Богдані, на ноги встала».

Створена Б. Хмельницьким Українська козацька держава повернула українців до сім'ї самостійних народів. Опіраючись на силу створеної держави, український народ повірив у власні сили, відстоював свої природні права та вольності. У нього сформувалося почуття гідності, честі та лицарства.

Саме Б. Хмельницький визначив, що кінцевою метою національно-визвольної боротьби має стати об'єднання всіх етнічних українських земель у складі Української козацької держави — спадкоємиці княжої Русі.

Своєю політикою він показав усім наступним поколінням українців, що боротьба за національне визволення й відновлення держави може бути успішною лише на ґрунті узгодження інтересів різних верств, станів і угруповань.

Заслугою гетьмана стала грандіозна перебудова економічних відносин на засадах справедливості та вільної праці. За його гетьманування було ліквідовано магнатське й шляхетське землеволодіння, фільварково-панщинне господарювання, кріпацтво. Селяни отримали право спадкоємного володіння землею. Найголовніше — вони отримали волю, право переходити в козацтво й підніматися сходишками козацької служби.

Козацькі та старшинські господарства перетворювалися на господарства фермерського типу, пов'язані з ринком і використанням найманої праці.

Гетьман був видатним дипломатом: за короткий термін він зумів налагодити роботу дипломатичної служби і за її допомогою досягнути утвердження Української держави на міжнародній арені.

Гетьманщина стала повноправним учасником європейських політичних процесів. За допомогою дипломатичних засобів Б. Хмельницький неодноразово домагався політичної ізоляції головного супротивника Української козацької держави — Польщі. Він зумів створити ряд успішних антипольських союзів

і коаліцій за участі Криму, Молдови, Волощини, Московії, Трансільванії, Бранденбургу, Литви та Швеції. Гетьман уважався одним із найвправніших дипломатів Європи XVII ст. На власному зовнішньополітичному досвіді він пересвідчився, що не можна розраховувати на успіх, опираючись на одного союзника. Успіх можливий при опорі на широкий міждержавний союз. Тоді зрада одного із союзників не призводить до згубних наслідків.

Богдан Хмельницький був видатним полководцем європейського рівня, створив одну з найбоекватніших армій у Європі. Вона здобувала перемоги над взірцевою польською армією, підсиленою німецькими найманцями, вишколеними в боях Тридцятирічної війни. В історії воєнного мистецтва Б. Хмельницький стоїть поруч із видатними полководцями XVII ст. — О. Кромвелем, Я. Собеським, Густавом II Адольфом, Є. Савойським. Битви під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Батогом стали взірцем майстерності Хмельницького-полководця. Його стратегія завжди мала активний, наступальний характер. Це була стратегія концентрованого удару по ворогу з одночасними маневрами на флангах, нав'язування ворогу не вигідної позиції, несподіване використання резерву та ін.

III. Коментуємо погляди вчених.

Прочитайте висловлювання польського історика Л. Кубалі.

1. Поміркуйте, з ким із відомих вам видатних політичних діячів стародавнього світу, доби Середньовіччя ви б поставили в один ряд Б. Хмельницького.

«Чужинці порівнювали Хмельницького з Кромвелем ... Але треба визнати, що Б. Хмельницький мав при тому далеко важчі завдання: його край мав майже звідусіль відкриті кордони. Він не мав, як Кромвель, у своєму розпорядженні вишколеної інтелігенції й засобів старої сильної держави. Військо, фінанси, державне господарство, адміністрація, зносини із сусідніми державами — усе це треба було створити, усе це тяжіло над його головою. Він мусив добирати й навчати людей, доглядати найменших подробиць. І коли його військо не вмирало з голоду, коли він мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигів і зручних агентів, то це його особиста заслуга ... скрізь сильна воля й залізна рука ... Не було такої ситуації, з якої він не зумів би вийти з користю для себе».

Прочитайте уривки із праці Ю. Мищика, С. Плохія, І. Стороженка «Як козаки воювали».

2. Відшукайте в параграфах конкретні докази того, що Б. Хмельницький усунув два названі недоліки.

«Богдан Хмельницький брав участь у Тридцятилітній війні напередодні її завершення (1645) на боці Франції проти Іспанії. Отже, він був свідком і учасником зародження нових тактичних способів збройної боротьби, особисто був знайомий з талановитим французьким військовим теоретиком і полководцем Конде. Крім того, досвід козацько-селянських повстань проти шляхетсько-магнатської Польщі протягом 1591–1638 рр. засвідчив, що причиною їхніх

РОЗДІЛ III. Національно-визвольна війна українського народу...

поразок було застосування переважно оборонних тактичних способів боротьби, а найголовніше — відсутність хорошої кінноти».

3. Пригадайте, у яких битвах і воєнних кампаніях Національно-визвольної війни нова тактика була успішно застосована Б. Хмельницьким. Користуючись матеріалом підручника, проаналізуйте застосування цієї тактики.

«Керуючись новою тактикою та враховуючи умови театру війни, Б. Хмельницький відмовляється від облоги фортець, блокуючи їх, і зосереджує увагу на бойових діях проти головних сил ворога шляхом «промислу», тобто пошуку зустрічі з ним».

IV. Богдан Хмельницький як людина.

- Які риси характеру як людини дають можливість виявити цитати зі спогадів венеційського посла А. Віміні про гетьмана?

«Росту він скоріше високого, ніж середнього, широкий в кістці й міцної будови. Його мова й спосіб правління вказують, що він володіє розсудливою думкою й проникливим розумом. У поведінці він м'який і простий, і тим викликає до себе любов козаків, але з іншого боку — тримає їх у дисципліні суворими карами ... Усім, хто входить до його кімнати, він тисне руку й усіх просить сідати, якщо вони козаки».

Ставши гетьманом, Богдан так і залишився жити у своєму будинку в Чигирині й використовував його як гетьманську резиденцію.

«У цій кімнаті стоять тільки грубі дерев'яні ослони, укриті шкіряними подушками ... дамаський килим простягається перед невеликим ліжком гетьмана; у головах його висять лук і шабля, єдина зброя, яку він звичайно носить».

Про частування при гетьманському дворі амбасадор стверджує: «Стіл не відзначався більшою розкішшю, як і решта обстановки й посуду, бо їдять без серветок і не видно іншого срібла, крім ложок і кубків ... Але гетьманський стіл не бідний добрими та смачними стравами і звичайними в країні напоями: горілкою, пивом, медом. Вино, яким мало запасуються й рідко п'ють, подають до столу тільки в присутності знатних чужоземців».

Срібний кухоль
Б. Хмельницького. XVII ст.

Водосвятна чаша Б. Хмельницького.
1630-і роки

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ III

«НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст.»

Національне й релігійне приниження, наступ на культуру й самобутність, втрата прав усіх українських станів і верств, посилення феодалного визиску підняли український народ на Національно-визвольну війну. Богдан Хмельницький і його сподвижники протягом 1648 р. зуміли завдати Речі Посполитій значних жорстоких поразок і провести цілий ряд переможних битв. Наші предки відновили власну гідність і впевнилися у своїй рівновартості з іншими народами. Наслідком їхніх зусиль стало створення Української козацької держави — Війська Запорозького. Державна програма Б. Хмельницького включала: наголошення на спадкоємності з Київською державою; визволення всіх українських земель з-під влади Польщі; створення власної незалежної держави; досягнення ідеалу соборності, підтримання держави всіма суспільними станами.

Проте роки боротьби за незалежність і соборність зводилися нанівець ненадійним союзником — кримським ханом Ісламом-Гіреєм. Український уряд постав перед необхідністю укладення нового союзницького договору з надійнішим партнером — Московською державою. У березні 1654 р. було укладено українсько-московський договір. За його умовами Україна визнавалася незалежною державою, очолюваною гетьманом. Вона зберігала недоторканною свою форму правління, усі державні установи, які проводили незалежну внутрішню й узгоджену, стосовно Польщі й Туреччини, зовнішню політику. Договір визнавав українську державну територію й територіально-адміністративний поділ на полки й сотні. Він визнавав наявність в Україні власної судової системи, що ґрунтувалася на власних законах, окремої фінансової системи, армії, соціально-економічних відносин, які склалися після вигнання польських землевласників.

Україна стала активним учасником міжнародної політики. Її намагалися задіяти у своїх зовнішньополітичних планах європейські держави, а гетьман використовував співвідношення сил, що складалося в Європі, для зміцнення Української козацької держави.

Створення власної держави дало змогу здійснити грандіозну перебудову економічних відносин на засадах справедливості та вільної праці. В Україні було ліквідовано магнатське й шляхетське землеволодіння, фільварково-панщинне господарювання, кріпацтво. Селяни отримали землю, волю та право переходити в козацтво й інші стани.

Козацькі та старшинські господарства перетворювалися на господарства фермерського типу, пов'язані з ринком і використанням найманої праці. В Україні формувалася новий тип господарювання, який відповідав засадам вільного господарювання в Європі.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ДО РОЗДІЛУ III

1. Поміркуйте, яку політичну мету повсталих засвідчує уривок з листа Б. Хмельницького до польського короля від 2 червня 1648 р. (див. с. 101).
  - A** прагнення утвердити козацьку автономію
  - Б** готовність боротися за незалежну Українську державу
  - В** захистити майнові інтереси українського народу
  - Г** домагатися гарантій станових привілеїв козацтва
2. Установіть хронологічну послідовність.
  - A** створення антиукраїнської коаліції
  - Б** переговори з шведським послом
  - В** подвиг оборонців Буші
  - Г** укладення Переяславського договору
3. Установіть відповідність між іменами та їхніми характеристиками.

1 Михайло Кричевський	A натхненник народної війни на Правобережжі влітку 1648 р.
2 Максим Кривоніс	Б зупинив у 1649 р. під Лоевом наступ війська Великого князівства Литовського
3 Іван Богун	В організатор переходу реєстрових козаків на бік повсталих
4 Філон Джеджалій	Г прихильник політичного союзу з мусульманським світом
	Д опонент політичного курсу на союз із Московією
4. Визначте складові програми побудови Української козацької держави, розроблені Б. Хмельницьким.
  - A** уключення козацької України до складу Речі Посполитої
  - Б** визволення всіх українських земель з-під влади Польщі
  - В** опора держави на всі суспільні стани
  - Г** укладення союзницьких відносин із Кримським ханством
  - Д** створення соборної Української держави
  - Е** відновлення держави в кордонах княжої Русі
5. Визначте умови українсько-московського договору 1654 р.
  - A** визнання суспільних та економічних відносин, які склалися в Україні після вигнання польських землевласників та урядовців
  - Б** Україна визнавалася незалежною державою, очолюваною гетьманом
  - В** Україна втрачала державний суверенітет
  - Г** українська сторона брала на себе зобов'язання бути надійним воєнним союзником
  - Д** Україна запроваджувала московський адміністративно-територіальний поділ на чолі з воєводами
  - Е** скасовувалися українські закони й запроваджувалися московські

РОЗДІЛ IV. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці 50-х років XVII — на початку XVIII ст.

§ 21. УКРАЇНА ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

Поміркуйте, чи доцільно відмовлятися від омріяного ідеалу, якщо не вистачає сил його досягнути відразу.

1. Внутрішня політика І. Виговського

Через місяць після смерті Великого гетьмана генеральний писар **Іван Виговський** усунув від влади юного Ю. Хмельницького й очолив Гетьманщину. Це був досвідчений політик, дипломат і соратник Б. Хмельницького.

Він походив із старовинного роду овруцької православної шляхти. Його батько був членом Київського братства. Іван закінчив Київську братську школу. З 1648 р. І. Виговський став особистим писарем гетьмана, а 1650 р. був обраний генеральним писарем.

Початок Руїни. Внутрішню політику Української козацької держави І. Виговський проводив іншим шляхом, ніж Б. Хмельницький. Старий гетьман завжди утримував суспільну рівновагу. Він опирався на народні маси, але не допускав бунтів, підтримував старшину, але не дозволяв їй надміру збагачуватися.

Іван Виговський уважав, що народні маси вже відіграли свою роль. Надалі розраховував лише на підтримку козацької старшини та шляхти. З перших місяців гетьманування він щедро роздавав їм землі, дозволяв розширювати маєтки всіма доступними шляхами, навіть забирати в козаків і міщан їхні землі, а непокірних страчувати.

Наслідком такої політики стали виступи проти «нових панів». Незадоволенням народу наприкінці 1657 р. ско-

Невідомий художник. Гетьман Іван Виговський. XIX ст.

С. Васильківський. Вибори полковником М. Пушкаря. 1900–1914 рр.

з козаків і ватаг селян-дейнеків¹. Мартин Пушкар висунув претензії на гетьманську булаву.

Іван Виговський спершу шукав порозуміння, а потім розпочав рішучі дії. У травні 1658 р. гетьман за допомогою татарської орди розбив під Полтавою війська заколотників. Мартин Пушкар і 15 тис. повстанців загинули в бою. Якова Барабаша схопили й скарали. Однак для І. Виговського ця перемога стала політичним програвом. Внутрішнє братовбивство коштувало майже 50 тис. життів, що налаштувало багато людей проти гетьмана. З приводу насильств, заподіяних татарами, обурювалися навіть вірні гетьману полки.

Отже, внутрішня політика І. Виговського призвела до вибуху громадянської війни — *Руїни*, як влучно назвав її народ. Незважаючи на патріотизм і державницькі наміри, усунувши з гетьманства Ю. Хмельницького та потураючи соціальному гнобленню козаків і селян, гетьман дав своїм політичним опонентам підстави для виправдання боротьби за владу.

2. Зовнішня політика І. Виговського

У зовнішній політиці І. Виговський чітко продовжував курс Б. Хмельницького, спрямований на утвердження державності. **25 жовтня 1657 р.** на Генеральній військовій раді в *м. Корсуні* він довів до завершення одну з останніх державних справ Великого гетьмана — уклав договір про військово-політичний союз із Швецією. Карл X Густав визнав незалежність Української козацької держави, уключення до її складу територій аж до Вісли та поширення її кордонів до Пруссії за рахунок білоруських земель, які прийняли протекторат Війська Запорозького. Та в тодішніх умовах договір проіснував недовго.

 Руїна — громадянська війна, що розгорілася в Україні в другій половині 50-х — у першій половині 60-х років XVII ст. між новою старшинською верхівкою, з одного боку, і збіднілим козацтвом, селянством і міщанством — з іншого боку, і супроводжувалася втручанням у внутрішні справи України імперських сусідів і міжособним протистоянням старшинських угруповань.

¹ *Дейнеки* — селяни-повстанці Лівобережної України.

Водночас І. Виговський намагався налагодити добросусідські відносини з Московією. Проте царський уряд поставив вимоги, що виходили далеко за межі договору 1654 р. Цар вимагав увести до найбільших українських міст — Переяслава, Ніжина й Чернігова — московські залоги, вивести козацькі війська з Білорусі, дарма, що білоруси визнали протекторат Війська Запорозького. Ще Москва вимагала повторних виборів гетьмана за участю царських послів. Іван Виговський погодився на ці вимоги, сподіваючись, що цар стане надійним союзником.

Однак царський уряд у такий спосіб лише готував ґрунт для ще ширшого втручання у внутрішні справи України. Так, за спиною гетьмана царські урядовці налагоджували зв'язки з опозиційними старшинськими угрупованнями, духовенством і запорожцями. Щойно прийшовши в українські міста, московські воєводи почали втручатися в справи місцевого управління та судів. Дуже швидко І. Виговський дійшов висновку, що Москві потрібний такий гетьман, якого «можна було б узяти за хохол, та й водити», тобто позбавити Україну незалежності.

3. Гадяцька угода

Перед гетьманом знову постала проблема вибору союзника. Після тривалих вагань гетьман і його оточення вирішили, що краще мати справу з польським королем, аніж із схильним до самодержавства московським царем.

6 вересня 1658 р. в м. Гадячі, що на Полтавщині, між Польщею та Україною було укладено *Гадяцьку угоду*. Відповідно до неї, Україна в кордонах Київщини, Брацлавщини та Чернігівщини мала утворити Князівство Руське. Разом із Польщею та Литвою воно ставало третім рівноправним членом Речі Посполитої. Об'єднуючись із Польщею та Литвою «як рівний з рівними, вільний із вільними й шанований з шанованими» в союзну державу, Україна продовжувала зберігати значну державну самостійність.

Законодавчу владу в Україні мали здійснювати депутати від усіх полків, сотень і міст. Виконавчу владу мав очолювати довічний гетьман, обраний королем із чотирьох кандидатів.

Україна зберігала свою судову й фінансову системи. Усі урядові посади мали обіймати лише українці. Українську армію планувалося визначити в кількості 40 тис. козаків і вільнонайманих. Судочинство в державі мало вестися українською мовою.

Угода передбачала скасування унії, рівність у правах православної та католицької церков. Один із розділів передбачав заснування шкіл, гімназій, колегіумів, «скільки буде потрібно», і двох університетів. При них планувалося відкрити друкарні, які мали працювати в умовах повної свободи слова та друку.

Захищаючи здобутки української державності, Гадяцька угода була відступом від ідеалу соборності — західноукраїнські землі визнавалися складовою Польщі. Угода ускладнювала проведення Україною незалежної внутрішньої та зовнішньої політики. Проте польські політики не змогли погодитися навіть на урізані державні права України.

Історичне джерело

Рівноправними бачив відносини України й Польщі познанський воєвода **Я. Лещинський**: «Що досі з ними не прийшли до згоди, не козаки, а ми винні, бо дивилися на них згорда, не як на людей — не то що, як на нерівних нам, але не вважаючи їх за людей! Та Бог показав, що це такі ж люди, як і інші, покарав нашу пиху, і тепер вони варті великої пошани — що так завзято стояли за свої вольності, що годилися радше погинути, ніж жити без свободи. Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свободу, а ми за своє безсиле панування ... Нехай буде з ними така унія, як литовська; нехай один нарід над другим не має ніяких окремих прав, бо тільки законно унормованими відносинами тримаються держави, а вивищення одного народу над другим приносить безлад».

- Як ви вважаєте, чи багато однодумців було в Я. Лещинського в Польщі серед політичної верхівки?

4. Московсько-українська війна 1658–1659 рр.

Перемовини щодо укладення Гадяцької угоди викликали лють московського уряду. Наприкінці жовтня 1658 р. в Україну вторглося 20-тисячне московське військо із завданням установити над Лівобережжям військовий контроль і провести вибори слухняного Москві гетьмана. Цар опублікував грамоту, назвавши І. Виговського зрадником, і закликав українців не підкорятися йому.

У відповідь гетьман опублікував «Звернення до європейських монархів», де пояснив причини війни: цар, як протектор, не надавав належної військової допомоги проти ворогів; водночас наказав спорудити в Києві фортецю, де московські війська спустошували українські міста, полонили мешканців.

Московити почали урядувати в Україні, нехтуючи владою гетьмана та старшин, скидаючи їх з урядів і страчуючи. Принижуючи гетьманську гідність, цар підтримував бунтівників. «З цієї причини запалала в нас пожежа (громадянська війна), що її розпалювали московити».

Історичне джерело

Наприкінці «Звернення...» **І. Виговський** підсумував: «Так розкрилася хитрість і підступність тих, що без жодної нашої вини готували для нас спочатку міжусобицю та громадянську війну, а потім і відкрито, загрозою своєї зброї, рабське ярмо. На те, щоб його знищити, ми й доводимо нашу невинність, закликаючи на поміч Бога, розпочинаємо законну оборону й змушено шукаємо допомоги сусідів в ім'я своєї свободи».

Уся зима й початок весни промайнули в постійних сутичках із московськими військами. **Наприкінці березня 1659 р.** 100-тисячна московська армія під проводом князів Трубецького, Ромодановського й Пожарського виступила з Путивля на завоювання України. 20 квітня її просування зупинив ніжинський полковник **Григорій Гуляницький**.

Закріпившись у Конотопі, 4 тис. козаків Ніжинського й Чернігівського полків 70 днів витримували облогу величезної московської армії. 29 квітня московити пішли на штурм. Бій тривав 5,5 год. Стрільцям удалося в багатьох місцях під-

нятися на стіни міста. Тоді козаки підірвали заздалегідь закладені міни. Зазнавши великих втрат, О. Трубецької віддав наказ про відступ. Виправдовуючись, він обманював царя, написавши, що місто захищали не 4 тис., а 60 тис. козаків. Тримаючи Конотоп в облозі, московити провели три каральні походи під Борзну, Ніжин і Говтву.

Історичне джерело

У захоплених містах «тамтешніх мешканців одних вирубували, а інших забирали в полон», — писав літописець **С. Величко** про Срібне. «Борзну штурмом узяли й висікли та випалили», — писав інший свідок. Грабуючи міста й села, московити не обминали й храми. Так, ігумен Ніжинського Пустинно-Тригірського монастиря свідчив: «Дзвони й усі книги церковні та навчальні побрали й до Москви повезли».

5. Конотопська битва

Героїчна оборона Конотопа дала можливість І. Виговському зібрати сили правобережних козаків та іноземних найманців, усього майже 60 тис. Дочекавшись підходу 40-тисячної кримської орди, об'єднане військо рушило на допомогу оборонцям Конотопа.

Заздалегідь підготувавши поблизу с. Соснівки міцні позиції біля моста через річку Кукілку й залишивши там основні сили, гетьман і хан 28 червня підійшли до Конотопа й ударили по московській армії. Після нетривалого бою зімітували відступ. Повіривши в легку перемогу, московські князі почали переслідування. Біля Соснівки шлях перегородили українські сили. Вони «бавили московитів», поки татари не зайшли їм у тил. Щоб унеможливити організований відступ, І. Виговський наказав зруйнувати міст і загатити річку. Московити потрапили в заздалегідь підготовлену пастку. Змішавши свої ряди, вони почали панічно втікати, «а ми, — писав І. Виговський, — на їхніх плечах гнали їх півтори милі аж до Конотопа, устеляючи густим трупом поле; і мало хто з них утік до таборів». Московське військо втратило вбитими 30 тис. вояків, 15 тис. потрапили в полон, серед них півсотні воєвод та один із командувачів — князь Пожарський. «Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 рр., загинув в один день». При цьому І. Виговський втратив 4 тис. козаків, а хан — 6 тис. татар.

29 червня українсько-татарська армія вибила решту московитів із позицій під Конотопом і змусила відступити з української території. Звістка про перемогу І. Виговського дійшла до європейських столиць. Це була найжорстокіша поразка Москви за все XVII ст.

Історичний факт

«У жалобній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу, і жах напав на Москву. Удар був тим важчим, бо був несподіваним!.. Трубецької, на котрого поклали найбільше надій, муж на війні щасливий і ворогам страшний, згубив таке величезне військо! Після здобуття стількох міст, після здобуття литовської столиці, царська столиця Москва тепер затремтіла за свою

власну безпеку: з наказу царя люди всіх станів поспішили на земляні роботи для укріплення Москви. Сам цар з боярами раз у раз приходив дивитися на ці роботи. Мешканці околиць із своїми родинами й майном наповнили Москву, поширилися чутки, що цар виїздить за Волгу, за Ярославль», — писав російський історик **С. Соловійов**. Щоб виграти час, цар наказав князеві О. Трубецькому, який відступив до Путивля, піти на максимальні поступки українській стороні й навіть погодитися на відновлення умов договору 1654 р.

Проте гетьману не вдалося скористатися наслідками блискучої перемоги. Спочатку цьому перешкодила втрата союзника — кримського хана. На Крим напали запорожці, і хан кинувся рятувати свій край. До того ж гетьманові в спину вдарили промосковські полковники, які розпалили нове вогнище громадянської війни.

Наближені до гетьмана урядовці пропонували знову закликати татар. До честі І. Виговського, він не погодився на це. Гетьман не захотів влаштувати нове кровопролитне братовбивство. Він відіслав гетьманську булаву в Білу Церкву, де збиралася Генеральна військова рада, і повернувся на рідну Волинь.

Завдання та запитання

1. Охарактеризуйте принципові ознаки внутрішньої та зовнішньої політики І. Виговського, порівнявши її з політикою Б. Хмельницького.
2. Визначте причини й опишіть перші два спалахи громадянської війни в Україні.
3. Розкрийте причини та хід подій московсько-української війни 1658–1659 рр.
4. Опишіть хід Конотопської битви.

5. Кого за гетьманування І. Виговського народ назвав «новими панамі»? Назвіть найвидатніших представників «старшинської опозиції» того періоду. Як розуміти вираз «довічний гетьман».
6. Розкрийте сутність поняття «Руїна». Наведіть конкретні історичні прояви Руїни.
7. Автор «Історії Русів», розповідаючи про вступ московитів в Україну, сказав, що цар «гірко потішив народ своєю поміччю». Як ви розумієте ці слова?

8. Визначте причини укладення Гадяцького договору 1658 р.
9. Визначте статус князівства Руського за положеннями Гадяцького договору.
10. Проаналізуйте обставини, які перешкодили І. Виговському розвинути свої военні успіхи після перемоги під Конотопом.

11. Поміркуйте, чи бажав І. Виговський розпалу громадянської війни і як міг її уникнути.
12. Уявіть себе співавтором «Звернення до європейських монархів». Які власні аргументи ви додали б до аргументів І. Виговського?

§ 22. ПОРУШЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ УКРАЇНИ

Поміркуйте, чи потрібно виконувати домовленості та зобов'язання, нав'язані вам силою чи обманом.

1. Юрій Хмельницький. Переяславський договір 1659 р.

Наприкінці вересня 1659 р. на Генеральній військовій раді в Білій Церкві старшини антипольського напрямку домоглися обрання гетьманом **Юрія Хмельницького**. Козацька рада не залишила новому гетьманові жодного вибору. Він мусив укласти договір лише з московським царем. Тим часом московська армія захопила все Лівобережжя й розташувалася в Переяславі.

Юрій Хмельницький з невеликим загonom прибув до Переяслава й тут неочікувано був узятий у полон московським командуванням. 17 жовтня князь О. Трубецький оточив 40-тисячним військом козацьку раду, що складалася переважно з лівобережних старшин. Під загрозою застосування сили Ю. Хмельницького примусили підписати підробку Переяславсько договору 1654 р.

За новим Переяславським договором 1659 р. Україна втрачала право самостійно обирати гетьмана. Якщо за Богдановими статтями козаки вільно обирали гетьмана, а лише потім повідомляли царя про зроблений вибір, то тепер потрібно було спочатку випросити в царя дозвіл на проведення виборів. А щоб цар визнав ці вибори законними, новообраний прохач повинен був їхати до Москви, де цар мав вручити йому жалувану грамоту та гетьманські клейноди. Гетьман втрачав право призначати та звільняти генеральну старшину й полковників, а Україна — на самостійну зовнішню політику. Гетьману заборонялося без дозволу починати війну чи підписувати мирний договір із будь-якою державою, укласти воєнні союзи або надавати допомогу. Козацькі загони мали залишити Білорусь. Московських воевод із залогоми вводили не лише до Києва, а й до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава й Умані. Україна мала повернути Московії артилерію, здобуту в битві під Конотопом. Переяславський договір 1659 р. вимагав підпорядкування митрополита Київського патріарху Московському. Щоправда, Українська православна церква визнала ці вимоги незаконними й відмовилася від виконання договору.

Отже, Переяславський договір 1659 р. позбавляв Українську козацьку державу незалежності й перетворював її на підпорядковану частину Московського царства.

*Невідомий художник.
Гетьман Юрій
Хмельницький.
XVII ст.*

Історичний факт

Вирвавшись із переяславського полону князя О. Трубецького, гетьман і старшини спробували відновити справедливість. Посилаючись на те, що україн-

ська сторона до договору була примушена насильницьким чином, гетьман відправив до царя полковника П. Дорошенка з новим проектом угоди. Проте Москва відмовилася від перегляду умов облудного договору. Сучасні історики називають цей договір «Переяслав-2».

Царський уряд усе менше зважав на Ю. Хмельницького. Поза спиною гетьмана велися переговори зі старшинами, містами, духовенством і Запорожжям. Московські воєводи втручалися в управління українськими справами, на свій розсуд роздавали землі, скасовували й установлювали податки. Московські залоги грабували мешканців міст і сіл.

Усе українське суспільство з гіркотою відчуло, що багаторічна жертвна боротьба завершується підпорядкуванням України Московській державі.

2. Чуднівська кампанія і Слободищенська угода 1660 р.

Пройняте настроями зневіри й розгубленості, козацьке військо взяло участь у воєнних діях проти Польщі. Улітку 1660 р. українські та московські війська вирушили в новий похід на західноукраїнські землі. Він уже не сприймався як визвольний. Усі старшини розуміли, що беруть участь у боротьбі двох держав за панування над Україною.

Вишколене іноземцями 20-тисячне військо московського воєводи Василя Шереметева разом із 15-тисячним корпусом лівобережних козаків Тимофія Цицюри розпочало наступ на Волинь. Дорогою до них мало приєднатися й 30-тисячне військо Ю. Хмельницького. Ще до з'єднання військ між союзниками виникли суперечності. Боярин В. Шереметев зверхньо ставився до гетьмана. Не довіряли один одному й військові штаби. Тому, коли 62-тисячна польсько-татарська армія зупинила військо Шереметева–Цицюри й оточила його під Чудновом, гетьманське військо з допомогою не поспішало. Московський воєвода, позбавлений підтримки, капітулював. Невдоволені ж політикою Москви, правобережні старшини спонукали Ю. Хмельницького укласти договір із Польщею.

А. Монастирський.
Запорожець.
XIX ст.

Слободищенська угода з Польщею була укладена **17 жовтня 1660 р.** Вона нагадувала проект урізаного Гадяцького договору. Так, у тексті угоди жодного разу не згадувалося про «Князівство Руське». Гетьманщина ставала лише підпорядкованою (автономною) частиною Речі Посполитої. Україна змушена була відмовитися від проведення незалежної зовнішньої політики. Гетьман зобов'язувався виступати в походи тільки на боці Польщі. Договір передбачав повернення польських поміщиків.

3. Розкол гетьманської держави. Павло Тетеря та Іван Брюховецький

Повна поразка московського війська під Чудновом і укладення Ю. Хмельницьким Слободищенської угоди поставили лівобережне козацтво перед загрозою московського терору. Про те, що він був неминучим, засвідчили дії

київського воєводи Барятинського. Довідавшись про розгром В. Шереметева, він спустошував і руйнував київські околиці на десятки верств навколо й похвалявся, що вирізав 15 тис. мирного населення.

Тому коли козацька рада в Корсуні схвалювала Слободищенський договір з Річчю Посполитою, наказний гетьман Яким Сомко від імені лівобережних полків знову складав у Переяславі присягу на вірність Москві.

Так боротьба за владу на Лівобережжі та московський терор проти мирного населення призвели до відокремлення Лівобережної України з-під влади єдиного законного гетьмана.

Опираючись на Польщу, Ю. Хмельницький спробував відновити свою владу на Лівобережжі. Проте, зазнавши кількох поразок, на початку січня 1663 р. на раді в Чигирині склав із себе гетьманські повноваження, а незабаром постригся в ченці, узявши чернече ім'я Гедеон.

Та ж рада обрала гетьманом **Павла Тетерю**. Упродовж 1648–1657 рр. він зробив запаморочливу кар'єру від скромного луцького підписки кримінального суду до переяславського полковника й одного з найвизначніших дипломатів Богданової доби. Богдан Хмельницький доручав йому важливі дипломатичні місії до Трансильванії, Москви, завжди залучав до перемовин з іноземними послами в Чигирині. Павло Тетеря брав участь у написанні найвідоміших договорів того часу: українсько-московського 1654 р. та Гадяцького 1658 р.

Г. Колісний.
Гетьман Павло
Тетеря. 2014 р.

Історичний факт

У 1655 р. під час облоги Львова українськими й московськими військами П. Тетеря вів переговори з польською стороною про викуп міста. Для того щоб московити не розуміли, про що він говорить, П. Тетеря розмовляв латиною й у присутності московських послів підбурював львів'ян проти царських військ.

Гетьманська булава йому дісталася тоді, коли Правобережжя поглинав хаос. Уже наприкінці 1663 р. тут вибухнуло антипольське й антигетьманське повстання, викликане появою лівобережних дейнек і запорожців, і в липні 1665 р. П. Тетеря змушений був утекти до Варшави.

Лівобережжя в 1663 р. висунуло своїх претендентів на гетьманську булаву: переяславського полковника Якіма Сомка та ніжинського — Василя Золотаренка. Кожен сподівався отримати гетьманські клейноди з рук царя. Проте за боротьбою вони не помітили різкого загострення відносин між розбагатілою старшиною та збіднілим козацтвом і селянством.

Цим вдало скористався колишній управитель господарства Б. Хмельницького **Іван Брюховецький** (р. н. невід. — 1668). Він зображав себе оборонцем інтересів козацької, міщанської та селянської бідноти. У промовах і письмових зверненнях І. Брюховецький засуджував прагнення старшин до збагачення. У разі його обрання обіцяв ліквідувати старшинський гніт, поліпшити стано-

вище рядового козацтва й селян, відновити обмежені козацькими старшинами права міських громад.

Подальша боротьба розгорілася між Я. Сомком та І. Брюховецьким. Першого підтримували північні полки Лівобережжя з багатим старшинством, а другий опирався на козацтво південних полків і Запорожжя. Вирішальною в цій боротьбі стала підтримка московських урядовців. На їхню думку, І. Брюховецький міг стати покірним зняряддям у їхніх руках проти прихильників незалежності та соборності обох берегів Дніпра. Отримавши відомості, що І. Брюховецький своїми безвідповідальними обіцянками здобуває все більше народних симпатій, царський уряд погодився на його прохання скликати «чорну», тобто Генеральну військову раду за участі всіх станів.

«Чорна рада» в Ніжині 17–18 червня 1663 р. Яким Сомко й Іван Брюховецький — претенденти на гетьманські клейноди — прибули на раду зі своїми численними прихильниками. Рада проходила надзвичайно бурхливо й закінчилася перемогою І. Брюховецького. Нового гетьмана було обрано «не стільки голосами, скільки шаблями й киями», — розповідав свідок.

Розбурхана чернь одразу ж розгромила козацьку старшину, яка стояла за Я. Сомка, а потім кілька днів і ночей козацька та селянська голота грабувала й убивала заможних людей у Ніжині. Якіма Сомка та Василя Золотаренка було заарештовано, а через 3 місяці страчено.

Наслідком політичної боротьби за владу на Лівобережжі стало утвердження при владі І. Брюховецького, а з ним — різке ослаблення державності Лівобережної України. Відразу ж після обрання гетьман погодився на умови Переяславського договору 1659 р. Він зобов'язався безкоштовно постачати харчі московським залогам, розміщеним в Україні, поїхав до Москви, щоб особисто вклонитися цареві. Засліплений почестями, боярським званням, одруженням з пасербицею князя Долгорукого, він уклав новий договір, відомий як **«Московські статті» (1665)**. Вони лише посилювали залежність України.

Воеводам із залогамі тепер дозволялося розміститися майже в усіх великих містах Лівобережжя та правобережного Подніпров'я й контролювати їх. Усі ці залози, відповідно до попередніх домовленостей, утримувалися коштом українських селян і міщан.

А. Ждаха. «Чорна рада» в Ніжині.
1901 р.

Змінювалася й роль воевод в Україні. Якщо раніше вони були лише військовими командирами залог, то тепер — господарями краю. Воеводи стали головними управлінцями (адміністраторами), судили за московськими законами, збирали податки. Усе це відбувалося з небаченою жорстокістю до українців.

Наслідком утілення в життя «Московських статей» стало наростання обурення народу владою московських воевод та І. Брюховецького, який допустив їх в Україну.

4. Андрусівське перемир'я 1667 р. — історична трагедія поділу України

Отже, зречення Ю. Хмельницького призвело до обрання двох гетьманів: гетьмана Правобережної України П. Тетері під протекторатом польського короля та гетьмана Лівобережної України І. Брюховецького під опікою московського царя. У такий спосіб єдина державна територія України була поділена на дві залежні **Гетьманщини: Правобережну й Лівобережну**.

Цей поділ визнали Польща, що втрачала сили, і Московія, яка успішно їх накопичувала. **30 січня 1667 р. в с. Андрусові**, що поблизу Смоленська, Річ Посполита та Московське царство домовилися підписати **Андрусівське перемир'я** на 13,5 років. Польща, відмовившись від Лівобережжя, залишала за собою землі Білорусі та Правобережної України. Москва, зрікшись претензій на правий берег Дніпра, зберігала владу над Лівобережною Україною, їй поверталися Сіверщина й Смоленщина. Київ — з його національними православними святинами — цар обіцяв віддати Польщі через 2 роки. Запорозька Січ переходила під спільний контроль обох держав.

Історичний факт

Лише рішуча позиція старшин Лівобережної Гетьманщини, які в 1669 р. висловили протест проти передання духовного центру України Речі Посполитій, зберегла Київ у складі Лівобережної Гетьманщини. Старшини заявили, що «з ким залишиться Київ, з тим залишаться й вони».

Андрусівське перемир'я викликало обурення всіх станів українського суспільства, адже воно було укладене таємно. Московська сторона вдруге зрадила умови українсько-московського договору 1654 р. Течію Дніпра, головну господарську артерію країни, було перетворено на кордон, який штучно розривав Україну. Андрусівський договір закріплював поділ України між Польщею та Московією, створював перешкоди на шляху об'єднання всього українського народу в незалежну державу.

Завдання та запитання

1. Опишіть історичні події, у яких брав участь Ю. Хмельницький протягом 1659–1663 рр.
2. Виокремте ті події та процеси, які призвели до поділу Гетьманщини на Правобережну та Лівобережну.

3. Який договір сучасні історики називають «Переяслав–2»?
4. Знайдіть у словнику визначення поняття «фальсифікація». Опишіть ситуацію, у якій Ю. Хмельницький мав справу з фальсифікацією.

5. Визначте, які наслідки для України мало укладення Переяславського договору 1659 р., «Московських статей» 1665 р. та Андрусівського перемир'я 1667 р.
6. Поясніть, чому українська сторона легко погодилася на перемовини й укладення Слободищенського договору. Визначте його основні умови.

7. Визначте ті суспільні процеси та зовнішні чинники, які допомогли І. Брюховецькому перемогти на Ніжинській «чорній раді».
8. Використавши приклади з параграфа, доведіть, що боротьба за владу, яка здійснюється із застосуванням насильства та порушенням норм моралі, призводить до занепаду суспільства, його підкорення агресивним сусідам.

§ 23. ГЕТЬМАН ПЕТРО ДОРОШЕНКО В БОРОТЬБІ ЗА ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ

Прокоментуйте слова С. Величка й анонімного автора «Історії Русів»: «І ми бачимо, як завжди буває, що всякий народ і царство, на ся розділене, не вистойть, а всяк дім, котрий на ся розділив, запустіє».

1. Обрання П. Дорошенка гетьманом

В. Прядка. Гетьман Петро Дорошенко. 2007 р.

У середині 60-х років XVII ст. українські стани на гіркому досвіді переконалися, що прихильність до Польщі несе народові нову шляхетську неволю, а до Москви — гноблення царської бюрократії. Усіх утомили роки лицемірства й безвладдя, громадяни проймалися почуттям патріотизму, любові «до милої Вітчизни», прагнули порядку й державного життя в соборній Україні. Керуючись такими настроями, Старшинська рада в Чигирині в жовтні 1665 р. обрала гетьманом **Петра Дорошенка** (1665–1676).

Він народився в 1627 р. в родині спадкових козацьких старшин. Імовірно, навчався в Києво-Могилянському колегіумі, володів латинською та польською мовами, добре знав історію, мав ораторський хист.

Головними засадами своєї політики він обрав основні ідеї Б. Хмельницького — незалежність і соборність. Реформував козацьку армію, утворивши в її складі постійні бойові частини з найманих піхотинців — сердюків (з турецьк. *одчайдухи*). Приблизно 20 тис. сердюків виявляли велику хоробрість і вірність П. Дорошенкові.

Новий гетьман не визнав чинності Андрусівського договору й закликав до того ж мешканців Правобережжя. Заручившись підтримкою кримського хана, він вирішив силою зброї перешкодити здійсненню польсько-московських домовленостей. Розгорнувши широкомасштабний наступ, П. Дорошенко зумів оточити польське військо біля Підгайців (Західна Україна). Польського короля чекала неминуча капітуляція. І саме тоді татари дізналися про спустошення Північного Криму загонами харківського полковника І. Сірка та запорозького кошового Ж. Рога. Вони негайно уклали перемир'я з королем і повернулися додому.

Гірка невдача стала важким ударом для П. Дорошенка, але не зламала його. Тим більше, що обнадійливі новини почали надходити з Лівобережжя.

2. Спроба об'єднання Правобережної та Лівобережної Гетьманщини 1668 р.

На початку 1668 р. Лівобережну Україну та Слобожанщину¹ охопило національно-визвольне повстання проти московського гноблення — «Брюховещина». Його очолив І. Брюховецький, який усвідомив помилковість своєї політики щодо Москви.

На початку літа 1668 р. П. Дорошенко виступив у похід на Лівобережжя, щоб допомогти повстанцям. Щойно він наблизився до табору лівобережного гетьмана під Опішнею, як козаки збунтувалися проти І. Брюховецького й убили його. Так трагічно обірвалося життя політичного діяча, який спромігся змінити свої погляди, набратися мужності й виступити за незалежність України. Петро Дорошенко звелів поховати Івана Брюховецького з належними гетьманові почестями.

18 червня 1668 р. П. Дорошенка проголосили гетьманом обох берегів Дніпра. Возз'єднання козацької України стало найбільшим успіхом його політики, великою перемогою українських патріотичних сил. Ця подія перекреслювала наслідки андрусівської змови Московії та Польщі проти України.

Однак довго тішитися успіхом і закріпити його гетьману не вдалося. Крим і Польща, не зацікавлені у возз'єднанні України, підбурювали проти П. Дорошенка найрізноманітніших політичних пройдисвітів. Тому вже через місяць гетьман мусив повернутися на Правобережжя й зануритися в кровопролитну боротьбу, залишивши на Лівобережжі наказним гетьманом чернігівського полковника *Дем'яна Многогрішного*. Він походив із покаяної селянської родини з-під Коропа на Чернігівщині. Очолюючи Чернігівський полк у другій половині 60-х років XVII ст., брав участь у вигнанні московських воевод із Чернігівщини, вітав об'єднання України під владою П. Дорошенка. Був призначений ним наказним гетьманом Лівобережжя й захищав край від нового наступу Москви. Проте восени 1668 р. під тиском московського війська та частини старшин погодився на перемовини про повернення Лівобережжя під зверхність царя, але лише на засадах статей Б. Хмельницького.

Справи внутрішнього урядування та судівництво повністю поверталися до рук гетьмана, старшин і суддів, що судили за українськими законами. Московські залоги залишалися тільки в п'ятьох містах, а їхні воеводи втрачали будь-які права втручатися в місцеві справи. Податки мали збирати лише українські старшини. Козацький реєстр становив в 30 тис. чоловік. Водночас гетьман набрав 1 тис. *компанійців* — вільнонайманих військових, які виконували й поліцейські доручення.

Щоб подолати наслідки Руїни, установити мир і добробут, гетьман жорстко придушував будь-які прояви свавілля та непослуху. Проте в його діях не обійшлося без самовладдя. Без згоди Старшинської ради він приймав рішення,

¹ *Слобожанщина* — історична земля на сході України та прилеглих територіях Росії, що утворилася внаслідок заселення українцями Дикого поля протягом другої половини XVII–XVIII ст.

вів переговори, роздавав і відбирав військові уряди та маєтки. Без вироку Генерального військового суду карав навіть полковників. Бувало, що старшини й слова боялися промовити, бо гетьман люто брався за шаблю.

Така поведінка налаштувала проти гетьмана генеральних старшин. У березні 1672 р. під приводом звинувачення в дружніх зв'язках з П. Дорошенком і зраді царя, старшини зненацька заарештували гетьмана й таємно відіслали до Москви. Після довгих допитів і тортур Д. Многогрішного разом із родиною довічно заслали до Східного Сибіру.

Нового гетьмана Лівобережжя **Івана Самойловича** обрали на Генеральній військовій раді в Козацькій Діброві під Конотопом **16–17 червня 1672 р.**

Іван Самойлович був сином священика. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, проте відмовився від духовної кар'єри й поступив на козацьку службу писарем. Під час Брюховеччини взяв участь у визволенні Лівобережжя, посідаючи уряд генерального судді. На посаді гетьмана відзначався широким політичним світоглядом і не обмежувався вузькими інтересами Лівобережжя.

Вибори гетьмана завершилися укладенням нового договору з царем, відомого під назвою «Конотопські статті». Вони суттєво обмежили гетьмана в стосунках з іншими державами. Щоб не стати жертвами гетьманського свавілля, старшини домоглися внести пункти про заборону гетьманові одноосібно позбавляти старшин посад і карати їх без згоди Старшинської ради або вироку Генерального суду.

У внутрішній політиці гетьман зосередив зусилля на вибудуванні аристократичної держави з провідною роллю старшин. З цією метою він припинив скликання Генеральної військової ради. Усі рішення державного значення гетьман приймав лише зі Старшинською радою.

Іван Самойлович сприяв зростанню старшинського землеволодіння. Із синів генеральних старшин і полковників він створив *бунчукове товариство*, що перебувало під гетьманською опікою — «гетьманським бунчуком». Його члени з юнацьких років готувалися до виконання військових та адміністративних обов'язків і мали стати майбутньою аристократією.

У супереч Конотопським статтям, І. Самойлович зберіг і навіть примножив наймане військо, яке стало гарантом забезпечення порядку на Лівобережжі.

У зовнішній політиці ставив за мету відновити соборність України. Визнаючи зверхність Москви, гетьман заперечував московсько-польські домовленості за рахунок поділу України. Вороже ставився до Польщі й Туреччини. Водночас уважав невідгідним для України надмірне ослаблення Туреччини й особливо Криму.

3. Військово-політичний союз П. Дорошенка з Туреччиною

Готуючись до рішучої боротьби за возз'єднання України, П. Дорошенко шукав союзників. Спочатку хотів укласти договір із бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом, але його лист перехопили поляки. Звер-

тався й до московського царя, проте той відмовився, посилаючись на ненависний П. Дорошенку Андрусівський договір. Москва не хотіла бачити єдиної України під владою сильного й обдарованого гетьмана.

Тоді гетьман звернувся до турецького султана, який був готовий надати реальну допомогу. У березні 1669 р. П. Дорошенко скликав Старшинську раду, що ухвалила прийняти турецький протекторат на таких умовах, на яких його прийняли дунайські князівства.

Восени 1671 р. польські війська окупували Брацлавщину. Як протектор України, турецький султан попередив польського короля, щоб той не нападав на «козацьку державу з усіма її повітами», і поставив вимогу звільнити Брацлавщину, погрожуючи розпочати війну. На початку 1672 р. він ще двічі повторив свою вимогу. Отже, Річ Посполита мала достатньо часу, щоб уникнути війни, але вона не хотіла визнати існування Української козацької держави.

Наприкінці травня 1672 р. 100–120-тисячна турецька армія, очолена султаном Мухамедом IV, рушила в похід. Її метою було Поділля. До підходу турецької армії П. Дорошенко в липні розгромив під горою Батіг польські сили й, очистивши Брацлавщину, приєднався під стінами Кам'янця-Подільського до військ султана. За три тижні, наприкінці серпня, фортеця капітулювала, а невдовзі козацькі та султанські війська оточили Львів.

Король запросив миру, і в **жовтні 1672 р.** підписав ганебний для Польщі **Бучацький мирний договір**. Туреччина опанувала все Подільське воєводство з Кам'янцем-Подільським. Брацлавщина й Правобережна Київщина утворювали Правобережну Гетьманщину під владою П. Дорошенка й протекторатом султана. У складі Польщі залишалися Галичина, Волинь і Північна Київщина.

Н. Орда. Кам'янець-Подільська фортеця. 1862–1876 рр.

Історичне джерело

Уривок з листа наказного гетьмана **Я. Лизогуба**, призначеного П. Дорошенком, і групи правобережних полковників до лубенчан 1670 р.

«...Хай цар московський, король польський, як монархи християнські, будуть собі здорові, а вам з нами між собою для чого різнитися? Тим більше, коли вони, монархами будучи, про заспокоєння держав своїх між собою домовляються, належить і нам не розділяючись, а спільно всім про зміцнення своїх вольностей і про заспокоєння своєї вітчизни України дбати».

- Визначте, які завдання ставили перед собою старшини П. Дорошенка.

4. Занепад Правобережжя. Втрата П. Дорошенком популярності

Бучацький договір не приніс спокою Правобережжю. Польща шукала владу для його скасування. Московія сприйняла договір як відмову Польщі від

прав на Правобережну Україну. На початку 1674 р. московські й лівобережні війська, керовані лівобережним гетьманом І. Самойловичем, перейшли Дніпро. До березня 10 правобережних полків визнали владу І. Самойловича й проголосили його гетьманом об'єднаної України. Потім вони спільно відтіснили П. Дорошенка до Чигирина, узяли українську столицю в облогу й два тижні безуспішно штурмували її.

На допомогу П. Дорошенкові знову вирушила турецька армія. Московські й українські лівобережні сили відступили на Лівобережжя, спаливши дорогою Черкаси. Турки й татари вигубили й спалили Ладижин і Умань, поляки – Брацлав. Після того як турки повернули додому, розгніваний П. Дорошенко вдався до жорстоких репресій проти тих 10 полків, які піддалися І. Самойловичу. Багато людей загинуло, а ще більше розбіглося.

На зміну популярності прийшло розчарування. Петра Дорошенка ославили як винуватця страждань народу. Зневірившись в успіхові, його покинули всі, навіть родичі. Тому, коли у вересні 1676 р. московська армія й козаки І. Самойловича знову взяли Чигирин в облогу, П. Дорошенко урочисто зрікся гетьманських клейнодів і за традицією склав їх до ніг гетьмана Лівобережжя.

Петро Дорошенко оселився в Сосниці, де жив приватним життям. Проте через рік цар зажадав його переселення в Підмосков'я, де П. Дорошенко до смерті виконував обов'язки в'ятського воєводи.

Завдання та запитання

1. Визначте напрями внутрішньої та зовнішньої політики П. Дорошенка.
2. Поясніть, чому, оточивши польське військо під Підгайцями, П. Дорошенко не зумів примусити польського короля підписати капітуляцію.
3. Опишіть хід подій, які дали змогу П. Дорошенку возз'єднати Україну під своєю владою.
4. З'ясуйте причини, які спонукали П. Дорошенка укласти військово-політичну угоду з турецьким султаном.

5. Дайте визначення поняттям «Брюховеччина», «сердюки», «компанійці».
6. Покажіть на історичній мапі політико-територіальні зміни після укладення Бучацької угоди.

7. Поясніть, чому П. Дорошенко не зумів надовго зберегти єдність України.
8. Якими засобами зупинив Руїну Д. Многогрішний? Як це відобразилося на його долі?
9. Визначте особливості внутрішньої та зовнішньої політики І. Самойловича.

10. У чому ви вбачаєте трагічність політичної долі П. Дорошенка? На прикладі його політики поміркуйте, які вчинки гетьмана підносять, возвеличують його, а які знеславлюють.
11. Дуже часто імперські історики звинувачували П. Дорошенка в зраді православ'я й укладення союзу з турецьким султаном. Знайдіть аргументи для спростування таких звинувачень.

§ 24. ПРИПИНЕННЯ ІСНУВАННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

Поміркуйте, чим козак був подібний до шляхтича, а чим — до селянина. Чому козак ставав на захист селянина проти шляхтича?

1. Чигиринські походи

Після зречення П. Дорошенка Туреччина звільнилася від обов'язків протектора й склала плани щодо розширення своїх володінь в Україні. Тим часом не полишав намірів об'єднати Україну під власною булавою й І. Самойлович. Він узявся укріплювати Чигирин, до якого, як до гетьманської столиці, неодмінно мала прийти турецька армія. Це сталося в серпні 1677 р.

Турецько-кримсько-ногайське військо чисельністю 60–90 тис. осіб планувало здобути Чигирин за 3–4 дні, а далі — Київ. Проте місто туркам «костомасою поперек горла стало», як заявляли його оборонці. Двічі нападникам удавалося зруйнувати фортечні чигиринські стіни. Турки кидалися в пролом, але наштовхувалися на незламний опір і заново вибудовану стіну. Три тижні місто витримувало облогу, поки на допомогу підійшли бойові формування І. Самойловича й воєводи Г. Ромодановського.

У липні 1678 р. 200-тисячна турецько-татарська армія знову оточила Чигирин. Майже сім тижнів козаки героїчно захищали гетьманську столицю, вважаючи це справою всеукраїнського значення та власної честі. Козакам співчувало все населення України. Священики, монахи й миряни старанно молилися. По три дні на тиждень, у понеділок, середу та п'ятницю, усі постили, морально підтримуючи оборонців гетьманської столиці.

Відверто байдужою виявилася позиція Московії. Цар відрядив військо на чолі з воєводою Г. Ромодановським, але водночас таємно звелів не брати участі у важких боях за Чигирин, а зруйнувати його укріплення й відступити. Тому Г. Ромодановський через різні причини запізнився аж на півтора місяці. Не надав він допомоги й тоді, коли, нарешті, підійшов до славної козацької столиці.

Тож коли нападники, зруйнувавши одну зі стін фортеці, удерлися до міста, пролунав вибух, і «верхній» замок злетів у повітря... й опустився на голови 4-тисячного передового загону турків, поховавши його під своїми уламками. Так 12 серпня 1678 р. перестала існувати колишня столиця Б. Хмельницького та П. Дорошенка. Зруйнування Чигирини для українського суспільства стало ніби символом загибелі Правобережної України. Українсько-московське військо відступило до Дніпра. Турецький візир наказав зрівняти рештки Чигирини із землею.

Султан Мудрад I і яничари. XVII ст.

Спустошення Правобережжя 1678–1679 рр. Зруйнування Чигирини відкрило безборонний шлях на Правобережжя для людоловських загонів, які «багато сіл повибирали». Почастішали набіги й на Лівобережжя. Щоб ускладнити для турків і татар можливості для нападу на Лівобережжя та зміцнити його, І. Самойлович вирішив примусово переселити правобережців на лівий берег. Командирам загонів, які здійснювали «Великий згін» 1678–1679 рр., він наказував: «Коли б хто з вами не захотів (іти), того для спільної одностайності силоміць із собою звідти провадьте сюди до Переяславля». Ставлячи людей у безвихідь, лівобережні загопи палили домівки, села, містечка й міста, нищили фортеці, що вціліли. Середня й Південна Київщина перетворилися на пустку.

2. Бахчисарайський мир 1681 р.

Підсумки війни за Правобережжя між Московією, з одного боку, і Туреччиною та Кримом, з іншого, зафіксовані в **Бахчисарайському договорі 13 січня 1681 р.** Кордон між Московською державою й Османською імперією встановлювався по Дніпру. Володіннями Московії визнавалися Лівобережна Україна та Київ. Території між Південним Бугом і Дніпром — Середня та Південна Київщина, Східне Поділля (Брацлавщина) — мали залишатися безлюдними та нейтральними впродовж наступних 20 років. Татари зберігали право кочувати та полювати в південноукраїнських степах. Москва знову зобов'язалася щорічно сплачувати кримському ханові данину. Підписанням Бахчисарайського договору Московія втретє зрадила українсько-московському договору 1654 р., відмовилася від протекції над Правобережною Україною на користь Туреччини.

Відповідно до Бучацького мирного договору, Туреччина продовжувала володіти Західним Поділлям, а Польща — Галичиною, Волиню та Північною Київщиною.

3. «Вічний мир»

Після поразки Османської імперії під Віднем 1683 р. Річ Посполита й Московія вирішили укласти новий договір. Варшава за його допомогою прагнула витіснити Туреччину з Поділля, а Москва — вийти до Азовського й Чорного морів.

У **травні 1686 р.** Московська держава та Річ Посполита підписали **договір про «Вічний мир»**. За його умовами обидві сторони вступали у воєнний союз проти Туреччини й Кримського ханства. Одночасно Московія приєднувалася до антитурецької «Священної ліги», членами якої були Австрія, Венеція, Польща й Ватикан.

Штандарт «Священної ліги» в битві при Лепанто. 1571 р.

Договір підтверджував тодішній поділ України. Лівобережжя з Києвом мало залишатися під зверхністю московського царя. Лише йому підпорядковувалося Запорозжя. Польща ж залишала за собою

Галичину, Волинь, Брацлавщину (Східне Поділля) і Київщину. Придніпровські території Південної Київщини сторони визначили як «пустку», тобто незаселені. Західне Поділля перебувало під владою Туреччини.

Отже, «Вічний мир» утверджував на необмежений час насильницький поділ України й став серйозною перешкодою на шляху до її возз'єднання.

4. Стан Правобережжя наприкінці XVII ст.

Незважаючи на те, що Бахчисарайський договір визначав ряд земель Правобережжя як нічийні території, турецький султан не відмовився від утвердження свого впливу в Україні. Він порушив угоду й доручив молдовському господарю Георгію Дуці розпочати заселення краю під покровительством Туреччини. Вони спокушали поселенців слободами, козацькими «правами й вольностями» та самоуправлінням.

Після перемоги над турками під Віднем 1683 р. польський уряд вирішив витіснити турків із Правобережжя, заново залюднити його й відродити тут східні воєводства. До справи відродження Правобережжя король Польщі Ян III Собеський закликав саме козаків, завзятих господарів і звитязних воїнів.

Проте намірам польського короля була властива дуже серйозна суперечність: Правобережжя повинні були заселяти й господарювати українські селяни, захищати козаки, а владу мало здійснювати польське шляхетство, яке поверталось до колишніх запустілих маєтків.

Історичне джерело

Уривок з універсалу Яна III Собеського: «Оскільки Військо Запорозьке нині щиро віддане нам і Речі Посполитій, а в останніх двох кампаніях чесно показало своє бажання до послуг ... то ми приймаємо під батьківську протекцію всіх козаків низових і окраїнних ... підтверджуємо всі вольності, свободи та привілеї, і на доказ нашої доброї до них ласки призначаємо комісарів для порядкування й забезпечення заселення в Україні наших володінь на користь нам і Речі Посполитій».

- Визначте, хто мав захищати край, а хто здійснювати в ньому владу.

5. Правобережне козацтво в останній чверті XVII ст.

У 1684 р. король Ян III Собеський видав універсал, у якому закликав козаків оселятися на вільних землях навколо Брацлава, Корсуня, Черкас, Чигирини, Лисянки, Умані, Фастова. Отже, козаки мали захищати південні кордони Київського, Брацлавського та Подільського воєводств по лінії, що проходила між Брацлавом і Фастовом. Уряд Речі Посполитої дозволив їм користуватися «прадавними правами та вольностями» і сформувати окремі полки.

Незабаром Семен Палій організував полк у Фастові, Самійло Іванович (Самусь) — у Вінниці, Захар Іскра — у Корсуні, Андрій Абазин — у Брацлаві. Однак сотні не мали місця постійного розміщення, а сотники — влади над мешканцями та населеними пунктами, де ставали на постій.

Польський володар не бажав, аби козаки вільними голосами обирали собі гетьмана, тому сам призначав наказного гетьмана, який разом із козаками знаходився під управлінням польських військових регіментарів — управлінців.

Невідомий художник. Фастівський полковник Семен Палій. XIX ст.

Семен Палій — провідник правобережного козацтва. Усупереч бажанням короля, який призначив наказним гетьманом С. Самуся, народним ватажком відродження краю став фастівський полковник **Семен Палій (Гурко)**.

Він народився в 1640 р. в Борзні на Чернігівщині в міщанській родині. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі. Під час Національно-визвольної війни його батько записався в козаки Ніжинського полку.

Семен Палій був мужнім і безстрашним воїном. Служив на Запорозжжі, де й отримав прізвисько Палій. У вересні 1683 р. під час Віденської битви очолював один із загонів запорожців, які входили до складу армії короля Яна III Собеського.

Повертаючись із походу, «віденський богатир» (так С. Палія називав король) вирішив іти не на Січ, а оселитися з козаками на Правобережжі. Ян III Собеський надав йому посаду фастівського полковника за умови, що він допомагатиме йому в боротьбі з Туреччиною.

До С. Палія переселенці йшли особливо охоче тому, що він проводив вільну колонізацію. Усі поселенці отримували ті самі права, що й козаки. Вони або ставали козаками й виконували військові обов'язки, або займалися господарюванням і платили податки. Невдовзі Палієва резиденція стала велелюдним містом.

Діяння цього невтомного організатора виходили за межі відведеної йому полкової території. Нові поселенці на широких просторах від Дніпра до Случа й Дністра проголошували себе куренями й сотнями саме Фастівського полку. Тому в останнє десятиліття XVII ст. так звана **Паліївщина** охопила території Київщини, Брацлавщини, Східної Волині та Центрального Поділля.

Наростання суперечностей із польською владою. Правобережне козацтво ретельно виконувало свої військові обов'язки. Найбільшу активність виявляв полк С. Палія. Лише протягом 1690—1696 рр. Фастівський полк здійснив 9 великих походів у володіння Туреччини й Кримського ханства. За походами С. Палія в Північне Причорномор'я уважно спостерігали в Європі. Німецькі газети того часу писали про нього як про славного лицаря.

Тривала збройна боротьба проти турецьких і татарських завойовників сприяла зміцненню сил козацтва, формувала власну самоповагу. Але, повертаючись із походів, козаки щоразу бачили посилення наступу польських шляхтичів на правобережних селян. Цілком природно, що вони завжди підтримували співвітчизників. Таке втручання розцінювалося шляхтою як свавілля. Козаки ж сприймали свої дії як відновлення справедливості. Коли ж відносини

з шляхтичами загострювалися, козаки просто їх проганяли, а на звільнених територіях установлювали свою владу.

Щоб зробити С. Палія слухняним, король подарував полковникові Романівське староство (поблизу Фастова), до якого належало містечко Романівка й майже десяток сіл. Однак С. Палій не поставив власні інтереси над народними.

Наступ Польщі на правобережне козацтво. Поки козаки воювали з турками, польський уряд у 1693, 1694 та 1697 рр. здійснював проти них каральні акції. Проте всі вони зазнали невдачі. Козацтво зміцніло настільки, що перед Польщею постала загроза втрати Правобережжя. Проте несподівано їй допомогли рішення міжнародного Карловицького конгресу 1699 р. За мирним договором, укладеним між Польщею та Туреччиною, остання відмовилася від Поділля й звільнила Кам'янець-Подільський. Ліквідація турецької загрози для Речі Посполитої означала можливість ліквідувати й правобережне козацтво, захисту якого Польща більше не потребувала.

У червні 1699 р. Варшавський сейм ухвалив рішення про «знищення» правобережного козацтва. Польські корогви вступили до Немирова, Бара, Брацлава, захопили Вінницю — резиденцію наказного гетьмана С. Самуся. Не підкорившись Польщі, наказний гетьман змушений був відійти зі своїм полком до Богуслава. Не мали намірів поступатися й інші козацькі полковники.

Історичне джерело

«Я знайшов цей край пустелею й працював коло Фастова, як коло свого хазяйства. Широкі поля засіяли збіжжям, число мешканців зростало ... і церкви Божі я побудував, і прибрав на славу Божу» — так писав полковник білоцерківський (фастівський) С. Палій в одному з листів до І. Мазепи. Коли ж єзуїти Київського біскупства (єпископства) поставили вимогу повернути їм Фастів, С. Палій відповів посланцям гетьмана Яблоновського такими словами: «Я поселився на вільній Україні, і Речі Посполитій немає ніяких справ до цієї області; лише один я маю право в ній розпоряджатися як справжній козак і гетьман козацького народу».

- Чому С. Палій не підкорився рішенням Варшавського сейму?

Завдання та запитання

1. Опишіть події, пов'язані із захистом Чигирини в 1677 та 1678 рр.
2. Розкрийте причини й опишіть здійснення «Великого згону» 1678–1679 рр.

3. Прослідкуйте за мапою кордони поділу України між Туреччиною, Польщею та Московією за Бучацьким, Бахчисарайським і «Вічним миром».
4. Визначте сутність поняття «Паліївщина», а за мапою визначте її територію.

5. Поясніть, чому жодна з договірних сторін не бажала дотримуватися вимог договорів, які перетворювали Правобережжя на нічийні території.
6. Поясніть сутність головної суперечності політики Польщі стосовно відродження Правобережжя.
7. Визначте причини, за яких С. Палій став справжнім лідером відродження Правобережжя.

8. Порівняйте, яке значення мала оборона Чигирини від турецько-татарської агресії для України, а яке — для Московії.
9. Поміркуйте, чи правильно висловлюються історики, називаючи події з приводу захисту Чигирини «Чигиринськими походами».

§ 25. ЗАПОРОЗЬКА СІЧ І СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА в другій половині XVII — на початку XVIII ст.

Поміркуйте, чому в Україні назви багатьох населених пунктів повторюються. Наприклад, назва Тростянець є в Галичині, на Волині, Вінниччині, Полтавщині й Сумщині.

1. Запорозька Січ у складі Гетьманщини

До 1648 р. Запорожжя було центром організації козацтва, головним прихистком і захисником православного люду й шляхтичів, які висловлювали свій протест проти покатоличення, спольщення й посилення соціального визиску. Січ на Микитиному Розі прийняла Б. Хмельницького та його перших сподвижників.

Саме виступ повстанського війська з Микитинської Січі поклав початок Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького. Досвід організації життя й діяльності січового товариства Б. Хмельницький використав для побудови Української козацької держави. Навіть офіційну назву *Військо Запорозьке* новостворена держава запозичила у своєї першооснови.

На думку вчених

Історія козацтва, на перший погляд, — явище суто української історії. Однак тема козацтва пов'язує Україну з всесвітньо-історичним процесом. Запорозьких козаків учені порівнюють із відомими лицарськими орденами середньовіччя, іспанськими орденами часів визволення Піренейського півострова від арабів, із сербськими ускоками, хорватськими граничарами, угорськими секеями та гайдуками, навіть з американськими піонерами Дикого Заходу.

- Що дає підстави порівнювати дії запорозьких козаків із зазначеними іноземними спільнотами? Чи відомі вам засади, на яких вони діяли?

Майже всім своїм складом Запорожжя приєдналося до війська Б. Хмельницького й стало однією з рушійних сил Національно-визвольної війни. У Січі залишилася лише незначна залога під проводом кошового отамана.

Поступово між Запорожжям і Гетьманщиною виникали суперечності. Так, за умовами Зборівського, а потім і важкого Білоцерківського договору багато запорожців залишилося поза козацьким реєстром. Вони не могли стерпіти й дозволу на повернення в Україну польських феодалів. Тому в лютому–березні 1650 р. на Запорожжі спалахнуло повстання, очолене козаком Худолієм. Гетьман швидко його придушив і стратив Худолія, але напруження не спадало.

Щоб почуватися безпечніше, улітку 1652 р. запорожці перенесли Микитинську Січ, що знаходилася на легкодоступному з боку степу Микитиному Розі,

до важкодоступного півострова, утвореного Чортомлицьким рукавом Дніпра (**Чортомлицька Січ¹**). Проте гетьман і надалі рішуче приборкував будь-які прояви непослуху. Водночас він залучав запорожців до участі у війні з Польщею. Особливо вони відзначилися в битвах під Жванцем у 1653 р., під Городком і Львовом у 1655 р., у військових діях на територіях Білорусі й Литви.

Чортомлицька Січ.
Реконструкція В. Ленченка

Разом із тим Запорожжя становило й суттєву економічну підпору боротьбі Гетьманщини. Особливо вагому роль тут відігравало конярство. Біля річок Інгулець, Південний Буг, у Великому Лузі в другій половині XVII ст. існували великі кінні заводи, які постачали коней для війська.

Після смерті Б. Хмельницького політичний вплив Запорожжя на внутрішнє життя Гетьманщини знову почав зростати. Січ перейшла у відкриту опозицію до гетьманського уряду. Сюди стікалися всі незадоволені політикою гетьманів, насамперед старшин, які посилювали соціальне гноблення, ставали «новими панамі». На жаль, політична активність, яку проявляли запорожці, не стільки сприяла зміцненню Української козацької держави, скільки шкодила їй.

2. Участь запорожців у війнах проти Польщі, Османської імперії і Кримського ханства

Чортомлицька Січ продовжувала відігравати велику роль в охороні південних кордонів України. Запорожці завдавали ударів туркам і татарам у найрізноманітніших напрямках. Вони здійснювали походи то на Перекоп, то на татарські фортеці в пониззі Дніпра. Ходили на Очаків, Акерман, Бендери, на буджацьких татар, на Чорний і Кучманський шляхи.

Іван Сірко. Найвизначнішим кошовим отаманом другої половини XVII ст. був **Іван Сірко**. Січове коло щонайменше 15 разів обирало його кошовим отаманом. Головним завданням Запорожжя вів уважав боротьбу з татарами й турками. Іван Сірко організував 20 великих походів, здобув понад 60 перемог у битвах із військами османів та їхніх васалів. Відомий випадок, коли під Перекопом його загін розбив уп'ятеро більше татарське військо. Народ складав про нього легенди, хроністи й літописці, європейські газетярі захоплювалися І. Сірком як воєнним стратегом і полководцем.

¹ *Чортомлицька Січ* — заснована 1652 р. на Чортомлицькому рукаві Дніпра, відома активним утручанням у внутрішньополітичні справи Гетьманщини в другій половині XVII ст. й активною боротьбою проти Туреччини та її васалів. Знищена 1709 р. за наказом Петра I.

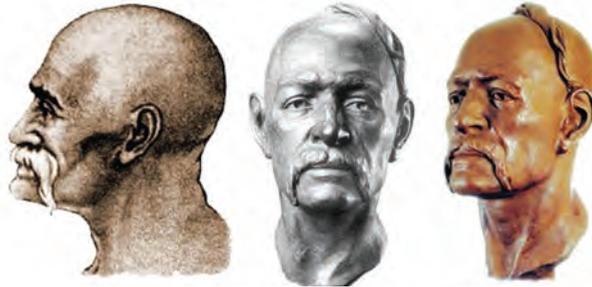

Історичне джерело

Кошовий **І. Сірко** заявляв: «За віру православну заступаючись і славу безсмертну тим собі заробляючи, ми груди свої кров'ю неприятельською багрянимо ... Бог свідок моєї душі, що я ніколи не ходив в Україну з тим, щоб руйнувати мою батьківщину; не хвалячись, правду кажу, що всі мої справи й намагання спрямовані на те, щоб робити шкоду нашим ворогам бусурменам».

- Чи відрізняються емоції сучасних патріотів від почуттів І. Сірка?

Однак, проводячи блискучі операції, І. Сірко ніколи не був удумливим політиком. Присвячуючи всі сили боротьбі з «бусурменами», він не прораховував розкладу сил у міжнародній політиці й мимоволі шкодив державним інтересам України, невчасно нападаючи на Кримське ханство за гетьманування І. Виговського та П. Дорошенка.

Кошовий отаман Війська Запорозького Іван Сірко.
Графічна та скульптурна реконструкції Г. Лебединської

Історичний факт

Відносини між Кримським ханством і Січчю не обмежувалися лише війсьним протистоянням. Між ними існували політичні й торговельні зв'язки. Кошовий І. Сірко навіть дозволяв татарам кочувати й випасати худобу на землях Війська Запорозького Низового в часи посухи та голоду. Так само чинили й татари в сутужні часи для Січі.

- Як узгодити цей історичний факт із попередніми заявами І. Сірка?

3. Політика уряду Московії щодо Запорозької Січі

Помітивши загострення суперечностей між Запорозжям і гетьманським урядом, московські політики відразу ж спробували використати це у своїх інтересах. Царський двір налагодив безпосередні зв'язки з Кошем, обминаючи гетьмана. Надсилав на Січ гроші, подарунки, провіант, військово спорядження. І запорожці потрапили в розставлені тенета. Вони підтримали Я. Барабаша проти І. Виговського, І. Брюховецького проти Я. Сомка, П. Суховія проти П. Дорошенка.

Одночасно московський уряд розглядав Запорозжя як небезпечне вогнище вільнодумства та свободи. Усвідомлюючи, що січовики можуть легко

змінити своє ставлення до Московії, він прагнув підпорядкувати собі Запорозжя. Першим кроком такої політики стало розміщення московської залоги навпроти Чортотлицької Січі в 1663–1667 рр. Січ це сприйняла як порушення своїх вольностей і з підозрою почала поглядати в бік московитів.

Андрусівський договір 1667 р. поставив Січ під подвійне підпорядкування Москві та Варшаві. Договір про «Вічний мир» 1686 р. повернув Січ під протекторат Московії, яка відразу ж почала споруджувати лінію укріплень уздовж річки Самари. Це ще більше ускладнило відносини між Запорозжям і царським урядом.

Незважаючи на це, наприкінці століття запорозькі козаки взяли активну участь у азовсько-дніпровських походах 1695–1696 рр., які організували Московська держава та Гетьманщина.

4. Слобідська Україна в другій половині XVII ст. Заснування слобідських міст

На схід від України-Гетьманщини протягом XVII ст. український народ освоїв нові землі Слобідської України. Її територія в другій половині XVII ст. охоплювала сучасні Харківську, Сумську, Донецьку та Луганську області. До Слобожанщини входили також території, які нині належать Росії: південь Воронежської, Курської та більша частина Белгородської областей.

За часів Київської держави ці землі входили до складу Чернігово-Сіверського князівства. Після монгольської навали та пізніших нападів азійських степовиків родючий і багатий край перетворився на Дике поле.

Степами Слобожанщини проходили шляхи, якими татари йшли в Україну та на Московію. Щоб перешкодити нападам татар, царський уряд намагався заселити цей край і захистити його оборонними лініями.

Масову й вільну колонізацію цього краю розпочали й успішно здійснили українці. Одним із перших колонізаторів став гетьман Яків Острянин, який у 1638 р. з полком із 900 вояків оселився біля Чугуєва. Нові хвилі переселенців прийшли з Гетьманщини після берестецької невдачі 1651 р. та в роки Руїни.

Так, 1652 р. тисяча реєстрових українських козаків Чернігівського та Ніжинського полків із родичами, домашнім скарбом і худобою під керівництвом полковника Івана Дзиковського заснували Острогозськ. 1654 р. було засновано Харків, 1655 р. — Суми. Тут поселилося 100 родин селян і козаків-переселенців із містечка Ставища Білоцерківського полку на чолі з Герасимом Кіндратовичем. Уже в 50-х роках XVII ст. українці заснували найбільші міста Слобожанщини: Острогозськ, Харків, Лебедин, Охтирку, Суми, Зміїв, Ізюм і ряд інших. Навколо міст осідали дрібніші групи переселенців чи окремі сім'ї і засновували села.

Історичний факт

Місто Золочів відоме здавна на Львівщині. Таку саму назву має районний центр поблизу Харкова. На Черкащині відомі Лебедин і Вільшана.

РОЗДІЛ IV. Українські землі наприкінці 50-х років XVII — на початку XVIII ст.

Районний центр Лебедин є й на Сумщині, а Вільшан на Слобожанщині три. Іван Сірко, виходець із Мурафи, що на Вінниччині, заснував із козаками Мерету поблизу Харкова.

Царський уряд радо приймав українських переселенців. Адже їм не потрібно було надавати господарську допомогу, а своїми слободами вони створювали значно надійніший оборонний вал для Московської держави, аніж старі укріплені лінії.

Історичний факт

Місто Охтирка виникло внаслідок переселення з родинами 445 чоловіків, 109 жінок і 634 дітей. Вони привели 605 коней, 618 волів, 479 корів, 1473 вівці й 1091 свиню.

5. Адміністративно-політичний устрій Слобідської України

У Слобідській Україні сформувалося 5 козацьких полків — Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський та Ізюмський. Полковники Слобожанщини мали надзвичайно високий авторитет і здійснювали управління за допомогою полкової старшини: обозного, судді, осавула, хорунжого та двох писарів. Судові справи вирішувалися в судовій ратуші. Подібні старшинські уряди існували й у сотнях. Однак сотника вибирала полкова старшина, а він уже добирав собі сотенних старшин.

*Й. Брандт. Козак на посту.
Приблизно 1900 р.*

Принциповою відмінністю адміністративно-територіального устрою Слобідської України була відсутність гетьмана та генеральної старшини. Кожен із п'яти полковників підпорядковувався білгородському воєводі. Полки отримували від царя жалувані грамоти з визнанням окремих козацьких прав і вольностей, звільненням від податків, правами на вільну торгівлю.

6. Соціальний устрій Слобідської України

Провідним привілейованим станом на Слобожанщині були виборні козаки та підпомічники. Виборні козаки становили основу козацького війська, були обов'язковими учасниками бойових походів. Підпомічники не могли забез-

печити себе необхідною зброєю, амуніцією, достатньою кількістю коней, провіантом і фуражем. Тому вони мали обов'язки допомагати виборним грішми, провіантом, залучалися до виконання обозної служби. За реєстром 1732 р. в Слобідському краї проживало 22 тис. виборних козаків і 86 тис. підпомічників.

Селяни господарювали в Слобожанщині як вільні хлібороби, зберігали за собою назву *посполиті*, платили до царської скарбниці податок. Проте більша частина посполитих добровільно селилася на землях полкової та сотенної старшини, заможних козаків і допомагала обробляти їхні поля.

Поселялися в цьому краї також і міщани. Крім хліборобства, вони займалися ремеслами, об'єднувалися в цехи. Міщани виконували військові повинності. Часто їх офіційно називали «*козаками городової служби*». Міщан зобов'язували утримувати в бойовому стані фортеці, постачати для війська смолу, колеса, хомути, сідла, видавати для перевезень запряжені вози. Ковалів, шевців і кравців відряджали в полки, де вони мушили працювати на потреби війська.

Історичне джерело

Уривок із листа І. Сірка до кримського хана від 25 вересня 1675 р.

«... Бо якщо й колишні відважні кавалери й мужні вожді Війська Запорозького, наші славні предки, віддавна воювали Крим і царство турецьке, то нам, їхнім нащадкам, хто може заборонити йти тим же самим воїнським шляхом? Отже, ми, Військо Запорозьке Низове, не бажаємо воювати й ворогувати з вашою милістю й з усім кримським панством. Однак якщо знову буде з вашого боку привід до війни, то ми навзаєм не побоїмося напасти на Кримське ханство».

- На які особливості відносин між Кримським ханством і Запорожжям звертав увагу кошовий отаман І. Сірко?

Завдання та запитання

1. Опишіть і дайте оцінку діям Запорозької Січі в різні періоди існування Української козацької держави — Гетьманщини.
2. Складіть доповідь про заселення українцями Слобідської України.
3. З'ясуйте зміст понять «Слобожанщина», «усоки», «граничари», «секеї», «гайдуки», «американські піонери».

4. Покажіть на історичній мапі території Слобожанщини.
5. Визначте головні принципи політики Московської держави щодо Запорожжя.
6. Визначте найсуттєвіші ознаки адміністративно-політичного устрою Слобожанщини.

7. Порівняйте становище міщан у Слобожанщині та Гетьманщині.
8. Визначте причини, які призвели до виникнення суперечностей між Запорозькою Січчю та Гетьманщиною вже за життя Б. Хмельницького.

9. Поміркуйте, яких рис не вистачало І. Сіркові, щоб стати видатним історичним діячем.

§ 26. ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ІВАНА МАЗЕПИ

Невідомий
художник. Гетьман
Іван Мазепа.
Кінець XVIII ст.

Іван Мазепа (1687–1709) був обраний на гетьманство 25 липня 1687 р., через день після арешту гетьмана І. Самойловича, якого старшини недолюбували за його самовладдя та зверхнє ставлення до них.

Він народився найвірогідніше 1639 р. в с. Мазепинцях (неподалік від Білої Церкви). Навчався в Києво-Могилянському та Варшавському колегіумах. З 15 років служив при дворі польського короля Яна Казимира. Три роки перебував у Німеччині, Італії, Нідерландах, де вивчав військову справу, дипломатію та мови. Загалом гетьман знав десять мов. Повернувшись з Європи, І. Мазепа продовжив службу в короля.

У 1663 р. через придворні інтриги він залишив Польщу й 6 років жив у родинному маєтку. 1669 р. поступив на службу до гетьмана П. Дорошенка, посівши місце генерального писаря. Улітку 1674 р. він з'явився при дворі І. Самойловича й незабаром розпочав службу на посаді генерального осавула.

Одразу після виборів І. Мазепа був змушений укласти новий договір із царем — **Коломацькі статті**, які передбачали подальше обмеження влади гетьмана. Він втрачав право без дозволу царя зміщувати будь-кого з генеральних урядів, а старшини — самовільно скидати гетьмана. У гетьманській столиці — Батурині — розміщувався полк московських стрільців.

Окрема стаття вимагала від гетьмана сприяти шлюбом між українцями й росіянами, вільному переселенню українців до російських міст. Українські урядовці мали відмовитися від вислову, що Україна — це окремий край, що перебуває під «гетьманським регіментом» (управлінням), натомість казати, що вона перебуває під владою самодержавного царя. Гетьман мусив також відряджати козаків на війну з Кримським ханством і Туреччиною.

1. Внутрішня політика І. Мазепи

Новообраний гетьман розумів, що в Гетьманщині здобула міцні позиції корислива старшинська верхівка. Уже двічі вона брала гору над політичними діячами, які намагалися зміцнити гетьманську владу. Іван Мазепа став тим політиком, який повернув авторитет гетьманської влади. Він був переконаний, що сила держави визначається силою її керманича. Проте там, де Д. Многогрішний брався за шаблю, а І. Самойлович нетактовно принижував опонентів, І. Мазепа використовував свій політичний хист і культуру.

Турбота справами культури. Гетьманський двір на Гончарівці, під Батурином, І. Мазепа облаштував по-князівськи. Будинок прикрасив дорогими вишуканими меблями, зібрав колекцію зброї, велику бібліотеку.

Авторитет своєї влади він примножував також турботою про науки, книгодрукування та мистецтво. Гетьман узяв під опіку монастирі, при яких діяли друкарні. Особливо піклувався про Києво-Могилянський колегіум, будував нові приміщення, домігся для нього статусу академії, сприяв заснуванню академічної бібліотеки, передавши їй власні рідкісні книги, відкрив друкарню й щорічно виділяв їй кошти. Києво-Могилянська академія стала духовним центром України та всього православного світу. До Мазепиних добродійств належить і заснування Чернігівського колегіуму.

Історичний факт

Про бібліотеку І. Мазепи згадував у еміграції **П. Орлик**: «Незабутня для мене й досі величезна бібліотека Мазепи. Дорогоцінні оправки з гетьманським гербом, найкращі київські видання, німецькі й латинські інкунабули (першодруки. — Авт.), багатоілюстровані стародавні рукописи. Не без зітхання згадую в теперішній моїй мізерії всі ці книжкові багатства, рівних яким не було в Україні».

Гетьман сприяв також будівництву церков і соборів. Завдяки жертвам І. Мазепи будували нові архітектурні споруди в Києві, Чернігові, Переяславі, Глухові, Лубнах, Батурині, Бахмачі та в інших містах. Архітектурний стиль цих будинків називається **козацьке**, або **мазепинське, бароко**.

Опіка над церквами означала тоді турботу справами народної освіти, духовності й патріотичного світогляду. Тож широка культурницька діяльність гетьмана була цілеспрямованою й далекоглядною державною політикою.

Зміцнюючи гетьманську владу, І. Мазепа покладався на право та суд. За їхньою допомогою намагався усунути з політичного життя України ганебні явища — доноси та наклепи.

І. Мізура. Гравюра на честь І. Мазепи із зображенням церков, зведених на його кошти. 1706 р.

Історичне джерело

У квітні 1692 р. в листі до царів Івана та Петра **І. Мазепа** просив, «щоб на гетьмана ніякі наклепи ні від кого у вас, великих государів, не приймалися й без правового доказу та розшуку (слідства. — Авт.), щоб гетьман не був у вірності своїй соромлений». Гетьман пропонував запровадити такий порядок, при якому подібні наклепи розглядалися б в українському суді, «щоб тут на всілякі наклепи були докази свідчені й тут слідство було чинене». Наслідком судового розгляду мало б бути справедливе покарання або гетьмана, або позивача.

- Які риси характеру Мазепи-політика висвітлює наведений лист?

Цей лист засвідчує, що І. Мазепа був зацікавлений, щоб мати сильну владу, але обов'язково обмежену законом і підпорядковану судовому розгляду. Проте царський уряд не бажав відмовлятися від донощиків.

Регулювання суспільних відносин І. Мазепою. Гетьман успішно регулював відносини між суспільними верствами. У своїй діяльності він опирався на старшину й новими земельними наділами зміцнював її економічне становище. Проте головною запорукою стабільності вважав не багатство провідної верстви, а перетворення її на освічену, дисципліновану й патріотичну верству — значне військове товариство. Під гетьманським бунчуком він плекав створене І. Самойловичем аристократичне бунчукове товариство, а в полках заснував значкове товариство¹, яке під опікою полковника готувалося до управління полками та сотнями.

Гетьман заохочував майбутніх українських політиків і адміністраторів до навчання в Києво-Могилянській академії та європейських навчальних закладах.

У відносинах між суспільними станами І. Мазепа старався утримувати рівновагу й не допускав надмірного пригнічення селян. Універсалом 1691 р. він дозволив селянам скаржитися на панів у суд. У 1692 р. гетьман зобов'язав полковників стежити, щоб поміщики та власники рангових маєтків були справедливими щодо зобов'язаних селян, не перевантажували їх відробітками й податками. У 1701 р. І. Мазепа обмежив відробітки двома днями на тиждень.

Іван Мазепа стежив, щоб старшини не відбирали в простих козаків землю, ставав на захист міст від тиску козацької адміністрації.

2. Зовнішня політика гетьмана І. Мазепи

Основою зовнішньої політики гетьмана І. Мазепи був союз із Московією. До цього його спонукали глибоке розуміння засад тогочасної польської зовнішньої політики й трагічний досвід співпраці з Туреччиною та Кримом гетьмана П. Дорошенка.

За допомогою Москви гетьман сподівався повернути Правобережжя й відвоювати в Туреччині та Криму причорноморські й приазовські степи. Він відмовився від традиційної політики України щодо Криму й Туреччини: підтримки хиткої рівноваги між миром і війною.

Відповідно до своєї зовнішньополітичної програми, гетьман узяв участь у кримському поході 1689 р., який завершився невдачею. Московські й українські сили підійшли до укріплень Перекопу й повернули назад. Правда, московити зобразили цей безрезультатний похід як свій великий успіх.

Боротьба за Північне Причорномор'я. Протягом 90-х років XVII ст. козацькі підрозділи здійснили цілу низку походів у Північне Причорномор'я та безпосередньо під Перекоп.

Українське військо стало активним учасником азовсько-дніпровських походів 1695–1696 рр. Завдяки спільним діям було завойовано кілька фортець,

---

¹ *Значкове товариство* — суспільна верства, яка відіграла провідну роль у полках і сотнях. Утворена вихідцями з полкових і сотенних старшин (дітей полкових старшин, сотників, сотенних старшин). Під час урочистостей її представники становили загін, що йшов за полковим значком (прапором).

на які опиралося турецько-татарське панування в Нижньому Подніпрров'ї. 15-тисячний козацький корпус на чолі з наказним гетьманом Я. Лизогубом, як визнав московський цар, відіграв вирішальну роль у здобутті Азова в 1696 р.

Історичний факт

Зауважимо, що сам гетьман не відсиджувався в Батурині. За 12 років від початку гетьманування І. Мазепа особисто очолював 11 літніх і 10 зимових походів. Тож запроваджений Петром I орден Андрія Первозваного гетьман отримав не лише завдяки успішним бойовим діям козаків у Причорномор'ї та Приазов'ї, а й заслужив цю відзнаку як полководець і лицар.

Наслідки тривалої війни були зафіксовані в мирному договорі 1700 р. між Московією та Туреччиною. Вони не виправдали сподівань гетьмана. Московія звільнялася від виплати традиційної данини кримському ханові, забирала собі Азов і північне узбережжя Азовського моря. За це Петро I погоджувався зруйнувати Кизикермен, Тавань та інші здобуті козаками фортеці, які захищали б Україну з півдня. Договір давав змогу українцям займатися в Причорномор'ї господарською діяльністю, але не засновувати там сіл і міст, а отже, не розширювати кордони осілого проживання.

3. Повстання під проводом С. Палія

Тим часом розпочалася Північна війна. Шведський король Карл XII розбив військо Речі Посполитої і в 1702 р. захопив Варшаву й Краків. Цим вирішив скористатися С. Палій. Окрім лідерів козацтва, у нараді, яка відбулася у Фастові, узяли участь представники православної шляхти, духовенства та міських мешканців. Вони вирішили спільно виступити проти польського панування. Улітку 1702 р. повстання швидко охопило Поділля, Брацлавщину, Київщину та Волинь.

У жовтні 1702 р. повстанці оточили табір польського карального війська й розгромили його вщент. 10 листопада С. Палій переможно завершив більше ніж двомісячну облогу Білої Церкви — на той час найпотужнішої польської фортеці.

Ці успіхи сприяли розгортанню повстання на Поділлі й Брацлавщині. Проте в повстанців були й слабкі місця. Узимку їхні сили розпорошилися по домівках. Цим скористалося польське командування. У січні 1703 р. 15-тисячне каральне військо, яке мало на озброєнні 44 гармати, вступило на Поділля. Козацькі сили тут не перевищували 12 тис. і були розкидані невеликими загонами, не маючи єдиного командування.

Повстання на Поділлі й Брацлавщині було придушене. Однак у руках повстанців залишалися Київщина з укріпленими Фастовом, Білою Церквою, Богуславом і Корсунем.

Возз'єднання України під владою І. Мазепи. Тим часом зовнішньополітичні обставини склалися не на користь фастівського полковника. На початку 1704 р. під Нарвою між Росією та Річчю Посполитою було укладено договір про спільні дії проти шведів. У травні 1704 р. гетьман І. Мазепа отримав царський указ, за

Пам'ятник українським
козакам – учасникам битви
під Віднем.
м. Відень. 2013 р.

• Як життєвий шлях С. Палія пов'язаний з європейською столицею Віднем і Тобольськом у Сибіру?

а С. Палій – простий люд і козацтво, яке було його головною опорою в боротьбі з Польщею. Тому він не міг і не бажав припиняти повстання, як цього вимагав І. Мазепа. Тоді гетьман викликав С. Палія в козацький табір до Бердичева й там 31 липня 1704 р. заарештував і відправив до Батурина у в'язницю. Потім його було негайно етаповано до Москви, а звідти – до Сибіру. Так драматично завершилася двадцятирічна боротьба славного сина українського народу за відродження та визволення Правобережжя, його возз'єднання з Лівобережжям.

Завдання та запитання

1. Визначте основні положення зовнішньої політики І. Мазепа.
2. Опишіть внутрішньополітичні засоби, які обрав І. Мазепа для зміцнення гетьманської влади.
3. Визначте сутність Коломацьких статей, поясніть, як вони позначилися на автономному статусі Гетьманщини.
4. Розкажіть про повстання під проводом С. Палія.

5. Розкрийте зміст понять «значкове товариство», «гетьманський регімент».
6. Визначте, який напрямок внутрішньої політики продовжив І. Мазепа, створивши значкове товариство. Як ця політика позначалася на стані української державності?

7. Поясніть причину конфлікту між І. Мазепою та С. Палієм.
8. Визначте положення московсько-турецького договору 1700 р., які засвідчують антиукраїнську позицію Петра І.

9. Розкрийте сутність правових механізмів, за допомогою яких І. Мазепа пропонував ліквідувати в Україні-Гетьманщині доноси й наклепи.
10. Виокремте з внутрішньої політики І. Мазепа ті заходи щодо селянства, які підносять гетьмана до рівня освіченого монарха.

§ 27. ПІВНІЧНА ВІЙНА ТА УКРАЇНА. ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ ВИСТУП ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ПРОТИ МОСКОВІЇ

До чого спонукав європейських монархів принцип їхніх підданих: «Ми маємо служити нашим монархам, оскільки вони охороняють нас, але якщо вони більше не охороняють нас, то ми більше не повинні служити їм»?

1. Україна в подіях Північної війни

У 1700 р. російський цар Петро I оголосив війну Швеції. Росія розпочала боротьбу за вихід до Балтійського моря й утягнула в неї Україну. Північна війна нічого не давала Україні, зате вимагала постійних жертв і витрат.

Уже в 1700 р. 17-тисячне козацьке військо поспішило до Нарви на допомогу російським з'єднанням, які вціліли там після розгрому. Це було вчинено всупереч Коломацьким статтям, за якими козаки мали захищати кордони лише власної держави. Однак протягом усієї війни вони змушені були воювати на далеких фронтах у Лівонії, Литві, Польщі, Саксонії. У тривалих походах і жорстоких боях гинуло від 50 до 70 % особового складу козацьких формувань. При цьому московські союзники відверто зневажали козаків: призначали над ними російських та іноземних командирів, не постачали необхідного військового спорядження й боєприпасів, грабували, відбираючи коней, транспорт, не ділилися трофеями. Козаків часто примушували до будівництва фортець, доріг і мостів. Ще дошкульнішою була моральна зневага — звиклі до деспотизму, московські командири не вміли й не хотіли шанувати свободу та гідність українців.

Поки козацькі з'єднання (іноді їхня чисельність становила 40 тис. осіб) здійснювали далекі походи тривалістю кілька місяців і навіть років, в Україні занепадали їхні господарства. Зазнавали розорення селяни й міщани. Адже цар постійно підвищував податки, вимагав постачання коней, волів, харчів, різних припасів, спорудження нових фортець. Участь України в Північній війні призвела до занепаду торгівлі з Європою.

Плани Петра I щодо України. Скориставшись війною, російський цар виношував плани ліквідації державності Гетьманщини. Переконавшись у цьому, старшини почали гнівно закликати гетьмана І. Мазепу подбати про майбутнє України: «Усі ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо та ім'я його славимо за те, що він визволив Україну з польського ярма. Так протилежним чином і ми, і діти наші на вічні роки душу й кості твої будемо проклинати, якщо нас за гетьманства свого та після смерті своєї у такій неволі залишиш!»

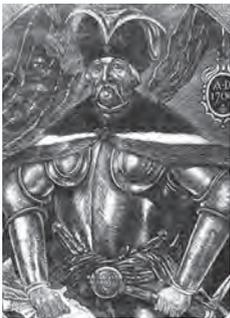
Г. Седерстрьом. Перемога шведів під Нарвою в 1700 р. 1910 р.

Історичний факт

Українські старшини були хорошими аналітиками. Так, в архіві французького міністерства закордонних справ виявлено проект Петра I за 1703 р. У ньому планувалося дочекатися смерті І. Мазепи або ж умертвити його, козацький стан ліквідувати, усіх незгодних знищити чи виселити з України, а звільнені землі заселити росіянами та німцями. Існували плани передання українських земель англійському герцогу Мальборо. За сприяння укладенню мирного договору між Московією та Швецією Петро I 1707 р. уповноважив свого посла «міцним царським словом, що перемінним не буває», пообіцяти герцогу «князівство Київське з річним прибутком 50 тис. талерів».

- Як можна розцінити таку обіцянку царя, нібито союзника Гетьманщини? Які подібні вчинки царського уряду в XVII ст. можна поставити в один ряд із цим?

В. Масютин.
Гетьман
Іван Мазепа.
1933 р.

Пошуки І. Мазепою нових союзників. Яка доля чекала на Україну? Якщо перемога діставалася Карлу XII й польському королю, то Україна, як союзник Росії, потрапила б під владу Польщі. За перемоги Петра I та його ставленика Августа II — Україну чекав новий поділ між Росією та Польщею.

Пошуки порятунку спонукали І. Мазепу до таємних відносин із супротивниками Москви. Спочатку він установив зв'язок із польськими союзниками шведів, а 1706 р. — і з самим Карлом XII. Гетьман вирішив опертися на стару традицію шведсько-українського союзу.

Похід Карла XII в Україну. 1708 р. король Швеції вирушив у похід на Москву. Спочатку наступ планувався через територію Литви й Білорусі. Проте кілька невдалих битв змусили його повернути в Україну. Така зміна подій не влаштувала І. Мазепу. Адже перебування шведської армії в Україні означало, що саме на її теренах розгорнуться спустошливі військові дії. До того ж суспільство не було підготовлене до втілення таємних задумів гетьмана щодо союзу зі шведами, протестантами за вірою.

Причини переходу І. Мазепи на бік Карла XII. Просування шведської армії в бік України спонукало гетьмана звернутися до Петра I по допомогу — виділити 10 тис. регулярних військ для захисту. Відповідь царя засвідчила його повну байдужість до українських справ: «Не тільки 10 000, а й десяти чоловік не можу дати; як можете, самі бороніться». Так він віддячив за жертви, яких зазнали українці за майже 9 років участі в чужій їм Північній війні.

Відмова Петра I виконувати обов'язки захисника України звільняла гетьмана І. Мазепу від виконання зобов'язань перед московським царем.

Кинутий напризволяще союзником, маючи виснажений військовими витратами народ, ослаблене багаторічними походами військо, перед лицем сильнішого супротивника, здатного розгромити Україну, — яке рішення мав прийняти гетьман І. Мазепа? Він вирішив об'єднатися зі шведами для війни

проти Московії. У неділю вранці 24 жовтня 1708 р. гетьман вирушив із Батурина назустріч шведському королю. Його супроводжували 4–5 тис. козаків, генеральна старшина та 7 із 12 полковників.

2. Українсько-шведський союз

Наприкінці березня 1709 р. у Великих Будищах був укладений міждержавний договір між Швецією, Гетьманщиною та Запорожжям. Він передбачав такі пункти: 1) Україна мала стати незалежною державою з титулом князівства та довічною владою гетьмана-князя; 2) до території князівства мали ввійти землі Гетьманщини та відвойовані в Московії землі, що належали українцям із давніх часів; 3) король зобов'язувався захищати Україну від усіх ворогів, коли про це проситимуть гетьман і «стани»; 4) не претендувати на титул князя України чи командувача збройних сил князівства; 5) Україна зобов'язувалася виступати воєнним союзником Швеції; 6) надавати для розміщення шведських підрозділів міста: Стародуб, Малин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Історичне джерело

Автор «Історії Русів» так порівнював поведінку московитів і шведів в Україні: «Я — слуга царський! Я служу Богові та государеві за весь мир християнський! Кури й гуси, молодичі та дівки нам належать по праву воїна й по наказу його благородія! Шведи, навпаки, нічого в обивателів не вимагали й гвалтом не брали, але де їх знаходили, купували в них добровільним торгом і за готівку. Кожен швед навчений був од начальників своїх говорити по-руськи такі слова до народу: „Не бійтеся! Ми ваші, а ви наші!”»

- Проаналізуйте, де тут пусті бундючні заяви, а де справи.

3. Воєнно-політичні акції російського царя проти українців

Довідавшись про перехід І. Мазепи на бік Карла XII, Петро I почав діяти надзвичайно енергійно, підступно й жорстоко. Він видав маніфест до українців, у якому назвав гетьмана «зрадником», звинуватив його в намірах віддати Україну Польщі, а православні церкви — уніатам. Усі податки, побори й повинності, нав'язані українцям ним же самим, цар пояснював, як зловживання І. Мазепи. Одночасно цар наказав зруйнувати гетьманську столицю Батурин.

Знищення Батурина. Це було складним, навіть нереальним завданням. Адже столицю захищали міцні укріплення. За ними стояв численний гарнізон із достатніми запасами продовольства та боєприпасів. Місто легко витримало перші штурми й було готове боронитися до підходу союзних частин. Проте долі тисяч людей перекреслив негідний вчинок зрадника — старшини Івана Носа, який видав нападникам потаємний хід до фортеці. Батурин був захоплений 2 листопада, повністю зруйнований, а всі мешканці (навіть жінки та немовлята) знищені.

Історичний факт

Улітку 1995 р. в м. Батурині працювала археологічна експедиція. Перші ж розкопки дали вражаючий матеріал: зрубана шаблею голова людини зрілого віку, кістяк дитини 5–7 років із розтрощеним черепом, скелет літньої жінки, котра притиснула до себе виконаний на мідній пластині образ Божої Матері з немовлям. Практично скрізь — сліди страшенної пожежі та руйнації. Закіптявілі цеглини, потрощені кахлі...

Поховання решток мешканців Батурина, виявлених під час реставрації Батуринської фортеці. 2010 р.

Узятих у полон козаків і старшин люто катували. Щоб якнайбільше залякати українців, замордованих поприв'язували до схрещених дощок, установили їх на платформах і сплавляли по річці Сеймі. У Лебедині, де розмістилася штаб-квартира Петра I, облаштували катівні й розпочали масові тортури й страти всіх, запідозрених у зв'язках із гетьманом. Московський терор мав залякати й деморалізувати українців, позбавити волі до боротьби.

Історичне джерело

«Усі мешканці перерізані. Це звичай нелюдський московитів» — так зафіксував шведський історик **Фріксель**. «Зарізано жорстоко шість тисяч чоловік без огляду на вік і стать», — повідомляв до Англії посол **Вітворт**. «Крові людської в місті й на передмістях було повно калюжами», — стверджує Чернігівський літопис. Окремо карали старшин і міських урядників. «Звичайна кара для них була живцем четвертувати, колесувати й на палю вбивати, а далі вигадано нові роди тортур, що саму уяву жахали» — так розповідає «Історія Русів».

- Уявіть, що ви скульптор, який творить пам'ятник полеглим у Батурині. Які деталі з оповіді про знищення гетьманської столиці ви використаєте чи не використаєте? Чому?

4. Кость Гордієнко — кошовий отаман

Звірства, які чинили московські кати, не зламали духу запорозьких січовиків. Саме тоді їх очолював кошовий отаман **Кость Гордієнко** (р. н. невідомий — 1733).

Він народився на Полтавщині. Освіту здобув у Києво-Могилянському колегіумі. Не раз обирався кошовим. Захищаючи інтереси Запорожжя, завжди рішуче виступав проти спроб Московії підпорядкувати Січ. З цієї причини перебував в опозиції до І. Мазепи. Коли ж гетьман став на бік Швеції, а Україна почала спливати невинною кров'ю, К. Гордієнко закликав козаків стати під знамена І. Мазепи та Карла XII. Наприкінці березня 1709 р. 8-тисячний загін запорожців на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком прибув у район розташування союзників.

П. Андрусів. Зустріч І. Мазепи та К. Гордієнка. 1968 р.

Зруйнування Чортомлицької Січі. Відповіддю Петра І стало спалення й винищення січових сіл, зимівників і містечок Келеберди, Старого та Нового Кодака.

Трагедія Батурина повторилася в Переволочній. Після тривалих боїв і облоги впала Січ-фортеця, полонених січовиків було по-варварськи страчено, а їхні розіп'яті на хрестах тіла на плотах спущено вниз Дніпром. Фортецю пограбували й зрівняли із землею.

Петро І був задоволений «знищенням проклятого місця, яке коренем зла й надією неприятелям було». Адже сплюндрування Січі як символу волелюбності українського народу наближало його мету — зламання духу опору українців.

5. Відступ. Гетьман І. Мазепа в історії України

Зазнавши поразки в **Полтавській битві (27 червня 1709 р.)**, Карл XII та І. Мазепа переправилися через Дніпро й відступили із залишками військ до Бендер, що належали Туреччині. Важкий відступ виснажив старого гетьмана. Після прибуття до Бендер він захворів, а через тиждень, у ніч з 21 на 22 вересня 1709 р., помер. Спочатку його поховали в с. Варниці, а в березні 1710 р. труну перенесли до кафедральної церкви монастиря Святого Юрія в Галаці.

Політичні обставини, що склалися стосовно Гетьманщини, не давали можливості І. Мазепі пропагувати свої погляди, за винятком останнього року гетьманування. Цим і скористалися вороги української державності. Вони впродовж століть прищеплювали українцям відразу до особи та дій І. Мазепи. Слівцем *мазепинець* таврували українців, які виступали проти імперського гніту. Лише в сучасній незалежній Україні ми можемо гідно оцінити життя й діяльність гетьмана, стверджуючи, що він служив Україні, її культурі, церкві, державності та соборності.

Завдяки політиці гетьмана І. Мазепи українська культура піднялася на вищий рівень розвитку. Його господарська та соціальна політика дала змогу Україні роз-

Г. Седерстрьом. Карл XII та І. Мазепа на Дніпрі після Полтавської битви. 1933 р.

Пам'ятник гетьману І. Мазепі.
м. Київ

Музей гетьманства, розташований у будинку, спорудженому коштом І. Мазепи в XVII ст.
м. Київ

ширити позиції в міжнародній торгівлі. Міжнародна політика гетьмана значно зміцнила позиції України в Причорномор'ї.

Значним його досягненням стало об'єднання Лівобережної та Правобережної України.

Збройний виступ І. Мазепи проти Московії примусив її відмовитися від планів ліквідації українського суспільного ладу та політичного устрою на десятки років. Він продемонстрував, що Україна не втратила здатності захищати свої інтереси, самобутність і гідність.

Помер І. Мазепа в Бендерах 1709 р. Похований у Румунії в монастирі фортеці Галац.

Завдання та запитання

1. Охарактеризуйте становище України в 1700–1709 рр. як учасниці Північної війни.
2. Проаналізуйте суперечності, які призвели до розриву відносин І. Мазепи з Петром І.
3. Оцініть із позицій української державності угоду, укладену у Великих Будищах.

4. У якому сенсі в московській пропаганді вживалися слова *мазепинець*, *виговець*?
5. Пригадайте зміст понять «терор», «протестант», «гуманізм».
6. Покажіть на історичній мапі основні райони бойових дій козацьких військ.

7. Чим пояснити припинення напружених відносин між Запорожжям і гетьманом і перехід Запорозької Січі на бік Карла XII?
8. Поміркуйте, як поразка в Полтавській битві відобразилася на історичній долі України.
9. Оцініть із загальнолюдських цінностей свободи, справедливості й гуманізму ті засоби, якими Петро І утримав Україну в складі Російської імперії.

10. В одному з листів І. Мазепа написав: «Як сонце супроводжує тінь, так за великою славою та гідністю волочаться заздрість і ненависть». Як ці слова пов'язані з історичними оцінками постаті гетьмана іноземними істориками?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 4

Руїна: причини й наслідки

- I. Перечитайте параграфи, що стосуються подій другої половини 50-х — першої половини 60-х років XVII ст. Визначте причини Руїни — ті чинники внутрішньополітичного та зовнішньополітичного життя, які призвели до вибуху громадянської війни.
- II. Прочитайте уривок із звіту представника царського уряду князя Д. Великогагіна про вибори гетьмана на «чорній раді» у Ніжині 7 червня 1663 р.
Знайдіть у тексті такі прояви Руїни, як:
  1. ворожнеча між суспільними верствами;
  2. міжусобна боротьба старшинських угруповань за владу;
  3. утручання іноземних держав у внутрішні справи України.

«... В обози до наказного й кошового гетьманів було послано наказ, щоб вони, гетьмани, полковникам, сотникам, отаманам, осавулам, козакам, черні і міщанам наказали на раді бути без зброї, для того щоб між ними не виникло сварки й убивства, однак і гетьмани, і все військо прийшли зі зброєю. Тоді ми наказали їм зброю із себе зняти й покласти; старшина послухалася, зброю зняли й віддали тримати своїм челядникам, ...а потім, згідно з наказом, ми стали читати промову, з Іванового боку Брюховецького полковники, і сотники, й отамани, й осавули, і козаки, і чернь обирали в гетьмани його, Івана, і за своїм козацьким звичаєм уверх шапки кидали, а з Якимового боку Сомка полковники ж і все військо в гетьмани обирали його, Якіма Сомка. На тому гетьманському обиранні полку Якіма Сомка кінні люди з його Якимовим бунчуком і з литаврами, і з багатьма прапорами піші люди в раду вскочили, а піхота його ж Сомкова зі зброєю прибігла й у раді людьми замішали, а нас (князя і почт) з місця збили, й обидві сторони між собою бій учинили, і багатьох людей козаків переранили, а інших і до смерті побили, і раду розірвали, і розійшлися у свої обози.

А на завтра того числа (18 червня)... до нас прибіг із свого обозу наказний гетьман Яким Сомко з полковниками... і сказали, що полків сотники, отамани й осавули, козаки та чернь, котрі були при них, відійшли в обоз до кошового гетьмана, до Івана Брюховецького, а їх хотіли побити до смерті, і щоб їх, Якіма Сомка з товаришами, черні вбити не дати, і ми відіслали їх у місто до воеводи Михайла Дмитрієва, щоб їх уберегти й побити не дати, і веліли їм там бути до указу...

...Непейцин був посланий ...в обоз Брюховецького, котрий не забарився явитися зі своїми прибічниками, які зібрали в числі до сорока тисяч... Тихо й спокійно всіма вольними голосами в справжні гетьмани був обраний Брюховецький... і йому були передані грамота, стверджуюча його гетьманство, жалувана грамота на булаву й на старство гадяцьке...»

- III. Поміркуйте, чим була зумовлена ота «ненаситна жадоба крові» під час ніжинських подій, які знайшли своє відображення у відомому козацькому «Літописі Самовидця».

«У ті дні не один заможний чоловік полишив свою домівку, змінив пристойну одіж на дрантя й страху ради бідний ховався, де міг, а всі інші жителі по містах і селах, пробуваючи між смертю та життям і знеможені млосним

чечанням, кожен думав, до чого приведе оця ненаситна жадоба крові й коли цьому лиху настане кінець».

IV. Прихильність до Москви, яку відверто проявляв І. Брюховецький, зовсім не сподобалася запорожцям. Кошовий отаман Ж. Рог, учорашній побратим І. Брюховецького, написав йому лист-застереження: «Нерозумно чиниш, що з нами починаєш сваритися. Зброя не допоможе в полі, коли в домі не буде злагоди. Хоч ти від царської величності достоїнством (боярським) пожалуваний, але честь свою отримав від Війська Запорозького; Військо не знає, що таке боярин, знає тільки гетьмана... Пам'ятай давню філософську притчу, що щастя на швидкому колесі дуже хутко обертається; умій, вельможносте твоя, щастя цінувати...»

1. З'ясуйте, у яких словах Ж. Рог натякає, що суспільство тримається на суспільній злагоді, а не на силі зброї.

2. Якими словами кошовий указує на незадоволення гетьманом, який піддається іноземному впливу?

3. Що розуміє кошовий під «умінням цінувати щастя»? Яке щастя мав на увазі кошовий Ж. Рог?

V. Прочитайте слова І. Брюховецького, сказані навесні 1668 р.: «...Кожному даємо на розсуд: чи зручна то справа неприятеля у вітчизні маючи та його однодушно не виганяючи, між собою один проти одного воювати і свою єдино-утробну братію, як неприятелів, гонити, чого сам Творець, наш Ісус, терпіти й кожного, хто на братню кров наступає, благословляти не буде; оскільки ж не від іншого лише від домової незгоди та внутрішнього розрізнення, які протягом минулих літ між нами існували, Україна, вітчизна наша милая, винищена й пишне людське життя розорилося?.. Чи не раділи й не сміялися наші вороги, коли бачили, що ми самі кров свою проливали?»

1. На які прояви «Руїни» указує гетьман?

2. Пригадайте, як «Руїна» позначилася на долі І. Брюховецького.

3. Поміркуйте, як пов'язана «Руїна» зі смертю гетьмана.

VI. Перечитайте історичне джерело. Які наслідки «Руїни» ви можете додати до тих, про які пише козацький літописець?

Про пустку, на яку перетворилося Правобережжя, розповідає козацький літописець **Самійло Величко**: «...Перед моїми очима постали численні безлюдні міста й замки, порожні вали, колись висипані працею людською, як гори й горби. Усі вони правили тоді за пристановище й поселення диких звірів. Я побачив, що фортеці... одні стоять малолюдні, інші зовсім спорожніли — зруйновані, зарослі землею, запліснявілі, обсажені бур'яном і повні лише червів, і зміїв, й усякого гаддя, що там гніздиться. Роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям просторі тогочасні україно-малоруські поля й розлогі долини, ліси й великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера... Бачив я, окрім того, у різних місцях багато людських кісток, сухих і голих — їх покривало саме тільки небо. Я питав тоді себе: “Хто вони?” Надивився я того всього, що кажу, порожнього й мертвого, повболівав серцем і душею — бо ж зробилася пусткою ця красна колись і переповнена всілякими благами земля, частка вітчизни нашої україно-малоруської, і впали у незвідь посельці її, славні предки наші!»

§ 28. УКРАЇНА ПІСЛЯ ПОРАЗКИ УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКИХ СОЮЗНИКІВ. ДІЯЛЬНІСТЬ ПИЛИПА ОРЛИКА

Поміркуйте, чи нині є слухними слова П. Орлика: «Народ завжди має право протестувати проти гніту й повернути свої давні права, коли матиме на це слухний час».

1. Становище України після Полтавської поразки

Після поразки під Полтавою нашою Вітчизною прокотилася хвиля терору проти прихильників І. Мазепи. Одних заарештовували, катували й страчували, інших засилали до Сибіру. Потерпали жінки й діти сподвижників І. Мазепи. Їх ув'язнювали, відбирали майно, вивозили до Москви й далі на північ чи схід, примушували писати листи до емігрантів-«мазепинців», аби ті припинили визвольну діяльність. На їхні місця призначали російських офіцерів, німців, сербів і волохів. Посади в Гетьманщині посіли різні пролази й пройдисвіти, які зуміли вчасно відцуратися від І. Мазепи й заявити про свою вірність цареві. Призначенці царя не підкорялися наказам нового гетьмана І. Скоропадського та генеральних старшин. Своїм свавіллям вони підривали авторитет українських державних установ, судів, руйнували порядок у суспільстві.

2. Заходи щодо економіки Гетьманщини

Щоб назавжди прив'язати Україну до Росії, Петро I знищував її економічну самостійність. Заходи царя насамперед руйнували українську торгівлю. Петро I заклав для неї ворота в Європу й примусив українців торгувати лише з Росією. Наступним кроком стала заборона завозити в Україну європейські й інші іноземні товари. Це було зроблено для того, щоб українці купували лише неякісні товари, вироблені в щойно заснованих російських кріпацьких мануфактурах.

Українські купці поступово розорювалися. На їхні місця приходили російські. Лише вони завозили в Україну російські й іноземні товари, установлюючи на них завищені ціни, і лише вони, занижуючи ціни, скуповували українську продукцію, щоб вигідно продати її в Росії чи за кордоном. Так, у 20-х роках XVIII ст. російські купці скуповували тисячі волів по 10 копійок за голову! Це була неймовірно низька ціна навіть для того часу. Так Петро I перетворював Україну на колонію. Відрізана від Європи, вона стала ринком збуту для російських товарів і постачальником сировини для її промисловості.

Суттєво підривало українську економіку стрімке зростання податків. Важким тягарем для українського господарства стало утримання коштом мешканців Гетьманщини російських військовиків:

А. Моравов, І. Ситін. Прориття Ладозького каналу. 1910 р.

щонайменше 6 полків драгунів — елітної важкої піхоти. На їхнє утримання, за цінами середини XVIII ст., щорічно витрачали понад 95 тис. руб.

Щоб підірвати одну з основ української економіки — господарства козаків — і водночас максимально ослабити українську армію, Петро I посилав козацькі з'єднання в тривалі далекі походи. Причому козаків використовували не як воїнів, а як дармову робочу силу. Вони змушені були копати канал уздовж Ладозького озера, будувати на фінських болотах нову російську столицю — Петербург. У сухих степах козаки прокладали ще один канал — між Волгою та Доном. На півдні, понад Каспійським морем і на Кавказі, пізніше понад Азовським морем, споруджували лінії земляних укріплень. Страхітливі «каналні роботи», убивчий клімат, хвороби забирали від 30 до 60 відсотків життів відряджених козаків.

Варто зазначити, що в так званих походах козаки мусили забезпечувати себе власним коштом, тоді як в їхніх домівках українським коштом квартирували «москалі».

Історичне джерело

Чернігівський літопис про «похід» 1721 р. на будівництво Ладозького каналу розповідає: «І як туди йдучи, так назад повертаючи, купували сіно й овес дорогою ціною, бо ніде сіна без грошей не давали, від чого багато коней пропало, і зброю, а також одяг козаки позбували за безцінок, харчуючи коней у тій дорозі, ще на канал ідучи. І, не дійшовши Вишнього Волочка, Сулима, хорунжий генеральний, помер; козаків теж рядових, з числа 10-тисячного, не повернулися в дома — померло 3 тисячі».

Тим часом розквартированих в Україні російських солдатів забезпечували так: борошна — по 2 гарнці на чоловіка на літній місяць, круп — по 2 гарнці, солі — по 2 фунти, сала — по 15 фунтів, а в окремі дні ще й по 2 гроші додатково. Українським коштом утримувалися й коні драгунів.

Як наслідок, число боездатних козаків значно скоротилося, бойовий дух підупав, а бойова міць зовсім ослабла. Проте такий «жалюгідний» стан українських збройних сил якраз і влаштовував імперію.

3. Пилип Орлик — гетьман у вигнанні

Козаки й старшини, які прийшли до Бендер разом з І. Мазепою, 5 квітня 1710 р. обрали своїм гетьманом **Пилипа Орлика**. Коли українська державність зазнала відчутних ударів на своїй рідній землі, П. Орлик зумів підтримати її за кордоном.

Першу в Європі українську політичну еміграцію¹, що продовжила протидію російському загартбництву та самодержавству, очолив гетьманський уряд, визнаний Швецією, Кримом, Туреччиною, Австрією, Францією й Англією.

Пилип Орлик народився в с. Косуті Ошмянського староства, неподалік від Вільна. Походив із чесько-литовського роду. Навчався в єзуїтському колегіумі

¹ *Еміграція* — вимушене або добровільне переселення зі своєї батьківщини до іншої країни з різних причин, у цьому випадку — з політичних.

у Вільні. 1694 р. закінчив Києво-Могилянський колегіум. Належав до числа найближчих сподвижників І. Мазепи й 1707 р. був обраний генеральним писарем.

10 травня 1710 р. Карл XII затвердив обрання П. Орлика гетьманом і уклав новий договір з українською стороною. До початку 1711 р. гетьману вдалося вибудувати антимосковську коаліцію в складі Туреччини, Кримського ханства, Швеції, польських сил С. Лещинського (союзника Карла XII) і запорозьких загонів К. Гордієнка. Коаліційні війська навесні 1711 р. дійшли до Білої Церкви й Харкова, але змушені були відступити.

Упродовж іще 30 років П. Орлик шукав підтримки європейських країн, щоб організувати нову антимосковську коаліцію. Після його смерті 24 травня 1742 р. ідея незалежної Української козацької держави зійшла з європейської політичної арени, аби відродитися аж через півтора століття.

Пам'ятник Пилипу Орлику.
м. Київ. Сучасне фото

Історичне джерело

Життя П. Орлика можна підсумувати словами з його Маніфесту від 4 квітня 1712 р.: «Нарешті, яким би не був успіх нашої справи та якою б не була доля зброї, що її, думаю, ми за справедливість мусимо підняти, розрадою нам буде те, що ми трудилися, важачи самим життям нашим, заради слави та користі нашої коханої Вітчизни, а також звістували всім безстороннім особам правоту наших намірів і справедливість мотивів, які спонукали нас до дії».

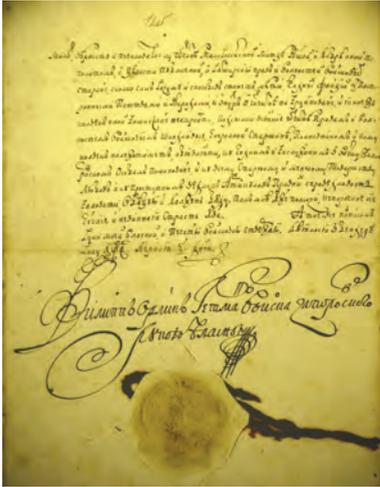
4. Конституція П. Орлика

Цей документ має офіційну назву «*Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького*». Він був схвалений козацькою радою 5 квітня 1710 р. й відповідав традиції укладання договорів між гетьманом і військовим товариством. Козаки зобов'язувалися визнавати владу гетьмана, а гетьман — дбати про сприятливі умови козацької служби й господарювання, захищати їхні «старожитні права й вольності».

Разом із тим документ є справжньою конституцією, адже він стосувався всіх верств і станів українського суспільства, а не тільки козаків. Його мав виконувати не лише П. Орлик, а й усі гетьмани — його наступники. У договорі обґрунтовувався державний устрій України. Тут містилися такі загальноєвропейські конституційні засади, як обмеження свавільної влади володаря; республіканізм; поділ влади на три гілки; парламентаризм

Гетьманська булава
П. Орлика.
Швеція. XVIII ст.

Остання сторінка україномовного оригіналу Конституції П. Орлика з оригінальним підписом гетьмана та печаткою Війська Запорозького.
1710 р.

і виборність урядовців. Саме тому цей історичний документ розцінюється вченими як перша українська Конституція.

Конституція П. Орлика складається з вступу й 16 статей. У вступі зазначено, що Україна має бути незалежною державою з республіканським ладом. Вступ проголошував право України на збройний виступ проти загарбання й тиранії.

Конституція оголошувала православ'я державною релігією України й вимагала вивести Київську митрополію з підпорядкування патріархові Московському.

Конституція про органи державної влади.

Законодавчу владу мав зосередити у своїх руках прообраз парламенту — Генеральна рада. Вона мала збиратися тричі на рік — на Різдво, Великдень і Покрову та приймати найвагоміші рішення. Рада мала складатися з генеральної старшини, полковників і полкової старшини, сотників, а також із заслужених козаків — обраних генеральних радників від кожного полку.

Виконувати рішення, прийняті Генеральною радою, мав гетьман із генеральними старшинами. Щоб не допускати зловживань державними коштами, Конституція запроваджувала посаду генерального підскарбія, який тричі на рік повинен був звітувати Генеральній раді про державні витрати.

Верховну судову владу Конституція передавала Генеральному військовому суду. Саме в ньому планувалося вирішувати всі проблеми й суперечки між різними політичними угрупованнями.

Конституція забороняла гетьманові особисто, хай навіть і справедливо, звільняти з урядів чи карати зухвальців, порушників законів, хабарників. Усе мав вирішувати суд.

Здавалося б, влада гетьмана в протистоянні старшинським корисливим угрупованням мала послабитися. Проте Конституція перетворювала гетьмана на захисника козаків, міщан і селян від зловживань старшин-свавільників. Таким чином, Конституція зміцнювала гетьмана, надаючи йому міцних союзників, насамперед в особі міст, для забезпечення порядку й справедливості в суспільстві.

У союзі з містами гетьман, як і європейські королі, міг подолати будь-яке олігархічне угруповання.

Конституція П. Орлика на десятки років випередила конституції США, Франції та інших європейських держав. Однак це не було випадковістю чи надзвичайним осяянням її авторів. Вона зафіксувала у своїх статтях той суспільний і державний устрій, яким жила Українська козацька держава від Б. Хмельницького до І. Мазепи, а також містила думки щодо його вдосконалення.

Історичне джерело

Уривок із статті 7 «Пактів і Конституцій прав і вольностей Війська Запорозького»

«Якби провинився хто з генеральних старшин, полковників, генеральних радників, значних товаришів чи інших урядовців, а надто з рядових козаків, — чи то образивши проти звичаю гетьманську честь якимось зухвальством, чи виявившись винним у якомусь інакшому переступі, — то ясновельможний гетьман не повинен карати того винуватця за такі провини засобами своєї влади чи особисто призначати йому кару.

Така справа — кримінальна чи якась інша — має бути передана на розгляд Генерального суду. І хоч би яке неприхильне, а проте безстороннє рішення він ухвалив, — такому повинен кожен правопорушник підкоритися».

- Яку гілку влади Конституція П. Орлика перетворювала на регулятор взаємин у Гетьманщині? Наскільки це відповідає потребам сучасного українського суспільства?

5. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні

Рішення Варшавського сейму 1699 р. «про знищення правобережного козацтва», поразка повстання С. Палія й виступу І. Мазепи все-таки не дозволили польським і російським властям ліквідувати правобережне козацтво. У 1709 р. із сибірського заслання повернувся С. Палій і знову став білоцерківським полковником. Це вселило надію в правобережне козацтво, але наступного року С. Палій помер. Протягом 1711—1714 рр., опираючись на підтримку кримського хана та польських прихильників Карла XII, на Правобережжі намагався утвердитися гетьман П. Орлик.

У 1711 р. московський цар зазнав поразки в Прутському поході проти Туреччини. За Прутським миром, Росія мала відмовитися від претензій на Правобережжя й вивести звідти свої війська. За наказом Петра I правобережних мешканців знову зганяли на Лівобережжя, що тривало аж до 1714 р. Того року російські війська передали полякам Білу Церкву, а залишки правобережних полків переправилися через Дніпро. Польща знову відновила свою владу на Правобережжі, а правобережне козацтво припинило своє існування.

Завдання та запитання

1. Опишіть засоби, які застосовував Петро I, щоб підпорядкувати українських старшин-політиків російському уряду.
2. Опишіть життєвий шлях П. Орлика.
3. Охарактеризуйте заходи й способи, які використовував царський уряд заради встановлення контролю над українською культурою, у ході підпорядкування економіки Гетьманщини.

4. З'ясуйте, що означають терміни «конституція», «монополія», «політична еміграція».
5. Розкрийте сутність імперського принципу «поділяй і володарюй».

6. З'ясуйте, у чому полягало значення української політичної еміграції, очоленої П. Орликом.

РОЗДІЛ IV. Українські землі наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.

7. Визначте й проаналізуйте ті норми Конституції 1710 р., які регулювали здійснення влади в Гетьманщині.
8. Доведіть, що є всі підстави вважати Конституцію П. Орлика конституцією в сучасному розумінні цього поняття.
9. Розкрийте сутність конституційних норм, які перешкоджали перетворенню гетьманської влади на тиранію й одночасно зміцнювали роль гетьмана в суспільстві.

§ 29. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.

Які характерні ознаки української культури названого періоду вам відомі з уроків української літератури, музики й образотворчого мистецтва?

1. Особливості розвитку культури

На розвиток культури значно вплинули Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького та створення Української козацької держави. Звільнення народу сприяло розквіту духовного життя й утвердженню національної самосвідомості українців.

Характерною особливістю тодішньої української культури залишалася відкритість, що зумовлювалася її перебуванням на межі трьох цивілізацій.

Українська культура цього періоду розвивалася в рамках мистецької течії бароко. Для неї були характерними примхливість форм, наповненість рухом, експресією, зосередження уваги на людській силі та пристрастях, їхньому звеличенні й уславленні.

На початку XVIII ст. значно поширилася світська культура. Це було пов'язано зі зростанням культурних запитів козацької старшини. Одночасно змінилися і творці культури: ними стали вихідці з козаків, міщан і посполитих.

Разом із чинниками, які сприяли піднесенню культури, виникли й такі, що гальмували її розвиток. Це розчленування українських земель, запровадження цензури над українськими друкарнями й заборона книгодрукування українською мовою, переманювання кращих науковців і митців державами-колонізаторами.

Так українці ставали постачальниками талантів для інших культур, не розвиваючи власну.

2. Становище церкви

Національно-визвольна війна дала змогу українському православному духовенству зайняти провідне місце в духовно-релігійному житті. Ченці опікувалися справами освіти й культури. Саме завдяки їхнім зусиллям нові покоління українців зберігали національну самосвідомість і самобутність. Водночас церква молилася за козацьке військо та Українську козацьку

державу, що було тоді дуже вагомою та відповідальною справою.

Від початку свого існування українська церква підпорядковувалася патріархові Константинопольському. Це підпорядкування в XVII ст. мало умовний характер, але після договору з Москвою 1654 р. слугувало заборолом проти московських зазіхань. Як відомо, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі Сильвестр Косів (1647–1657) був упертим противником союзу України з Московським царством і засудив договір 1654 р. Його наступник Діонісій Балабан (1658–1663) був відвертим неприхильником Москви й виступав за союзні відносини з Польщею. Митрополит Йосиф Тукальський (1663–1675) був поборником самостійності України. Він не жив у Києві, а перебував у гетьманській резиденції П. Дорошенка в Чигирині.

Щоб українське духовенство щонайменше вселяло людям ідеї незалежності та щонайбільше виправдовувало московську імперську політику щодо України, царському уряду потрібно було підпорядкувати митрополита Київського патріархові Московському.

Після смерті митрополита Й. Тукальського в 1675 р. Москва намагалася передати митрополічу кафедру своїм українським прихильникам. Однак і вони стояли за незалежність української церкви. Лише через 10 років знайшли-таки претендента, зручного для Московії. Обраний митрополитом єпископ Луцький Гедеон поїхав до Москви, де прийняв висвячення московського патріарха. Московські ж дипломати знайшли засоби впливу на Константинопольського патріарха й у травні 1686 р. він погодився на підпорядкування митрополита Київського патріархові Московському з титулуванням «митрополита Київського, Галицького і Малої Росії».

Українське духовенство було вражене такими діями. Багато людей «перебувало ніби в розтерзаній ума». Хоча Київська митрополія отримала підтвердження своїх давніх прав, але невдовзі вони були порушені.

Поразка І. Мазепи призвела до нового наступу на українську церкву. Посилився контроль за українською церквою — центром української культури й освіти. Коли в 1718 р. помер митрополит Київський Йоасаф Кроковський, цар заборонив обирати нового. А через кілька років Синод, контрольований російським урядом, перетворив Київську митрополію на звичайну єпархію Російської православної церкви на чолі з архієпископом.

3. Освіта й друкарство

Визначений період був часом бурхливого розвитку початкових «дяківських», чи церковно-приходських, шкіл. У місцевостях, де не було шкіл, дітей навчали мандрівні дяки, або дяки-бакаляри. Разом із викладанням навчаль-

Троїцька надбрамна церква й дзвіниця Києво-Печерської лаври. Фото початку XX ст.

Чернігівський колегіум.
Сучасне фото

1700 р. шляхом об'єднання інтелектуалів Борисоглібського монастиря та Новгород-Сіверської слов'яно-математичної школи. Освіта, здобута в ньому, давала змогу в майбутньому працювати в освітніх закладах або стати священиком.

Події 50–60-х років XVII ст. дуже негативно позначилися на книгодрукуванні. Тоді в Україні було лише 3 друкарні. Загалом протягом 1651–1720 рр. в Україні діяло лише 12 друкарень, а протягом 1574–1650 рр. в Україні діяло 25 друкарень. Загальноукраїнське значення мало заснування в 1674 р. друкарні в Новгороді-Сіверському (1679 р. вона була переведена до Чернігова). Найпотужнішою залишалася друкарня Києво-Печерської лаври.

У 1720 р. російський уряд заборонив київській і чернігівській друкарням видавати книжки, що відрізнялися мовою й навіть наголосами від російських. Тому для українського культурного життя першої половини XVIII ст. мало велике значення відновлення в 1732 р. друкарні в Унівському василіанському монастирі, а особливо заснування в 1733 р. друкарні в Почаєві, де друкувалися книжки українською, польською й латинською мовами.

4. Києво-Могилянська академія

І. Щирський. Київська академія.
Тезис на честь ректора П. Колачинського. Гравюра. Фрагмент.
1698 р.

них предметів вони писали вірші й драми, розігрували їх з учнями. У своїй творчості мандрівні дяки поєднували книжну й народну культуру, сприяючи розвиткові культури й освіти народу.

Яскравою особливістю української освіти залишалася її всестановість. На одній лаві сиділи діти старшин, козаків, селян і духівництва. Початкова освіта в Україні була доступна і чоловікам, і жінкам.

Середню освіту в цей період представляв Чернігівський колегіум. Він був створений

Культурно-освітнім і науковим центром європейського масштабу протягом другої половини XVII — першої половини XVIII ст. була Києво-Могилянська академія. Свого найвищого розвитку вона досягла за діяльності ректора **Йоасафа Кроковського** та відчутної матеріальної підтримки гетьмана І. Мазепи. На 1709 р. число студентів досягнуло 2 тис. осіб.

Академія стала найавторитетнішим вищим навчальним закладом для всіх православних Східної Європи та Балканського півострова. Крайні вихованці академії, які прагнули стати професорами, продовжували навчання в європейських університетах. Професори ака-

демії читали лекції латиною. Вони давали вичерпну інформацію про досягнення європейської науки й літератури. Їхні бібліотеки містили праці всіх відомих європейських авторів.

Одразу ж після перемоги під Полтавою Петро I наказав вислати за кордон усіх іноземних студентів, включаючи й правобережців. Після цього число студентів у Києво-Могилянській академії скоротилося до 161.

Архітектура українського бароко. Цей стиль яскраво був проявлений у храмовому будівництві. Спорудам притаманна грандіозність, вертикальна спрямованість, яка підкреслювала утвердження духовності. Барокові храми були багато оздоблені, мали розкішні додаткові фронтони, брами, прикрашені завитками, пишним рослинним чи геометричним орнаментом.

Європейське бароко в Гетьманщині набуло яскравих національних особливостей, отримавши назву *козацького*. Воно поєднало традиції мурованого будівництва княжої доби й дерев'яного народного зодчества. Найбільше таких споруд було зведено під опікою гетьмана І. Мазепи.

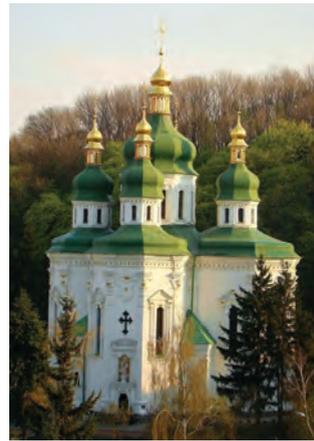
Елементи барокового стилю прикрасили й відбудовані споруди княжої Русі. Коштом гетьмана було поновлено й дещо перебудовано Софійський і Михайлівський Золотоверхий собори. Майже всі бані покрили золотом, надали їм барокової грушоподібної форми. У Києво-Печерській лаврі в стилі бароко перебудували Успенський собор і Троїцьку надбрамну церкву.

Справжніми шедеврами козацького бароко є Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві (1696–1701) (коштом полковника М. Міклашевського). Преображенський собор Мгарського монастиря поблизу Лубен (1684–1692), Хрестовоздвиженський собор у Полтаві (1709), Покровський у Харкові (1689), Спасо-Преображенський в Ізюмі (1684), церква Святої Катерини в Чернігові (1716).

Почали зводити нечисленні цивільні споруди. До них належить будинок полкової канцелярії в Чернігові, побудований наприкінці XVII ст., і будинок Чернігівського колегіуму з багатим оздобленням стін і монументальною вежею. Коштовною перлиною українського бароко в цивільній архітектурі є корпус Києво-Могилянської академії. На його будівництво виділив кошти гетьман І. Мазепа.

Покрова Богородиці із с. Дашки на Київщині із зображенням гетьмана Б. Хмельницького й архієпископа Л. Барановича. Друга половина XVII ст.

Георгіївський собор Видубицького монастиря. м. Київ

До рідкісних зразків світського будівництва належить Київський магістрат на Подолі. Він збудований на зразок української хати на дві половини й прикрашений вежею зі шпилем і годинником.

5. Образотворче життя

Графіка. У мистецькій культурі України другої половини XVII — першої половини XVIII ст. розвивалася насамперед гравюра. Плеяда граверів — майже 20 чоловік — сформувалася в Києві. Найвидатнішими з них були Олександр і Леонтій Тарасевичі, Іван Щирський. Достатньо сильними були граверські школи у Львові, Чернігові, Новгороді-Сіверському. На гравюрах зображали історичних осіб, видатних сучасників, алегоричні сцени, античні сюжети, види будівель, плани міст тощо. Олександр Тарасевич був найвизначнішим гравером у всій Східній Європі.

Живопис. Стиль бароко вніс нові мистецькі засади в іконопис. У другій половині XVII ст. іконописні образи втрачали свою відреченість і наближалися до реального життя.

Найвидатнішими іконописцями того часу були Іван Руткович (?–1703) і Йов Кондзелевич (бл. 1667–1740). Перший уславився образами іконостасів у селах Галичини й іконостасу церкви Різдва Христового в Жовкві. Митець надавав значення відтінкам кольорів і зовнішній декоративності.

Йов Кондзелевич зосереджувався насамперед на виявленні внутрішнього світу людини. Про це свідчать ікони з іконостасу, виконаного для Манявського скиту.

Святі Варвара і Катерина.
Ікони з іконостаса
Вознесенської церкви
на Чернігівщині, збудованої
в 1760 р.

Собор Софія Київська.
Нижній ярус іконостаса.
1747–1754 рр.

Вагоме місце в релігійному малярстві посідала малярська майстерня Києво-Печерської лаври, де працювали й майстри-італійці.

Народні майстри найчастіше зверталися до образу Божої Матері. Значного поширення набув образ Покрови Богородиці. На іконах Покрови в нижній частині зображалися представники тогочасної старшини й гетьмани. Продовжували творити образ козака Мамає.

Розвивався також і світський портретний живопис. Заможні старшини замовляли власні портрети, портрети своїх дружин і дітей.

Скульптура того часу набувала поширення у вигляді орнаментального декоративного різьблення по дереву — сницарства.

Для оздоблення іконостасів вирізьблювали виноградну лозу, європейські орнаменти, різні рослинні мотиви. Витвором високої майстерності були наскрізно різьблені царські врата іконостасів. Майстри Жовківської школи запровадили ажурне різьблення колон і троянд.

Однією з вершин українського декоративного різьблення на Лівобережжі є іконостас Спасо-Преображенської церкви (с. Великі Сорочинці), виготовлений у 30-х роках XVIII ст. Продовженням розвитку національної традиції скульптурного різьблення став іконостас Вознесенської церкви в с. Березні на Чернігівщині. У ньому різьблення перетворене на суцільний «килим» з гілок, квітів та орнаментів. До найважливіших пам'яток мистецтва, створених київськими різьбярами, належать іконостаси Успенської церкви Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого собору та нижній ярус іконостасу Софійського собору.

Завдання та запитання

1. Охарактеризуйте систему освіти в Україні другої половини XVII — на початку XVIII ст.
2. Розкрийте зміст церковного життя протягом визначеного періоду.
3. Заповніть таблицю в робочих зошитах.

Ім'я митця, вид мистецтва	Назва твору	Коротка характеристика твору

4. Визначте три рівні української освіти. Наведіть приклади шкіл трьох рівнів.
5. Перерахуйте характерні ознаки й особливості оздоблення барокових споруд; назвіть найвидатніші барокові споруди в Україні наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

6. Проаналізуйте обставини, які сприяли чи перешкождали розвитку української культури протягом другої половини XVII — першої половини XVIII ст.
7. Визначте ознаки освіти в Україні в другій половині XVII–XVIII ст., які свідчать про її високий рівень і демократизм.

8. Поміркуйте, які історичні події, процеси та явища надихали українських митців на створення барокових шедеврів.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ IV «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці 50-х років XVII — на початку XVIII ст.»

Смерть Великого гетьмана похитнула основи створеної ним держави. Поділ державного керівництва на декілька старшинських угруповань, відмова І. Виговського від політики соціальної рівноваги, сприяння старшинам у накопиченні багатства, втручання у внутрішньополітичну боротьбу сусідніх держав призвели до Руїни — громадянської війни. Спроби гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Дорошенка відновити українську державність були перекреслені імперською угодою Польщі та Московії — Андрусівським договором 1667 р. про поділ України по Дніпру. Подальшу боротьбу українського громадянства за незалежність і соборність очолив П. Дорошенко. Гетьману вдалося ненадовго відновити єдність українських земель, а мешканцям Лівобережжя вигнати московських воєвод. Використавши союз із Туреччиною, П. Дорошенко продовжив боротьбу, проте султан скористався союзом лише для відвоювання в Польщі Західного Поділля. Спроби Москви та лівобережного гетьмана відібрати Правобережжя в Туреччини стали спустошенням і знищенням гетьманської столиці — Чигирина.

Після поразки П. Дорошенка територія Гетьманщини обмежилася Лівобережною Гетьманщиною. Її життя наприкінці XVII ст. набуло стабільності. Зовнішньополітичне становище України стало визначатися договором про «Вічний мир» 1686 р., який на необмежений час утверджував насильницький поділ України. Серйозного удару українському рухові було завдано підпорядкуванням Московському патріарху Київського митрополита. Перехід влади до рук І. Самойловича, а потім І. Мазепи Москва використала для подальшого обмеження державної автономії Гетьманщини. Після поразки Туреччини під Віднем польський уряд задумав нове заселення Правобережжя шляхом відновлення тут українського козацтва. Успіхи відроджуваного козацтва, очоленого С. Палієм, занепокоїли Польщу. Події Північної війни, що склалися сприятливо для Росії та її польських союзників, дозволили їм спільно знищити правобережне козацтво.

Тиск на Гетьманщину з боку Московії під час Північної війни постійно посилювався, а з іншого боку — нездатність царя виконувати щодо України обов'язки протектора спонукали І. Мазепу до збройного виступу та зміни протектора, що викликало масовий терор проти українства московської влади. Водночас виступ І. Мазепи примусив царя та його наступників відмовитися від планів ліквідації українського політичного та суспільного ладу на десятки років. Він продемонстрував, що Україна не втратила здатності захищати свої інтереси та самобутність. Після поразки під Полтавою наступ царизму на Україну посилювався. Його стримував гетьман у вигнанні Пилип Орлик. Найвидатнішими його справами стали: Конституція 1710 р., організація збройної антимосковської коаліції у 1711 р., дипломатичні зусилля заради створення нових антимосковських коаліцій.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ДО РОЗДІЛУ IV

1. Визначте, про яку історичну місцевість розповідає Самійло Величко.
«Роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям простори тогочасні україно-малоруські поля й розлогі долини, ліси й великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера... повболівав серцем і душею — бо ж зробилася пустою ця красна колись і переповнена всілякими благами земля, частка вітчизни нашої україно-малоруської, і впали в незвідь поселці її, славні предки наші!»
А Чернігово-Сіверські землі   **В** територія Полтавського полку
Б Правобережжя   **Г** слобідські полки
2. Поміркуйте, до кого були звернуті слова українських старшин і козаків.
«Усі ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо й ім'я його славимо за те, що він визволив Україну з польського ярма. Так протилежним чином і ми, і діти наші на вічні роки душу й кості твої будемо проклинати, якщо нас за гетьманства свого й після смерті своєї в такій неволі залишиш!»
А до Івана Самойловича   **В** до Костя Гордієнка
Б до Петра I   **Г** до Івана Мазепи
3. Установіть хронологічну послідовність.
А полтавська поразка
Б боротьба України за Північне Причорномор'я
В укладення українсько-шведського договору
Г участь у кримських походах
4. Визначте, у яких твердженнях ідеться про І. Мазепу.
А його виступ проти Московії примусив її відмовитися від планів ліквідації українського суспільного ладу та політичного устрою на десятки років
Б у внутрішній політиці опирався на старшин
В перетворював старшин на значне військове товариство
Г у зовнішній політиці шукав порозуміння з Туреччиною та Кримом
Д завдяки його підтримці Києво-Могилянський колегіум став академією
5. Виберіть фрази з «Історії Русів», які характеризують певні людські риси.

1 схильність до насильства й грабунку	А «Я — слуга Царський! я служу Богові й Государеві за весь мир християнський!»
2 схильність прикривати свої злочини високими цінностями	Б «Кури та гуси, молодичі й дівки нам належать по праву воїна й по наказу його Благородія!»
3 прагнення порозумітися з українцями	В «Шведи, навпаки, нічого в обивателів не вимагали й гвалтом не брали, але де їх знаходили, купували в них добровільним торгом і за готівку».
4 повага до праці й майна мешканців України	Г «Кожен швед навчений був од начальників своїх говорити по-руськи такі слова до народу: "Не бійтеся! Ми ваші, а ви наші!"»

РОЗДІЛ V. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у 20–90-х роках XVIII ст.

§ 30. ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ НАСТУПУ ПЕТРА І НА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ

«Поневолювати народи й володіти рабами та невільниками є справа азійського тирана, а не християнського монарха», — казав П. Полуботок Петру І. А як би мав тоді володарювати християнський монарх?»

1. Гетьман І. Скоропадський

Після переходу І. Мазепи на бік Карла XII Петро І серйозно побоювався, що все козацьке військо перейде за своїм провідником на сторону шведів, а тому постарався якнайшвидше провести вибори нового гетьмана.

17 листопада 1708 р. у Глухові відбулася Старшинська рада. Вона була далеко не повна. Не прибули генеральні старшини (вони пішли з І. Мазепою), з полковників прибули лише ті, полки яких опинилися в районах розташування московських військ. Це були два повноважних обраних полковники — стародубський і чернігівський — і два наказних — переяславський і ніжинський. Тісними групами трималися полкові й сотенні старшини та козаки. Рада обговорювала дві кандидатури: Івана Скоропадського — стародубського полковника та Павла Полуботка — чернігівського полковника. Присутній на раді

Невідомий художник.

Гетьман
Іван Скоропадський. XVIII ст.

цар практично призначив стародубського полковника. Так у віці 62 років, сам того не бажаючи, І. Скоропадський отримав гетьманські клейноди.

Іван Скоропадський народився 1646 р. в Умані в сім'ї православного шляхтича, який перейшов на бік повсталого народу й влився в ряди козацької старшини. Після зруйнування Умані турками 1674 р. переселився на лівий берег і поступив на службу до І. Самойловича. Служив військовим канцеляристом у гетьманському уряді, виконував різні дипломатичні доручення, брав участь у кримських походах. За І. Мазепи став генеральним старшиною, спочатку бунчужним, а потім осавулом. 1706 р. І. Мазепа призначив його полковником стародубським. Безперечно, він належав

до прихильників гетьмана, але події, що застали І. Скоропадського зненацька, змусили його залишитися на боці Москви. Показово, що він у всіх документах ніколи не вживав виразу «зрадник Мазепа», а лише — «колишній гетьман».

2. Спроби І. Скоропадського укласти з царем міждержавний договір

На долю нового гетьмана випало дуже складне завдання: після полтавської катастрофи зберегти український державно-політичний лад.

Одразу ж після виборів І. Скоропадський звернувся до царя, щоб, як і належить, укласти між ними договір, який би гарантував права Гетьманщини. Петро I відмовився, пославшись на складні воєнні обставини.

Після Полтавської битви, яка закінчилася щасливо для царя, гетьман підготував і запропонував цареві *Решетилівські статті* (за назвою села, біля якого розташовувалися полки І. Скоропадського під час битви).

За їх допомогою гетьман і старшини намагалися відновити права та вольності Гетьманщини, а також вирішити ряд проблемних питань, що виникли. Зокрема, порушувалося питання, щоб під час походів залишати козаків під командуванням своєї старшини, а не московських офіцерів, повернути гармати, забрані зі стін Батурина, заборонити московським воєводам утручатися в справи внутрішнього управління, не обтяжувати українських мешканців постійно московських військ, заборонити називати українців «зрадниками».

У своїй відповіді московський уряд переніс питання укладення договірних статей знову на невизначене майбутнє. Він наголошував, що московські воєводи в українських містах і надалі пильно стежитимуть за недопущенням нових «зрад». Відповіддю на прохання не ставити старшин під командування російських офіцерів став наказ про підпорядкування російським генералам під час походів не лише старшин, а й гетьмана. Нарешті, гетьманові було заборонено звертатися до царя й навіть згадувати про «козацьку вольність», адже, як облудно заявлялося далі, «український народ з ласки царя має стільки привілеїв, вольностей і свободи, як не має жоден народ у світі».

Найрішучішою відповіддю царя на Решетилівські статті став указ про призначення стольника Ізмайлова міністром-резидентом¹ при гетьмані.

Таємна інструкція, яку він отримав від Петра I, вимагала стежити за кожним кроком і рішеннями І. Скоропадського, його уряду й просто шпигувати. Місцем постійного перебування гетьмана офіційно визначався Глухів, розміщений майже на кордоні з Московією. У місто, нібито для охорони гетьмана, було введено два московські полки. Керівництво ними доручалося тому ж резиденту Ізмайлову.

Незважаючи на посилення імперського тиску, своє завдання І. Скоропадський убачав в урядуванні українськими справами, захисті українських

¹ *Резидент* (від латин. *residentis* — той, хто залишається на місці) — представник російського імператора, який наглядав за діяльністю гетьмана й органів влади Гетьманщини.

інтересів. Проте на перешкоді цьому стояли постійна підозріливість царя, контроль, а точніше втручання резидента Ізмайлова, неслухняність російських і частини українських полковників, сотників, інших урядовців, які відмовлялися виконувати розпорядження гетьмана на тій підставі, що вони призначені «самим царем», а не обрані козаками, чи призначені українським гетьманом.

Не всі люди розуміли, що московські чиновники, військові та українські кар'єристи використовували ім'я І. Скоропадського лише для прикриття своїх афер у Гетьманщині. Незадоволені своїм становищем, люди навіть склали уципливу приказку про гетьмана: «Іван носить плахту, а Настя (дружина гетьмана) — булаву».

Проте відомо, що гетьман усіма способами старався пом'якшити долю мазепинців, і де це від нього залежало, поведився з ними людяно й справедливо. Він доволі часто їздив до Петербурга та Москви, щоб особисто клопотатися про інтереси мешканців Гетьманщини, готував відповідні прохання та інші документи. Один із них про «загальнонародні потреби» він подав 11 квітня 1722 р. під час святкувань у Москві перемоги в Північній війні.

У відповідь 29 квітня отримав указ про заснування в Глухові *Першої малоросійської колегії* та передання українських справ із відання колегії закордонних справ у підпорядкування сенату, який керував внутрішніми справами Росії. У такий спосіб Українська козацька держава, що спілкувалася з царем через колегію закордонних справ, перетворювалася на адміністративну одиницю імперії, провінцію, «окраїну Московії».

Утрачаючи рештки своєї влади, яку він так довго намагався зберегти за допомогою «прохальної» політики, украї пригнічений, гетьман І. Скоропадський повернувся додому й помер 3 липня 1722 р.

3. Діяльність Першої малоросійської колегії

Перша малоросійська колегія розпочала свою роботу в Глухові в липні 1722 р. До її складу ввійшли шість генералів — командирів полків, розміщених в Україні. Керівником колегії призначено бригадира Вельямінова. Ця установа зосередила у своїх руках усе управління Гетьманщиною. Колегія шпигувала й наглядала за діяльністю, настроями та висловлюваннями наказного гетьмана й усіх українських урядовців.

Вона підпорядкувала собі українські фінанси й одразу ж заповзялася поповнювати російську скарбницю за рахунок стягнення податків із Гетьманщини. Уже 1722 р. до російської скарбниці з України надійшло 45,5 тис. руб., у 1723 р. — 86 тис., а в 1724 р. — 413 тис. руб. Вона стежила за забезпеченням розквартированих в Україні російських військ, наданням російським офіцерам, чиновникам і можновладцям земельних маєтків.

Малоросійська колегія — орган Російської імперії, створений Петром I для управління Гетьманщиною та повної ліквідації державної автономії України.

УКРАЇНА в 1727–1768 рр.

- Обрання гетьманом Д. Апостола (1 жовтня 1727 р.); скасування повноважень Першої малоросійської колегії (1722–1727)
- Українська укріплена лінія, зведена в 1731–1735 рр.
- Повернення запорожців на Запорожжя; заснування Нової Січі (квітень 1734 р.)
- Території, що ввійшли до складу Російської імперії за Белградським миром (вересень 1739 р.)
- Бар'єрні землі — нейтральна зона між російськими й османськими володіннями
- Обрання гетьманом К. Розумовського (22 лютого 1750 р.); скасування повноважень «Правління гетьманського уряду» (1734–1750)
- Межі територій, на які поширювалася влада К. Розумовського
- Запорозькі землі середини XVIII ст.
- Межа територій, відторгнутих царським урядом від Запорожжя в 1752–1755 рр. під військовим поселення
- Ліквідація гетьманства; передання управління Україною Другій малоросійській колегії (17 листопада 1764 р.)
- Ліквідація полкового устрою на Слобожанщині (1765)
- Національно-визвольна й антикріпосницька боротьба на Правобережжі та в Західній Україні**
- Район дій опришків на чолі з О. Довбушем (1738–1745)
- Місце загибелі О. Довбуша (серпень 1745 р.)
- Райони гайдамацького руху** у 1734, 1735–1740 рр., у 1750-х роках
- Коліїщина (1768)**
- Район дій прихильників Барської конфедерації (1768–17691)
- Початок антипольського повстання (травень 1768 р.)
- Район, охоплений Коліївщиною (червень 1768 р.)
- Місце полону керівників повстання — М. Залізняка й І. Гонти
- Місце страти полонених гайдамаків

Малоросійська колегія перебрала на себе й права найвищого судового органу. Вона оголосила, що розглядатиме скарги на рішення всіх українських судів, полкових і сотенних урядів.

Її члени всіляко пропагували слова царського указу, що колегія заснована «ні для чого іншого, а тільки для того, щоб український народ ні від кого не був обтяжений: ані неправими суддями, ані утисками старшини».

Щоб українські старшини не могли опертися на військо, наказного гетьмана було усунуто від командування, а козацьке військо підпорядковане російському генералу — командувачу російського війська в Україні.

Сама назва — «Малоросійська колегія» — мала переконувати українців, що вони живуть не в Гетьманщині з правами державної автономії, а в Малоросії¹, яка не має ніяких державних прав, а самі вони є лише малоросами.

4. Діяльність П. Полуботка

*Невідомий
художник.
Павло Полуботок.
Кінець XVIII ст.*

Через кілька днів після похорону І. Скоропадського старшини надіслали цареві прохання обрати нового гетьмана, а тим часом уповноважили чернігівського полковника **Павла Полуботка** виконувати обов'язки наказного гетьмана й керувати Гетьманщиною разом із Радою генеральної старшини.

Павло Полуботок народився приблизно 1660 р. в заможній козацько-старшинській родині, імовірно в Чернігові. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі, знав польську та латину, цікавився історією, склав власну історичну хроніку, яка охоплювала події в Україні протягом 1452–1715 рр. З 1706 р. П. Полуботок тримав пернач чернігівського полковника.

Ще в 1708 р. старшини запропонували передати П. Полуботку гетьманську булаву, але Петро I побоявся, що «з нього може вийти другий Мазепа». І справді, ставши наказним гетьманом, П. Полуботок проявив себе як енергійний, сміливий і рішучий захисник автономних прав Гетьманщини.

Незважаючи на обмеження, наказний гетьман повів уперту боротьбу за відновлення державної автономії Гетьманщини. Він постійно нагадував царю про необхідність обрання нового гетьмана, аж поки той у червні 1723 р. не заборонив йому «докучати в цій справі».

Тоді П. Полуботок почав домагатися й домігся у сенату, аби Малоросійська колегія визнала Генеральну військову канцелярію рівною собі державною установою. Щоб обмежити втручання Малоросійської колегії в українські справи, гетьман здійснив судову реформу. Генеральний військовий суд було перетворено на колегіальний орган, де поряд із генеральним суддею мали бути присутніми четверо засідателів із бунчукових товаришів. Він установив чіткий порядок подання оскаржень. Перш ніж потрапити до Малоросійської колегії,

¹ *Малоросія* — офіційно використовувана Москвою та Петербургом назва з 1654 р. до кінця XVIII ст. для означення української території й уникнення згадок про Українську козацьку державу — Гетьманщину.

скарга мала бути розглянута в Генеральному військовому суді. Гетьман повів рішучу боротьбу проти хабарництва, недолугості й тяганини в місцевих судах. Усіма цими заходами він не дозволяв протиставити народ старшинам.

Не бажаючи більше терпіти опір П. Полуботка й генеральних старшин, Петро І у травні 1723 р. викликав наказного гетьмана з генеральними суддею та писарем до Петербурга. Прибувши туди, замість мовчати й коритися, П. Полуботок подав цареві ще одне прохання-проект про заміну Малоросійської колегії реформованим Генеральним судом із семи суддів.

Тим часом в Україні під керівництвом полковника Д. Апостола були написані «Коломацькі чолобитні» зі скаргами на урядування Малоросійської колегії й новими проханнями про вибори гетьмана. Офіційна спроба старшин повезти чолобитні до Петербурга не вдалася. Українських послів затримала Малоросійська колегія. Тоді Генеральна військова канцелярія таємно відрядила до Петербурга військового канцеляриста Івана Романовича. Він зумів подолати всі перепони й 10 листопада 1723 р. передав «Коломацькі чолобитні» імператорові особисто в руки. Ознайомившись з їх змістом, Петро І оскаженів і наказав кинути П. Полуботка й увесь його супровід до Петропавлівської фортеці. Туди ж доставили з України й усіх авторів документа.

Проти П. Полуботка було сфабриковано справу про державну зраду — таємні зв'язки з гетьманом у вигнанні П. Орликом. Проте до судового процесу справа не дійшла. 18 грудня 1724 р. П. Полуботок помер. Решту старшин від неминучої розправи врятувала смерть Петра І, який пережив П. Полуботка лише на 40 днів.

В. Волков. Павло Полуботок розмовляє з Петром І. Кінець XIX ст.

Працюємо з джерелами

Протягом XVIII ст. в Україні-Гетьманщині неофіційно поширювався текст промови, яку нібито виголосив П. Полуботок у своєму казематі під час зустрічі з Петром І. Цей текст було включено до славнозвісної «Історії Русів».

- Прочитайте уривки промови П. Полуботка й коротко сформулюйте ті аргументи, які старшини висували, захищаючи державність України й засуджуючи імперську політику Росії.

«Звідкіля ж походить, що ти, о государю, ставлячи себе понад закони, мордуєш нас єдиною владою своєю й кидаєш у вічне ув'язнення, загорнувши до скарбниці власне майно наше? Провина, на нас стягувана, є лише повинність наша, і повинність свята, у всіх народах так шанована, а жодним чином не законопреступна й до осуду не належна. Ми просили й просимо іменем народу свого про милість до отчизни нашої, несправедливо гнаної і без жалю плюндрованої, просимо поновити права наші та привілеї, урочистими договорами затверджені, що їх і ти, государю, декілька разів підтверджував. Народ наш, будиши одноплемінний і одновірний твоєму народові, підсилив його та звеличив царство твоє добровільною злукою своєю в такий час, коли ще в ньому все було в стані немовляти й виходило з хаосу каламутних часів і майже мізерії.

... Урядники московські, що панують над нами й не знають прав і звичаїв наших і майже неписьменні, відають тільки те, що їм вільно робити все, не займаючи лише душі наші. Отож, будши ми оточені звідусіль переслідуваннями й напастями, до кого іншого вдаватися маємо з воланням своїм, як не до тебе, августійший монарху?... Поневолювати народи й володіти рабами та невольниками є справа азіатського тирана, а не християнського монарха ...»

Завдання та запитання

1. Опишіть обставини приходу до влади І. Скоропадського, П. Полуботка.
2. Визначте засоби, які використовувала Росія для нагляду та контролю за названими гетьманами.

3. Як ви розумієте зміст понять «міністр-резидент», «Малоросія», «Малоросійська колегія»?
4. Перерахуйте спроби, які здійснили І. Скоропадський і П. Полуботок із метою відновлення державницького статусу Гетьманщини.

5. Окресліть коло питань, якими займалася Перша малоросійська колегія.
6. Поміркуйте, чому «Коломацькі чолобитні» призвели до нової хвилі терору проти українських старшин.
7. Підготуйте тези повідомлення «Реформи П. Полуботка».

8. Що мав на увазі Петро І, коли припускав, що з П. Полуботка може сформуватися «новий Мазепа». Помілявся московський цар чи ні? Доведіть.
9. Охарактеризуйте способи захисту України, які застосували І. Скоропадський, П. Полуботок.

§ 31. ЖИТТЯ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ наприкінці 20-х – у 40-х роках XVIII ст.

Поміркуємо над запитанням: якщо народ народжується з природним правом на власну державу, то чи може наймогутніший володар наймогутнішої держави це право то надавати, то відбирати.

1. Відновлення гетьманства

Зі смертю Петра І політика щодо України не змінилася. Звільнених старшин відпустили з казематів, але не дозволили повернутися додому. Коли ж декого відпустили з Петербурга, то лише навзамін синів, яких залишали заручниками. Краєм правила Малоросійська колегія, збільшуючи податки й збори.

Зміні політики щодо Гетьманщини та відновленню гетьманства посприяло різке погіршення російсько-турецьких відносин і посилення дипломатичної активності П. Орлика. Улітку 1727 р. уряд Петра ІІ розпочав підготовку до нової війни з Туреччиною.

Щоб заспокоїти українство, у Гетьманщині скасували податки, запроваджені Малоросійською колегією, а потім і її саму. Справи України знову було повернуто до відання Колегії закордонних справ, і, нарешті, було дозволено обирати гетьмана.

12 жовтня 1727 р. на Генеральній військовій раді в Глухові гетьманом став 73-річний миргородський полковник **Данило Апостол**.

Гетьман народився 4 грудня 1654 р. в сім'ї Павла Апостола — вихідця з Молдови, який поселився в Лівобережній Україні та записався до козацького війська. Данило навчався в Києво-Могилянському колегії. Завдяки впливу батька-полковника, який не раз був наказним гетьманом Лівобережжя, Д. Апостол уже у 28-річному віці очолив миргородський полк. Проте швидко став відомим і завдяки власним заслугам. Він брав участь у багатьох походах наприкінці XVII — на початку XVIII ст., воював хоробро й уміло, що увіковічнив відомий «Літопис Самовидця».

У жовтні 1708 р. Д. Апостол разом з І. Мазепою перейшов на бік Карла XII, проте менше ніж через місяць отримав від гетьмана таємне доручення. Його виконання й повернуло полковника в підданство царя. Як співавтор і організатор подання «Коломацьких чолобитних», Д. Апостол став в'язнем Петропавлівської в'язниці. Навіть коли його звільнили, у Петербурзі залишили заручником його сина. Щоб Д. Апостол був покірним гетьманом, сина тримали в Петербурзі ще багато років.

Невідомий художник.

Гетьман Данило Апостол. XVIII ст.

2. «Рішительні пункти» — основа нових відносин між Гетьманщиною та Росією

Як з І. Скоропадським, так і з Д. Апостолом у ході виборів не було укладено ніяких договірних статей. Тому гетьман розпочав свою діяльність із відновлення традиції укладення міждержавного договору між Україною та Росією. З цією метою він скористався поїздкою до Москви на коронацію Петра II. Там у березні 1728 р. він передав президенту Колегії закордонних справ петицію про повернення Україні колишніх прав, визначених ще договором 1654 р. Імператорський указ гетьманові під назвою «Рішительні пункти» надійшов лише через 4 місяці. Ці 20 пунктів зовсім не відповідали ідеї двостороннього договору Б. Хмельницького та московського царя Олексія. Вони суттєво обмежували державність України. Гетьмана можна було обирати лише за згодою царя. Генеральний військовий суд мав стати колегіальною установою з шести осіб (трьох українців і трьох росіян). Генеральних старшин і полковників призначали царським указом із двох-трьох кандидатур, запропонованих українською стороною. Без дозволу царя гетьманові забороняли карати старшин. Воєнними справами мав командувати російський генерал. Гетьманщині забороняли мати дипломатичні зв'язки. Вирішувати прикордонні питання з Польщею й Туреччиною дозволяли лише під наглядом російського резидента. Українські фінанси контролював не лише український, а й російський підскарбій.

Отже, «Рішительні пункти» знову суттєво обмежували автономію Гетьманщини. Але вони все ж ліквідували в Україні повну всюдозволеність і постійне втручання російських офіцерів та адміністраторів в українські справи.

3. Гетьман Д. Апостол і його реформи

Опираючись на «Рішительні пункти», Д. Апостол із своїм оточенням отримали можливість налагоджувати життя краю за своїми уявленнями про суспільний лад і державний устрій. Тоді на Лівобережжі було важке становище. До цього призвели два десятиліття пограбувань військовими, протистояння українській владі царських призначенців, стягання надмірних податків, поборів тощо. Тому відразу ж після обрання гетьман Д. Апостол видав універсал про відправлення з Гетьманщини всіх російських урядовців, не передбачених «Рішительними пунктами».

Щоб упорядкувати внутрішнє життя, Д. Апостол розпочав реформи. Упродовж 1729–1731 рр. у Гетьманщині були впорядковані земельні відносини. Для цього Д. Апостол здійснив переоблік усіх маєтків, з чітким визначенням їх кордонів — «Генеральне слідство про маєтності». У державну власність було повернуто рангові маєтки, якими незаконно заволоділи старшини. За матеріалами «Генерального слідства...», земельні справи в Гетьманщині регулювалися протягом трьох десятиліть.

Данило Апостол реорганізував також роботу українського бюджету. Він установив точну суму витрат «військового скарбу». Чітко визначив кошти на артилерію, наймане компанійське військо, центральні та місцеві адміністративні установи, переглянув систему податків і мит, за допомогою яких і наповнювався бюджет. Гетьман багато зробив для відновлення торгівлі Гетьманщини з Європою. 1728 р. він зібрав у Глухові велику конференцію українських купців. Вони знову отримали право торгувати на ринках Західної та Центральної Європи, також було відновлено торгівлю з Кримом. Данило Апостол усіляко захищав українських купців від конкуренції російських крамарів, солдатів і поміщиків.

Вагомим напрямом реформування стала судова система. Гетьманський уряд запровадив «Інструкцію українським судам». Сотенні суди стали колегіальними. Справи в полкових судах розподілялися на важливі, у тому числі й кримінальні, і дрібні.

Найвагомішою справою в судівстві, яку започаткував Д. Апостол, стала 15-річна робота з підготовки кодексу законів — «Прав, за якими судиться малоросійський народ».

До заслуг Д. Апостола перед Україною належить також повернення в 1733 р. Києва під владу гетьмана. Він знову став своєю владою призначати генеральну старшину й полковників. За гетьманування Д. Апостола життя мешканців Гетьманщини стало кращим. Його діяльність була спрямована на захист українського політичного устрою, господарства й не допустила перетворення Гетьманщини на адміністративну одиницю Російської імперії.

4. Діяльність «Правління гетьманського уряду» (1734–1750)

Широка й активна діяльність Д. Апостола викликала серйозне занепокоєння Російського уряду. Тому нова імператриця Анна Іоанівна повернулася до петровських засобів знищення української державності. Після смерті Д. Апостола в 1734 р. в Україні-Гетьманщині було запроваджено «Правління гетьманського уряду». Цей колегіальний орган складався з трьох генеральних старшин і трьох російських вищих офіцерів. Щоб забезпечити перевагу росіянам за рівної кількості голосів, головою правління призначався росіянин із вирішальним голосом. Офіційно ця установа мала керуватися у своїй роботі «Рішительними пунктами», але насправді її політика визначалася таємною інструкцією, яку видала російська імператриця Анна Іоанівна князю Шаховському — першому голові правління.

Історичний факт

Інструкція знову передбачала посилення нагляду за підозрілими старшинами, вимагала сприяти зближенню української старшини з російськими офіцерами, заохочувати до шлюбів між українцями й росіянами і, навпаки, перешкоджати шлюбом лівобережців із білорусами, поляками й українцями з Правобережжя.

- Чому шлюби між слов'янами росіяни вважали небезпечними?

Роки «Правління гетьманського уряду» позначилися брутальним утручанням росіян у справи урядування та судівства, погіршенням господарських справ, вульгарною зневагою гідності українців.

Особливо ненависними для українців стали дії заснованої ще за Петра I «Таємної канцелярії». За наказом підозріливої і жорстокої імператриці ця установа знову підняла нову хвилю терору в Україні. Агенти канцелярії, російські офіцери й солдати, звичайні волоцюги лякали мешканців доносами за висловлювання та дії нібито спрямовані проти Російської імперії, і часто домогалися від господарів якихось поступок. Адже достатньо було викрикнути: «Слово і дело государево!» — і вказати на когось, як нещасного вже вважали державним злочинцем — заковували в кайдани, нещадно катували й, «вибивши зізнання», страчували чи засилали в Сибір. Приводи були найбезглуздішими. Наприклад, серед кахлів, якими облицьовували груби, помічали зображення птаха й заявляли «слово і дело»: господар, мовляв, навмисно пече герб Російської імперії — двоголового орла.

В атмосфері терору в 1737 р. було заарештовано Київський магістрат, відібрано старовинні документи міста на магдебурзьке право.

Історичне джерело

Автор «Історії Русів» розповідає: «...Так звана Тайна експедиція змушувала тремтіти малоросіян у найдальших їхніх оселях і у власних домах. Вона була достеменним виродком великої Санкт-Петербурзької Тайної канцелярії... У ній не приймали доказів і оправдань ні письмових, ні свідкових, ні совісних, себто під присягою, але вивідували й доправлялися в ній власного зізнання

в поставлених обвинуваченнях або підозрах. Особа, яка не признавалася, що винна, мусила витерпіти все те тортурами через три прийоми, або зміни, і різним знаряддям, а наостанку вогняним, себто розпеченою залізною шиною й розтопленою сіркою». На завершення автор «Історії Русів», засуджуючи дії таємної канцелярії, написав: «Якби перстом руки Божої скопати клаптик землі на тому місці, то вдарила б з нього фонтаном кров людська, пролита міністерською рукою».

- На яку принципову різницю між тодішніми українськими й російськими способами розслідування вказує цей документ?

Відомі «каналські» роботи, від яких не міг порятувати козаків і Д. Апостол, десятиліттями виснажували сили українського козацтва. Тому 1735 р. російський уряд поділив козаків на дві групи. Заможні й боєздатні козаки належали до групи виборних, а збіднілі, які не мали змоги ходити в далекі походи, були виписані з реєстру й переведені в групу підпомічників.

Найважчим тягарем для Гетьманщини того часу була чергова російсько-турецька війна 1735–1739 рр. Україна знову стала територією постою та постачальником російських армій, вилучали коней, волів, возів, провіант і фураж. Козаків посилали в найнебезпечніші бойові походи, селян і міщан залучали до фортифікаційних робіт. Українці мусили німо терпіти, оскільки все сказане на свій захист могло бути витлумачене як «слово і дело» проти государя.

Ця війна перетворилася на національну катастрофу для Кримського ханства. Його столиця Бахчисарай була вирізнана й розорена. Міста лежали в руїнах, величезної шкоди було завдано господарству, у країні лютували голод і холера. Загинула значна частина населення.

Працюємо з документом

Після полтавської поразки, як вам уже відомо, в Україні-Гетьманщині на постій було розквартировано 6 гренадерських полків, які утримувалися коштом українців. Що означало для них забезпечення цих полків фуражем і провіантом, розповідає автор «Історії Русів».

- Прочитайте документ, охарактеризуйте прояви зловживання російських військових. Поміркуйте, чи стосується України життєве правило: якщо народ не хоче годувати свою армію, то буде годувати чужу.

«Постачання тих харчів і фуражу російським військам означало не тільки утримування людей і коней, але було воно й доброю контрибуцією (вигодою) для командирів російських, а те робили так: коли в зручну пору поставляють комісари (українські козаки, відповідальні за постачання) харчі та фураж до команд, то російські командири його не приймають, а кажуть, що “він, завчасу приготовлений, протухне, або витхнеться, і з того інтерес государів постраждає”. А коли настануть звичайні місяці, березень і листопад, з невилазним бездоріжжям, тоді вони і зажадають тих вистачань негайно, з езекуціями й биттям. Комісари, знаючи неможливість вистачання натурою, а особливо з далекої відстані, прибігають до військових командирів, плазують перед ними, терплять усе страхіття причіпок ... і, нарешті, уласкавлюють їх

і платять їм усякий фураж і провіант грішми, удесятеро більше від того, що вони коштують.

Одважні ж комісари, що приставили фураж і провіант свої натурою, мусять витримувати дивне випробування фуражу на собі, себто всі російські начальники, навіть і рядові, навперемінки січуть комісара по носі й губах сіном і вівсом, примовляючи, що «він або грубий, або дрібний, або кепського врожаю, і через те потерпить інтерес государів»; потому все скінчиться хабарями й пожертвуванням. Однак комісара, який повертається з постачання натурою, завжди вже впізнавали по розбитих губах і величезному носі, і тому багато хто з козаків утратили маєток свій, одкупляючись від комісарства».

Завдання та запитання

1. Перерахуйте внутрішньо- та зовнішньополітичні обставини, які спричинили до відновлення гетьманства в Україні.
2. Виокремте факти з біографії Д. Апостола, які засвідчують про його український патріотизм.

3. Як ви розумієте зміст понять «Генеральне слідство про маєтності», «Таємна канцелярія», «підпомічники»?
4. Поясніть, чому адресати формулювання «Слово і дело государево!» відчували себе приреченими.

5. З'ясуйте причини, за яких імперія то скасовувала гетьманство, то відновлювала його знову.

6. Поміркуйте, як «Рішительні пункти» змінили статус України-Гетьманщини.
7. Підготуйте тези доповіді «Реформи Д. Апостола».

8. Порівняйте політику Першої малоросійської колегії та «Правління гетьманського уряду» стосовно України-Гетьманщини.

§ 32. УКРАЇНА-ГЕТЬМАНЩИНА в другій половині XVIII ст.

У середині XVIII ст. українці ставили запитання: «Пагорб менший за гору, але чи панує гора над пагорбом?» Подумайте, який політичний сенс вони вкладали в це запитання.

1. Гетьман К. Розумовський та його діяльність

Покращення становища України-Гетьманщини розпочалося з приходом до влади в імперії Єлизавети Петрівни. У 1744 р. українські старшини скористалися приїздом імператриці до Києва й вручили їй прохання про вибори нового гетьмана. Проте російський уряд зважився на це лише через 6 років.

Плануючи подальше розширення імперії на південь і захід Європи, російські урядовці усвідомлювали, що Росія неминуче вступить у сутичку з Туреччиною та Пруссією. На вістрі обох напрямів знаходилася Гетьманщина. На той час вона була господарськи ослабленою, з народом, який утратив будь-які ілюзії щодо російської влади. Тому імперія запланувала повернути прихильність старшин і козацтва, відродити господарство Гетьманщини, щоб перетворити її на постачальника для своїх військ.

Г. Васько. Гетьман Лівобережної Гетьманщини граф К. Розумовський. Середина XIX ст.

Єдиним кандидатом на гетьманство було висунуто **Кирила Розумовського** — молодшого брата фаворита імператриці Єлизавети, графа Олексія Розумовського. Вибори відбулися 22 лютого 1750 р. в Глухові. Майбутній гетьман народився 1728 р. в с. Лемешах поблизу Козельця в родині козака Григорія Розума. Завдяки турботі брата Кирило здобув добру освіту. Протягом 1743–1745 рр. здійснив освітню подорож Європою. У Берліні навчався в знаменитого математика Леонарда Ейлера, слухав лекції в Гданську, Кенігсберзі, Геттінгені, побував у Франції, Італії, вивчаючи німецьку, французьку й латинь. З поверненням до Петербурга його, 18-річного юнака, проголосили президентом Академії наук. Усе життя цікавився літературою та мистецтвом, при власному дворі утримував найкращий в імперії духовий оркестр та оперний театр.

З обранням К. Розумовського гетьманом розпочалося відродження державних традицій краю. За гетьманським універсалом із Лівобережжя було вислано всіх російських урядовців, які засідали в правлінні гетьманського уряду. Відносини Російської імперії з Гетьманщиною знову було передано у відання Колегії закордонних справ. Отже, Гетьманщина зміцнила свій державний статус. Гетьман відновив право призначати полковників, надавати рангові маєтки. За його відсутності всі справи вирішувала Рада генеральних старшин. У Глухові знову скликали з'їзди старшин.

Палац гетьмана К. Розумовського середини XVII ст. м. Батурін.
Сучасне фото

Політичне відродження створило сприятливі умови для господарського відновлення краю. Глухів перетворили на культурний центр України. Тут збудували гетьманський будинок у стилі західноєвропейського королівського палацу з англійським парком, величну будівлю Генеральної військової канцелярії, французький пансіон, кав'ярні, магазини мод.

У місті ставили італійські опери, улаштували концерти оперних співаків, духового оркестру. Кирило Розумовський почав від-

будувати стару столицю — Батурина. Гетьман навіть подав клопотання про відновлення дипломатичних відносин Гетьманщини з європейськими монаршими дворами, але наштотувалося на категоричну відмову імперського Петербурга.

Судова реформа. Прагнучи відродити державне життя України, гетьман відновив роботу над кодексом законів — «Прав, за якими судиться малоросійський народ». У 1760 р. Генеральний військовий суд було виведено з підпорядкування Генеральної військової канцелярії й перетворено на вищу судову інстанцію України. Вона стала колегіальним органом у складі двох генеральних суддів і 10 виборних засідателів — по одному від кожного полку.

У 1763 р. у Гетьманщині було продовжено судову реформу. Замість полкових судів, де головували полковники, запроваджувалися земські суди, які займалися цивільними справами, підкоморські — земельними, гродські — кримінальними.

Реформа козацького війська. Для вирішення військових справ був створений окремий державний орган — Колегія нижчої генеральної старшини в складі двох осавулів, хорунжого й бунчужного. Гетьман запровадив єдине озброєння: рушницю, шаблю та спис; єдині однострої: синій мундир із червоним коміром, білі штани, шапки різного кольору — у кожного полку свій. Козаки з юнацтва мали вивчати загальні й окремі військові предмети.

Плани реформування освіти. Кирило Розумовський розглядав освіту як основу економіки та державності. Урядовцями гетьманської канцелярії були складені проекти відкриття університету в Батурині та надання статусу університету Києво-Могилянської академії. Це мали бути освітні заклади з бібліотеками, друкарнями, анатомічними театрами та гімназіями при них.

Спроба зміцнити державність Гетьманщини. Старшини прагнули розширити свої повноваження, звільнити край від імперського тиску.

Історичне джерело

1762 р. на замовлення К. Розумовського перекладач Генеральної військової канцелярії Семен Дівович «на честь і захист Малоросії» написав історичний поетичний твір — «Разговор Великороссии с Малороссиею». Ось що висловлює Малоросія своїй співрозмовниці:

Не тебе, государю твоему поддалась...
 ...Не думай, чтоб ты сама была мой властитель,
 Но государь, твой и мой общий повелитель.
 А разность наша есть в приложенных именах.
 Ты Великая, а я Мала живём в смежных странах.
 ...Почему почитаю тебя равну себе.
 Не говори: как обществу, поддалась и тебе!
 ...А не ты республикою повелеваешь мною,
 Ничем не умалена царём я пред тобою!

- Чи дозволяли українці за К. Розумовського російським чиновникам та офіцерам порядкувати в Гетьманщині?

У грудні 1763 р. З'їзд старшин підготував «Прохання малоросійського шляхетства і старшин разом із гетьманом про відновлення колишніх прав

Малоросії» до імператриці Катерини II. Документ містив цілу програму відновлення державності Гетьманщини.

Історичне джерело

У ході обговорення й написання «Прохання...» було запропоновано відновити традицію укладення міждержавних договорів між гетьманом і царем; відновити право «українського народу» вільно обирати гетьмана; перетворити З'їзд старшин на Генеральну раду — парламент Гетьманщини; перетворити Генеральний військовий суд на трибунал — найвищу й остаточну судову установу; повернути Україні території, відібрані попередніми російськими царями; відновити «генеральну лінію» (кордон) між Україною та Росією; відновити митниці на кордоні з Росією й скасувати їх на кордоні з Польщею та Туреччиною; звільнити Україну від утримування своїм коштом російських полків; повернути українцям борги за постачання російської армії в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр., а в майбутньому, «щоб усе на готові гроші куповано було»; створити в Україні (Батурині та Києві) два університети за європейським зразком та ін. — усього 23 пункти.

- Чи міг російський уряд допустити відродження державності Гетьманщини?

Проведені в Україні-Гетьманщині реформи та зміни засвідчували, що українське суспільство під керівництвом старшинської еліти прагнуло розвитку власної державності. «Прохання...» ж стало справжньою програмою цього розвитку.

2. Ліквідація гетьманства

Цілком природно, що Катерина II побачила в «Проханні...» реальну загрозу імперським планам щодо Гетьманщини. Тому вона наказала привести в бойову готовність російські полки, дислоковані в Україні, підняти на укріплення гармати, таємно підвести до кордонів Гетьманщини ще кілька військових з'єднань, заарештувати «генеральну артилерію» Гетьманщини, посилити охорону порохових заводів і складів боєприпасів. Імператриця негайно викликала К. Розумовського до Петербурга, категорично вимагаючи від нього зректися гетьманської влади. Він зволікав 10 місяців. Європою поповзли чутки, що гетьман готує новий державний переворот у Росії. Проте в жовтні 1764 р. К. Розумовський склав гетьманські повноваження.

Ліквідація гетьманства означала ліквідацію Української козацької держави.

3. Друга малоросійська колегія

Маніфестом від 10 листопада 1764 р. Катерина II скасувала гетьманство, а натомість заснувала Другу малоросійську колегію¹.

Її президентом став граф *Петро Рум'янцев* — генерал-губернатор Малоросії та «головний командир» українських і російських військ, дислокованих на Лівобережжі. Таємною інструкцією Катерина II зобов'язала намісника

¹ *Друга малоросійська колегія* — орган Російської імперії, створений Катериною II для управління Гетьманщиною та повної ліквідації державної автономії України.

здійснити «обрусеніє» Гетьманщини. Імператриця мала на увазі не лише нав'язування лівобережцям російської мови та звичаїв, а й підпорядкування всіх генеральних, полкових і сотенних установ і судів Другій малоросійській колегії, щоб у такий спосіб ліквідувати державність Гетьманщини, а суддівство перевести на російські закони. Наказувалося вести пильний нагляд за діями та настроями старшин, а за необхідності діяти «де лисячим хвостом, а де вовчою пащею».

Важливим завданням, яке П. Рум'янцев мав виконувати негайно, було перетворення Гетьманщини на «доходну провінцію», тобто на колонію Російської імперії. Уже наступного 1765 р. П. Рум'янцев провів «Генеральний опис Малоросії» — перепис її населення та господарства — і на цій основі запровадив «рубльовий оклад» з кожної хати.

Офіційно проведення перепису пояснювалося прагненням звільнити українців від труднощів, пов'язаних із постачанням продуктів і фуражу для утримання 6 російських драгунських полків і Глухівського гарнізону, що стояли в Україні з 1709 р. й коштували українцям понад 95 тис. рублів щорічно.

Запровадження «рубльового окладу» дало можливість збирати по 252 тис. рублів за рік. Напередодні війни з Туреччиною імперія перетворила Лівобережжя на справжню базу російської армії. Протягом весни 1768 р. на постійні квартири в Гетьманщину було додатково переведено ще 9 полків. Ще 6 полків розмістили в Слобожанщині.

Російських солдатів поселяли не в казарми, а на квартири до українців, які мусили годувати, забезпечувати постояльців світлом і теплом. Українці сплачували й «рубльовий оклад» на утримання російських військових. Так на українців було покладено подвійний тягар утримання російських частин.

4. Ліквідація козацького устрою в Україні. Запровадження кріпацтва

У січні 1782 р. на землях Лівобережжя були засновані три намісництва: Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. Управління й суддівство в них було переведене на російські закони. Одночасно припинили роботу сотенні та полкові установи. Це означало ліквідацію решток автономії Гетьманщини та включення Лівобережжя до складу Російської імперії на правах російських територіально-адміністративних одиниць.

У 1783 р. козацькі лівобережні полки було реорганізовано в регулярні частини російської армії. 3 травня 1783 р. Катерина II заборонила селянам змінювати місце проживання на території Лівобережної та Слобідської України, тобто запровадила кріпацтво, якого українці позбулися ще 1648 р. На плечі селян ліг і подушний податок.

М. Дерезус. На панщину.
1963 р.

Історичний факт

За підрахунками сучасника **О. Шафонського**, надходження від Гетьманщини до російської казни протягом 1765–1782 рр. досягали середньорічної суми 393 400 руб. Після запровадження кріпацтва та подушного податку в 1783 р. російська казна отримала 1 194 819 руб.

- Про виконання якого із завдань Катерини II, даного П. Рум'янцеву, свідчать цифри документа?

Щоб утримати старшин від опору імперським перетворенням, Катерина II 1785 р. поширила на Лівобережжя дію «Жалуваної грамоти дворянству», за якою українські старшини отримували всі права російського дворянства.

Працюємо з документом

1776 р. президент Другої малоросійської колегії П. Рум'янцев опублікував листа, у якому висловлював подив: «... дійшло до мого відома, що між розквартированими в Малій Росії військовими людьми й обивателями нерідко відбуваються сварки та бійки, навіть і до смертного вбивства, незважаючи на вчинені мною... детальні приписи, які охороняють обивателів від пригнічення й образ і наказують їм мати з квартирантами дружелюбну згоду як зі своїми співмешканцями, проте, очевидно, що це в самій точності не виконується». У відповідь Лубенська полкова канцелярія відрпортувала колегії: «Хоча полку обивателі з військовими людьми дружелюбну згоду, як зі своїми співмешканцями мають, але всілякі сварки й бійки від цих постояльців чиняться».

- Поясніть, чому між російськими військовими й українськими селянами та міщанами виникали гострі конфлікти. Чи винними були полкові канцелярії, що не могли виконати розпоряджень П. Рум'янцева?

Завдання та запитання

1. Опишіть процес відновлення гетьманства протягом 40–50-х років XVIII ст. Які ознаки української державності було відновлено разом із посадою гетьмана?
2. Розкрийте зміст реформ, запланованих і проведених в Україні за гетьманування К. Розумовського.
3. Охарактеризуйте перетворення, які провела на Лівобережжі Друга малоросійська колегія.

4. Як історики тлумачать вислови «доходная провінція», «обрусеніє Гетьманщини», «рубльовий оклад»?
5. Що саме мала на увазі імператриця, радячи П. Рум'янцеву діяти в Україні «де лисячим хвостом, а де вовчою пашею»?

6. Поміркуйте, чого саме не могла прийняти Катерина II зі змісту «Прохання малоросійського шляхетства...». Які її дії засвідчують, що вона поставилася до вимог по-імперськи жорстко?
7. Розкрийте механізм подвійного стягування з українців «рубльового окладу».

8. Визначте, що відіграло вирішальну роль у відновленні гетьманства в Україні: прихильність російської володарки до сім'ї Розумовських чи імперські плани Росії. Аргументуйте свою відповідь на основі аналізу наступних подій.

9. Дайте назву тим двом історичним процесам, зіткнення яких призвело до ліквідації Української козацької держави.

§ 33. ЗАПОРІЗЬКА СІЧ І ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ в другій половині XVIII ст.

Чому козаки й усі українці вважали та вважають підлість і підступність великим і навіть смертним гріхом?

1. Нова (Підпільненська¹) Січ

Крім Гетьманщини та Слобожанщини, третьою окремою політичною областю України була Запорозька Січ. У 1734 р. запорожці покинули Олешківську Січ, розміщену на території Кримського ханства, і неподалік від місця розташування старої Чортомлицької Січі заснували **Нову (Підпільненську) Січ**. Вона знаходилася на півострові, який утворила притока Дніпра — річка Підпільна.

Повертаючись під російську протекцію, січове товариство зобов'язувалося захищати південні кордони від нападів татар і турків. Оскільки це повністю відповідало інтересам Російської імперії, з її казни Запорожжю щороку виділяли 20 тис. рублів, порох, свинець, борошно та крупи.

Водночас, нібито для допомоги запорожцям, а насправді для нагляду за діями козаків, царський уряд побудував за 2 км від Нової Січі свої укріплення: два редути та Новосіченський ретраншемент із постійною залогою.

2. Адміністративно-територіальний поділ та освоєння запорозьких земель

Навколо січової фортеці розкинувся Запорозький край, який січовики називали *Вольностями Війська Запорозького*². Він простягався від річки Синюхи на Правобережжі до річки Кальміус на Лівобережжі та від річки Самари на півночі до гирла річки Дніпра на півдні. Отже, землі Запорожжя приблизно охоплювали територію сучасних Запорізької, Дніпропетровської, Миколаївської, Херсонської та Донецької областей.

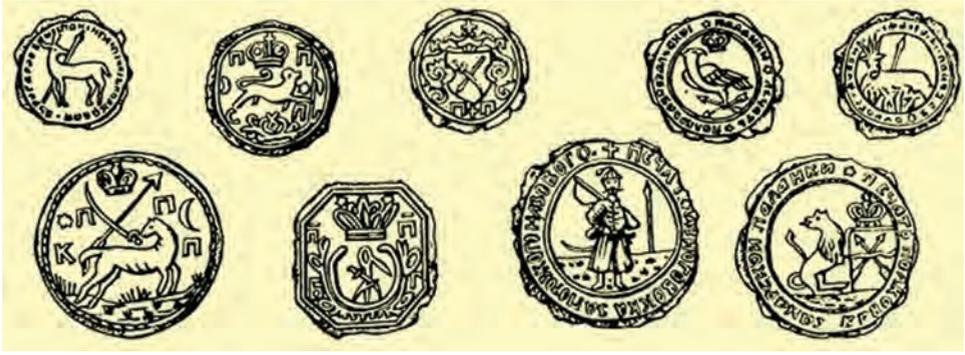
Уся територія поділялася на територіально-адміністративні округи — **паланки**. В останні роки існування Січі їх було вісім: Бугогардівська, Кодацька, Інгульська, Протовчанська, Орільська, Самарська, Кальміуська. У районі со-

Паланка — територіально-адміністративна та господарська одиниця Запорозької Січі.

¹ *Підпільненська Січ* — остання Запорозька Січ (1734–1775), що існувала як республіканське державне утворення на південних землях України, виконуючи традиційні функції захисту південних кордонів і господарського освоєння українських степів.

² *Вольності Війська Запорозького* — назва Запорозької Січі та належних їй земель, що розкинулися в пониззі Дніпра, Південного Бугу та їхніх приток.

Печатки Війська Запорозького Низового та запорозьких паланок. XVIII ст.

ляних озер — Прогноїв, уздовж лівого берега Дніпровсько-Бузького лиману сформувалася Прогноїнська паланка.

Паланками управляли виборні полковники, куренями — виборні курінні отамани. Кожна паланка мала свій військовий і адміністративний центр — укріплену слободу. У ній коштом Запорозького Коша будували церкву й школу.

Нова Січ активно господарювала. Козаки та старшини засновували зимівники — хутори з житлами, господарськими приміщеннями та навколишньою землею. Спочатку будували маленьку хатку-халупу, часто обходилися земляною, у якій і зимували. Біля неї ставили повітку для худоби.

Поступово зимівники розширювалися. У них тримали великі табуни коней, отари овець, череди великої рогатої худоби. У зимівниках старшин і заможних козаків вирощували по кілька тисяч і навіть десятків тисяч худоби. Її продавали до Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережної України, Польщі, Німеччини й інших країн. Навколо зимівників з'являлися поселення бідніших козаків, які вели власне господарство й наймалися для заробітку на зимівники.

Запорозький Кіш дозволив селянам оселятися на вільних землях. Як наслідок, Січ отримала розвинуте хліборобство. Вона споживала власний хліб і вивозила його в сусідні країни. Запорожці продовжували активно рибалити на Дніпрі, Бузі, Кальміусі й Азовському морі. У Прогноївських соляних озерах добували й вивозили сіль.

Л. Гедлек. Козачий табір. Кінець XIX ст.

Передмістя Запорозької Січі. Реконструкція

Історичне джерело

«Запорозькі козаки, — писав 1766 р. старшина **В. Чернявський**, — мають деякі поселення, що звуться зимівниками, або хуторами. Там тримають худобу, коней і овець, мають пасіки й усяку економію, розводять сади та городи, роблять запаси сіна для худоби й засівають поля різним хлібом, ловлять звіра, а в річках — рибу». У кожному зимівнику було дві-три хати для людей і різні господарські будівлі. Усередині кожної хати були «кімната й окрема комора; хати будували серед великого подвір'я, оточеного тином або частоколом; на подвір'ї були розміщені хліви, клуні, стайні, льохи, або погребі, омшаники, або зимові приміщення для бджіл».

У передмісті Січі виріс великий базар із рядами крамниць, які належали Кошеві або куреням. Тут торгували козаки й чужинці. До січової пристані на річці Підпільній приходили судна з Туреччини та Греції з вином, кавою, олією, солодощами й тканинами. Запорозькі торговці продавали хліб, сіль, продукти звіроловства, тваринництва, рибальства та бджільництва. Козаки займалися й чумацьким промислом.

Щоб заселити вільні землі, Запорозький Кіш дозволяв усім охочим селитися біля паланкових центрів, козацьких бекетів, які перетворювалися на міста й містечка; засновувати великі слободи. Відсутність феодального примусу, кріпосництва, можливість вільно господарювати чи вільно найматися на роботу приваблювали селян з усіх куточків України. І що важчою там ставала панщина, то більше людей селилося на Вольностях Війська Запорозького. На рік зруйнування Запорожжя там уже існувало 150 міст і сіл, а чисельність населення досягла 200 тис. осіб.

Історичний факт

На Запорожжі не розуміли, що таке рабство й не бажали бути причетними до поневолення, навіть якщо йшлося про неправославних мешканців Африки. Січовики шанували гідність людини, незалежно від кольору шкіри. Так, під

час війни 1768–1774 рр. запорожці полонили вихідців з Африки, які воювали в складі турецької армії. Російські сановники попросили продати їм екзотичних арапів, на що отримали чітку відповідь: «Тепер тут (у Січі. — Авт.) арапів немає, і тому знайти не можна ні одного, це й без грошей, бо звичаю тут немає такого, щоб продавати міг би». В іншому документі повідомлялося: «Якщо серед арапів знайдуться згодні служити (виділення наше. — Авт.), то вони будуть прислані до Петербурга».

Тиск російського уряду. Знову приймаючи запорожців у підданство, російський уряд обіцяв поважати всі права й вольності Війська Запорозького, включаючи й спокійне володіння територією. Але майже одночасно зі спорудженням Підпільненської Січі росіяни вибудували поблизу свої укріплення.

Протягом 50-х років XVIII ст. російський уряд спорудив цілу низку фортець на південному заході запорозьких кордонів понад річками Бугом і Синюхою (так звана Українська лінія). Тоді ж російський уряд примусив запорожців покинути вже добре обжиті північні береги Азовського моря, які активно заселяли донські козаки.

1752 р. російський уряд виділив широку смугу земель у південно-західних територіях Запорожжя вздовж річки Синюхи для заселення трьома полками сербських військових поселенців. Так виникла Нова Сербія з центром у Єлизаветинській фортеці та 20 поселеннями навколо неї.

1753 р. на Сході Запорожжя, між річками Бахмутом і Луганню, російський уряд заснував ще одну провінцію — Слов'яно-Сербію з центром у м. Бахмуті й 16 поселеннями поблизу. Усім утікачам від османського іга — сербам, угорцям, молдованам, грекам, болгарам — було роздано значні земельні ділянки, їх звільнили від усіх податків, підтримали значною грошовою допомогою.

Запорожці неодноразово просили царський уряд припинити наступ на свої землі, але той залишив без уваги їхні прохання. 1764 р. за указом Катерини II було створено Новоросійську губернію з центром у Кременчуці. До неї ввійшли Нова Сербія, 2 сотні Миргородського, 12 сотень Полтавських полків і Слов'яно-Сербія. Отже, Запорожжя було відірване від Гетьманщини та Слобожанщини. Це дало можливість призупинити потоки втікачів на Запорожжя та повести проти нього ще активніший наступ.

Наступ на Запорожжя продовжився навіть під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Поки козаки героїчно билися з турками, 1770 р. на південних кордонах Запорожжя, від Дніпра, уздовж річок Кінські Води, Берда до Азовського узбережжя, російський уряд, силами переселенців із Росії, почав будівництво Дніпровської укріпленої лінії із 7 фортецями. Тоді ж землі Нижнього Подніпров'я російський уряд почав роздавати російським поміщикам.

Історичне джерело

Улітку 1770 р. один із паланкових старшин повідомляв кошового, що перебував у зоні бойових дій: «За степи Вам повідомляю: дійсно почалося будівництво нової лінії по Самарі, 3000 чоловік із Воронежської губернії пригнані й уже редути та землянки, де за планом визначено бути фортецям, роблять ... і нашим степам, як видно, вічная пам'ять. Проспали ...»

З будівництвом лінії, яка замикала кліщі навколо Запорожжя, змінився тон російських урядовців. Російські офіцери та солдати поводитися в Запорожжі, майже як у завойованому краї. Як повідомлялося в листі Коша до Петербурга, російські військові, «чинячи між собою роз'їзди, проїжджих трактами затримують, грабують, в обивателів худобу відбирають, пашу на пні б'ють, трави та всілякі військові угіддя пустошать».

Щоб забезпечити себе проти збройного виступу січовиків, навколо Січфортеці було збудовано ще чотири ретраншементи. Гарнізони всіх 5 фортець готові були атакувати Січ у будь-який момент.

3. Ліквідація Запорозької Січі

Після перемоги у війні з Туреччиною російські дворяни отримали можливість заволодіти новими землями, запровадити там кріпосницькі порядки. Зрозуміло, що вони не могли змиритися з існуванням Запорожжя. Адже господарство краю не знало феодального примусу, у ньому широко використовувалася наймана праця, формувалися ринкові відносини. Тому Запорожжя було причиною посилення боротьби кріпаків за волю.

Ліквідацію Січі зумовило й те, що з розгромом Туреччини та Кримського ханства, будівництвом Української та Дніпровської укріплених ліній Січ утратила роль захисника православних від наступу мусульман.

Російська імператриця найбільше побоювалася того, що Запорожжя, опираючись на власне міцне господарство, могло перетворитися на силу, що протистояла б самодержавству, стати основою відновлення української державності. До того ж вона вирішила обдарувати запорозькими землями російське дворянство.

На початку червня 1775 р. російські регулярні війська, переміщуючись із Дунаю на Волгу, вступили на територію Запорожжя. Вони йшли п'ятьма колонами, загальною чисельністю 40 тис. солдатів. Це не викликало підозри, особливо з огляду на 6-річну спільну воєнну співдружність. У ніч на 17 червня, на Зелені свята, росіяни непомітно зняли козацьких вартових, увійшли в передмістя Січі, захопили флот та оточили Січову фортецю, за стінами якої був лише 2-тисячний гарнізон.

Козацька рада закликала «боронитися до загину». Однак Старшинська рада за підтримки духовенства переконала січовиків не «проливати християнську кров». Козаки склали зброю, а російські солдати зруйнували Січ, вивезли артилерію, січову скарбницю, а разом з нею — коштовні ікони та церковне майно, архів і запорозькі клейноди.

А. Ждаха.

Запорозькі козаки. ХХ ст.

• *Оцініть заяву Катерини II в маніфесті про знищення Січі, нібито козацька лицарська республіка була «кублом пияк і розбишак».*

Верхівку січової старшини вивезли до Петербурга на «суд». Усіх було за-слано в монастирі: кошового отамана П. Калнишевського — у Соловецький, суддю П. Головатого — у Тобольський, писаря І. Глобу — у Туруханський. Ніхто з них звідти не повернувся.

4. Кошовий П. Калнишевський

Зображення П. Калнишевського на іконі Покрови Пресвятої Богородиці. Середина XVIII ст.

Останній кошовий Запорозької Січі **Петро Калнишевський** народився 1691 р. в козацькій сім'ї в с. Пустовійтівці Лубенського полку. За переказами, 8-річним хлопчиком потрапив на Січ. Пройшов усі сходинки козацької кар'єри — від джури до військового судді. Став заможним господарем. Мав 7 зимівників, де вирощували тисячі голів худоби. У 1762 р. його вперше обрали кошовим. Проте під тиском російського уряду незабаром усунули. У 1765 р., усупереч указу імператриці, П. Калнишевського знову обрали кошовим і впродовж 10 років переобирали до дня ліквідації Січі. Щоб зміцнити господарську незалежність Січі, він сприяв заселенню запорозьких земель селянами, підтримував розвиток різноманітних промислів. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. особисто очолював січовиків у військових походах і операціях. У 1773 р. йому було присвоєне військове звання генерал-лейтенанта, а наприкінці липня 1776 р. 85-річного П. Калнишевського під конвоєм доправили й ув'язнили в Соловецькому монастирі «на сміреніє».

Через 25 років, у квітні 1801 р., цар Олександр I «дарував прощення» й право колишньому в'язневі вільно обрати місце проживання. Проте П. Калнишевський залишився при монастирі, де й помер 31 жовтня 1803 р. на 112-му році життя.

Завдання та запитання

1. Охарактеризуйте стан господарства Запорожжя 1734–1775 рр.
2. Складіть розповідь про долі запорозьких козаків та їхніх старшин після ліквідації Запорозької Січі.

3. Поясніть значення понять «паланка», «бекет», «арап», «іноземний колоніст».
4. Покажіть на історичній мапі територію Вольностей Війська Запорозького, визначивши адміністративно-територіальні одиниці Війська Запорозького Низового.
5. Покажіть на історичній мапі Нову Сербію, Слов'яно-Сербію, Українську лінію, Дніпровську лінію.

6. Визначте причини ліквідації Січі. Поміркуйте, чи правильно вчинили старшини, відмовивши січовиків від бою з російськими військами.
7. Проаналізуйте систему дій Російської імперії в підготовці до знищення Запорозької Січі.

8. Уявіть, що ви вирішили заснувати зимівник. Розплануйте ваші дії.
9. Складіть список історичних заслуг Запорозької Січі перед українським народом.

§ 34. УКРАЇНА ТА КРИМСЬКЕ ХАНСТВО У ВИРІ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВОЄН XVIII ст.

Що дозволило Російській імперії успішно використати імперський принцип «розділяти, щоб володарювати» у підпорядкуванні Півдня України та Кримського ханства?

1. Україна-Гетьманщина в російсько-турецьких війнах

Російська імперія давно пробивала собі шлях до Чорного моря й готувалася до боротьби з Османською імперією. У війні 1768–1774 рр., що розпочалася у вересні 1768 р., одразу ж була задіяна Україна. Малоросійський генерал-губернатор і президент Другої малоросійської колегії повністю підпорядкував господарство Гетьманщини задоволенню потреб російської армії.

Людей і транспортні засоби десятками тисяч відмобілізували будівельниками на фортифікаційні роботи в райони ведення бойових дій, спорудження переправ через річки, погоничами для перевезення військових вантажів, будівельних матеріалів, дров, сіна, сушення сухарів для російської армії. Знову українці страждали від вилучень худоби, транспортних засобів і продовольства. Українська скарбниця стала постачальником грошей для російської армії. Мешканців Гетьманщини масово залучали до будівництва Дніпровської оборонної лінії.

Історичний факт

Поки 13 козацьких полків Гетьманщини та 11 тис. запорожців воювали, забезпечуючи себе власним коштом, Гетьманщина утримувала на фронті 6 російських драгунських полків, потративши на це протягом війни майже 700 тис. рублів. Приблизно 2 млн рублів із Генеральної військової канцелярії було використано на «татарські витрати», на купівлю для російської армії десятків тисяч волів, коней, упряжі, возів, провіанту та фуражу, забезпечення розвідувальних акцій, транспортування через Україну військових вантажів тощо.

У лютому 1780 р. Катерина II звеліла надати з українського скарбу в розпорядження севастопольського генерал-квартирмейстера «на будівлі, необхідні для флоту нашого чорноморського, 203 640 рублів».

На імперські справи витрачалися й гроші Слобожанщини. Так, 1774 р. для підкупу ногайських ватажків звідти було витрачено 100 тис. руб.

Постійні побори російського командування змусили козацьку старшину Гетьманщини висунути вимогу до імперської влади «Про виплату боргів малоросійському народові», проте грошей ніхто не повернув.

- Продовжте відомий вислів: «Якщо народ не годує власну армію, то...»

2. Участь запорожців у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр.

Із самого початку війни Військо Запорозьке брало участь у військових діях. Уже в жовтні 1768 р. П. Рум'янцев наказав кошовому Запорозької Січі П. Калнишевському «усе військо своє налагодити... у військовий порядок не-

Прапор козацького флоту. 1734 р.

при здобутті Криму, зокрема взятті Кафи (Феодосії), у боях за Журжу, рейдах на Тульчу й Ісакчу, в облозі й штурмі Бендер, у рейдах на дунайські фортеці. Особливо відзначився запорозький чорноморський флот. Він витіснив турецьку ескадру з гирла річки Дніпра, розбив турецьку флотилію біля гирла річки Дунаю. Запорозький флот захопив десятки турецьких суден різного типу, велику кількість гармат, зброї, боєприпасів, знищив і захопив у полон тисячі турецьких вояків.

Військовим мистецтвом і мужністю козаки здобули загальне визнання та повагу. 1770 р. Катерина II оголосила Війську Запорозькому Низовому подяку: нагородила П. Калнишевського золотою медаллю з діамантами на андріївській стрічці, 16 старшин — золотими, а 1000 козаків — срібними медалями.

У Європі про козаків писали як про військовий орден, порівнювали з мальтійськими лицарями, дивувалися їхнім республіканським порядкам, друкували книжки, у яких аналізували військове мистецтво, захоплювалися героїзмом у боротьбі з турками. До козацького товариства записався славнозвісний математик Леонард Ейлер. Не гребувало записуватися в козаки й вище російське офіцерство. Почесними козаками стали майор М. Кутузов, командувачі російських військ П. Панін та О. Прозоровський, губернатор Г. Потьомкін.

Здавалося, що своїм героїзмом, європейським авторитетом і господарюванням козаки заклали міцні підвалини для успішного розвитку, упевненості в майбутньому. Проте, як відомо, Російська імперія «віддячила» козакам знищенням Запорозької Січі відразу ж після закінчення переможної війни.

3. Ліквідація Кримського ханства.

Уклюдчення його до складу Російської імперії

1774 р. російська армія наблизилася до Стамбула. Турецький уряд запросив миру. Війна завершилася підписанням **Кючук-Кайнарджийського мирного договору**. Відповідно до нього, Росія отримала вихід до Чорного моря. Їй відійшло узбережжя між Бугом і Дніпром та інші окремі території в Північному Причорномор'ї і Приазов'ї. Росія здобула право вільної торгівлі в Чорному морі.

Одним із вирішальних наслідків перемоги Російської імперії над Туреччиною у війні 1768–1774 рр. стало проголошення незалежності Криму під протекторатом Росії. У «незалежному» Криму відразу ж розгорілася боротьба між протурецьким і проросійським угрупованнями. Опіраючись на розміщені тут ще під час війни війська, Росія взяла під контроль кримську політику й у 1776 р. привела до влади слухняного Шагін-Гірея.

Новий хан одразу ж вирішив позбавити кримську знать можливості в майбутньому впливати на вибори хана й у такий спосіб впливати на визначення політичного курсу Криму. З цією метою він вирішив запровадити особисте спадкове право на ханський престол. Хан розпочав облаштування нової столиці в Кафі, вирішив створити регулярну армію за російським зразком: з рекрутськими наборами, муштрою, паличною дисципліною. Увів у грошовий обіг мідні гроші.

Ці перетворення викликали в татар відверте незадоволення, тим більше, що вони призвели до надмірного зростання податків, стягнення яких хан продав відкупникам, що чинили відверте свавілля над платниками. Проти хана в жовтні 1777 р. вибухнуло повстання, придушене лише силами Росії на початку 1778 р.

Щоб виправдати свою присутність і втручання у внутрішні справи Криму, Катерина II звинуватила кримських татар у переслідуванні християн. Незважаючи на те, що християни користувалися в Криму всіма правами (їм було заборонено лише відвідувати мечеті) і вільно жили та господарювали, Катерина II наказала виселити з півострова десятки тисяч греків, вірмен, представників інших народів. Цією першою в історії масовою депортацією 1778 р. вона хотіла виправдати в очах світу й уже заплановану анексію Криму.

Водночас унаслідок масової депортації Крим утрачав значну частку господарськи активного населення. Це завдало великої шкоди економіці Криму й суттєво посилювало залежність ханату від Російської імперії.

Історичний факт

Про переселення християнам було оголошено на Великдень 23 квітня 1778 р. Невдовзі з Азовської губернії надійшло 6 тис. підвод, а в серпні–вересні під наглядом російських військ майже 33 тис. греків і 12,5 тис. вірмен було вивезено з Криму. По дорозі й під час першої зимівлі загинула третина переселенців.

У жовтні 1781 р. хан поступив на російську службу як капітан Преображенського лейбгвардійського полку. Це викликало в кримчан і ногайців нову хвилю обурення. Майже всі ногайські орди відмовилися визнавати хана й були повернуті до покори лише силою російської зброї.

Історичний факт

У кримському ханстві була дуже добре розвинута освіта. Мектебе (школи) діяли в кожному селі, де були мечеті. Мектебе утримували коштом селян чи міщан, а їхнє відвідування було обов'язковим для всіх дітей віком 6–15 років.

К. Боссолі. Ханський палац у Бахчисарай. 1857 р.

чинили жодного опору, московити спалили більше тисячі міст і сіл, ущент зруйнували пам'ятку світової культури — старовинний Херсонес.

Наступного року до кримського хана звернувся релігійний глава Криму — муфтії. Відображаючи настрої кримської еліти, він закликав хана поважати традиції і закони ісламу. У відповідь Шагін-Гірей вчинив страшний злочин і стратив муфтія. У країні вибухнуло нове повстання. Хан змушений був тікати до російського кордону.

Як тільки ханом був проголошений лідер повстанців Батир-Гірей, російські війська вступили в Крим.

Навесні 1783 р. в Криму перебувало майже 54 тис. солдатів. Хоча татари не

Історичний факт

Професор Кембриджського університету **Е. Кларк** на власні очі бачив, як московити мінами підривали дорогоцінні пам'ятки античної та ранньохристиянської архітектури, гаками розтягали мармурові блоки й за наказами командування використовували їх для будівництва доріг і воєнних споруд тощо. У 1833 р. за наказом тодішнього губернатора в «мешканців Криму відібрано й спалено всі старовинні рукописи, записи й рукописні книги».

- Поміркуйте, чому загарбники завжди нищать культурні здобутки завойованого народу.

У відповідь на насильницьке приєднання Криму до Російської імперії Туреччина оголосила Росії війну.

4. Участь козацтва в російсько-турецькій війні 1787–1791 рр.

Чорноморські, бузькі та катеринославські козаки чисельністю майже 12,6 тис. брали активну участь у цій війні. Разом із регулярними українськими козацькими полками Лівобережжя й Слобожанщини вони героїчно завойовували сухопутні й морські фортеці турків. Козаки взяли участь у переможних для Російської імперії битвах під Кінбурном, Фокшанами, на річці Римнику, узяті Очакова, Хаджибея, Ізмаїла та багатьох інших фортець.

Історичний факт

11 вересня 1789 р. на річці Римнику відбулася битва між 100-тисячною турецькою та 25-тисячною російською арміями. Перелом у хід битви внесли Чернігівський і Стародубський карабінерні полки, що склалися з колишніх козаків України-Гетьманщини. Вони першими прорвалися на ворожі позиції.

Чорноморський козацький флот під командуванням А. Головатого витіснив із гирла Дунаю турецький флот чисельністю 200 суден, потопивши половину з них. Це дало можливість повністю заблокувати головний опорний пункт Туреччини в Подунав'ї — неприступну фортецю Ізмаїл (11 бастіонів, 260 гармат, з них 100 повернених до Дунаю, 35-тисячний гарнізон).

6,3 тис. козаків відіграли роль морського десанту, який вирішив долю штурму Ізмаїлу в грудні 1790 р. За наказом російського полководця О. Суворова 500 козацьких старшин було нагороджено золотими медальйонами «За відмінну хоробрість», З. Чепігу — орденом св. Георгія, А. Головатого — орденом св. Володимира й іменною шаблею «За хоробрість».

Історичний факт

Архівні документи засвідчують, що фортецю Хаджибей (до того — давній порт Коцюбіїв) 14 вересня 1789 р. взяли штурмом 6 козацьких (3 кінних і 3 піших) полків під командуванням Захара Чепіги спільно з 2 російськими батальйонами Йосипа де Рібаса. Натиск був настільки несподіваним і відчайдушним, що вже через чверть години турки відступили.

12 козацьких чайок стали першим військовим флотом, що захищав засновану тут Одесу з моря. Серед тисячі перших одеситів зонайменше 600 були українськими козаками. Тому перший «градоначальник» Одеси Й. де Рібас стверджував: «Росіяни утвердилися в Хаджибей, який невдовзі став Одесою, під тупіт запорозького гопака».

- Поміркуйте, чому про цей факт нині знають лише зацікавлені історією люди.

У цій війні майже 5–7 тис. козаків воювали й на боці Османської імперії. Це були ті запорожці, які не підкорилися Катерині II і після ліквідації Запорозької Січі утворили Задунайську Січ.

Після укладення мирного договору з Туреччиною в 1791 р. до Росії відійшли давні українські землі між Південним Бугом і Дністром. Козаки почали селитися на визволених ними ж територіях, але на ці родючі землі вже накиннули оком російські та молдовські поміщики. Щоб не створювати нового вогнища боротьби українського народу за волю, російський уряд вирішив у 1792–1794 рр. переселити козаків на річку Кубань для виконання прикордонної служби на Північному Кавказі.

5. Заселення Південної України

Захопивши мільйони десятин українських територій, російський уряд і генерал-губернатор Г. Потьомкін почали роздавати землі Запорожжя та Кримського ханства фаворитам імператриці, вельможам і генералам. Так, генерал-прокурор сенату О. В'яземський отримав 200 тис. десятин, граф Г. Потьомкін — 150 тис. Підприємливим поміщикам дозволяли брати не більше 1500 десятин землі для заснування маєтку за умови, що через п'ять років у ньому оселиться не менше 13 селянських дворів.

Основний потік селян-переселенців ішов із Правобережжя. Поселялися також і селяни з Лівобережної та Слобідської України. Найслабшим був потік з російських губерній. Як наслідок, наприкінці XVIII ст. в Катеринославській губернії проживало 80–85 % українців, а в Херсонській – 91 %. Отже, частка українців тут була навіть вищою, ніж на Правобережжі й Слобожанщині. Поспішаючи якнайшвидше заселити колишні запорозькі землі, Г. Потьомкін дозволив селитися втікачам, видавши в 1776 р. указ «утікачів не повертати». Указ діяв до 1791 р., тому чи не найбільшу групу селянських прибульців становили втікачі.

У Причорномор'ї влада почала розвивати старі та будувати нові міста – Олександрівськ, Катеринослав, Херсон, Маріуполь, Одесу, Миколаїв. На вільні землі імперський уряд закликав селитися іноземних колоністів: сербів, молдован, греків і болгар. Найпомітнішою стала німецька колонізаційна хвиля. Родючі вільні ґрунти заманили в Україну майже 100 тис. німецьких колоністів. У 1778 р. за наказом Катерини II російський полководець О. Суворов за кілька тижнів насильно виселив із Криму в Південну Україну, на береги Азовського моря, греків і вірмен.

На думку вченого

Як писала історик **Н. Полонська-Василенко**, «заселення Південної України з її запорозькими степами та наближення до Чорного моря мали величезне значення для України, незважаючи на те, що робилося все це “во славу Росії та її величі”. Прагнення Росії заволодіти Чорноморським узбережжям збіглося з прагненнями України, яка протягом свого історичного існування, починаючи з походів Аскольда й закінчуючи проектами Мазепи, домагалася панування на Чорному морі ... Україна дістала вихід до Чорного моря й перед нею відкрився шлях до небувалого економічного розвитку».

Завдання та запитання

1. Оцініть, як на господарстві України-Гетьманщини позначилися російсько-турецькі війни.
2. Розкажіть про участь запорожців у війнах 1768–1774, 1787–1791 рр.

3. Поясніть причини інтересу до козаків, який виник у Європі в другій половині XVIII ст.
4. Покажіть на історичній мапі місця головних воєнних подій у російсько-турецьких війнах.

5. Визначте основні потоки колонізації, які були спрямовані на південні землі України.
6. Проаналізуйте політичні обставини приєднання Криму до Російської імперії.
7. Охарактеризуйте поведінку російських завойовників у Криму з огляду на такі загальнолюдські цінності, як свобода, гуманізм, повага до людської гідності, правда.

8. Опишіть історичну картину освоєння Півдня України в останні десятиліття XVIII ст.

§ 35. ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА У 20–90-Х РОКАХ XVIII СТ.

Пригадайте поему Т. Шевченка «Гайдамаки». Чому поет не радів з приводу здобуття гайдамаками Умані?

1. Соціально-політичне й економічне становище Правобережної України

На початку XVIII ст. на Правобережжі було ліквідовано відроджений С. Палієм і зміцнений та розширений І. Мазепою полково-сотенний устрій. Договори, які уклали Росія, Туреччина та Польща в другому десятилітті XVIII ст., повертали Правобережну Україну під владу польської корони.

Сюди знову прийшли польські магнати й шляхтичі, які прагнули якнайшвидше відновити старі порядки. Щоб залюднити землі, магнати й шляхтичі надавали переселенцям пільгові слободи. На Правобережжя почали переселятися селяни із Західної Волині, Полісся, Галичини й Гетьманщини. На руїнах колишніх сіл виростили нові.

Переселенці створювали господарства, а шляхтичі терпляче очікували, поки минуть «пільгові роки», щоб знову посилити визиск і навернути православних «схизматиків» до католицизму, примусити православних зрестися своєї віри, забути українську культуру й мову.

2. Гайдамаки

Погіршення становища викликало спротив українського народу. Незадоволені або знову йшли в Гетьманщину, Молдову та Туреччину шукати собі щастя-долі, або згуртувалися для помсти своїм гнобителям.

Стихийний рух проти панів на Правобережжі отримав назву **гайдамацький**. Народ називав учасників руху *коліями*, *левенцями*, *дейнеками*, **опришками**. Вони напали на панські маєтки, на торговців і заможних людей, але не чіпали бідних. Тому користувалися співчуттям селянства, яке дивилося на них як на месників за свої кривди.

У 1734 та 1750 рр. гайдамацький рух переріс на селянські повстання, що охоплювали значні території Правобережжя. Розгортанню гайдамацького руху сприяло також близьке сусідство із Запорожжям. Запорозькі степи й ліси, вибалки, прибережні печери й різні потаємні місця були **гайдамакам** добрим сховищем від переслідувачів. Рядові козаки допомагали їм зброєю та кінями. Дуже часто запорожці виступали ядром гайдамацьких загонів.

Невідомий художник. Портрет гайдамаки. XVIII ст.

Опришки — учасники народно-визвольної боротьби проти феодально-кріпосницького гніту шляхти в Прикарпатті.

Гайдамаки (від турецьк. *гайде* — гнати, чинити свавілля) — повстанці проти соціального та національного гноблення на Правобережжі у XVIII ст.

Перезимувавши в домівках чи сховищах на Запорозжжі, загони гайдамаків із ранньої весни до пізньої осені влаштовували несподівані напади на феодалні маєтки, палили їх, нищили документи, відбирали майно в орендаторів, корчмарів і всіх тих, кого вважали гнобителями. Фактично гайдамаки вели справжню партизанську війну проти шляхти.

Історичний факт

«Один гайдамака, — писав польський ксьондз, — увірвавшись у розташування поляків, міг за хвилину розігнати 40 чоловік, заподіявши кожному із них або рану, або смерть ... На 50 гайдамаків треба було наших 200–300 й більше, щоб з ними справитися. Ніколи вони не піддалися б рівній або лише трохи більшій силі».

Гайдамаків морально підтримувало й переслідуване православне духовенство, очолене ігуменом Мотронинського монастиря **Мельхіседеком Значком-Яворським**. Монастирі Південної Київщини — Мотронинський, Медведівський, Жаботинський, Лебединський та ін., що були розміщені серед густих лісів поблизу Запорозжжя, — ігумен перетворив на осердя руху за повернення правобережних сільських громад до православ'я. 1765 р. його приймала Катерина II й пообіцяла домогтися від польських властей припинення переслідувань православних. Як небезпечного релігійного діяча 1766 р. польські власті кинули отця Мельхіседека до в'язниці. Завдяки заступництву церковного керівництва й царського уряду він був звільнений. Ці події зародили в майбутніх повстанців сподівання, що їх обов'язково підтримає російська влада.

3. Коліївщина

Причини повстання. Найпотужнішим став третій вибух гайдамацького руху — **Коліївщина**.

У 60-х роках XVIII ст. на Правобережжі, насамперед на Південній Київщині, закінчувалися пільгові терміни слобід, які надавалися на 15, а то й 30 років. Тому незадоволення кріпосницьким гнобленням різко зросло.

Польська світська й церковна влада знову посилила наступ на православ'я. Православних священиків за найменшу провину кидали до в'язниць, немилосердно били різками, усіяко знущалися, поки ті не переходили до унії. Але, піддавшись тиску, вони продовжували ненавидіти нове релігійне оточення. Так, усе гущішою ставала атмосфера взаємної недовіри та ненависті.

Безпосереднім поштовхом до повстання стали міжнародні події. На початку 1768 р. польські шляхтичі виявили незадоволення втручанням Росії у внутрішні польські справи та політикою короля, який під тиском царського уряду підписав указ про зрівняння в правах із католиками православних і протестантів.

Коліївщина — велике народно-визвольне повстання селян Правобережної України в 1768 р. проти польсько-шляхетського гніту.

Польські опозиціонери не визнали цей документ. Вони об'єдналися в збройні союзи (конфедерації), найсильнішою з яких стала Барська конфедерація (від м. Бару на Поділлі), і виступили під гаслами захисту католицизму, прав шляхти, звільнення Польщі з-під імперського тиску Росії.

Однак їхній патріотизм поєднувався з релігійним фанатизмом. Не маючи сил боротися з російськими військами, фанатичні шляхтичі виступили в «хрестовий похід» проти українців Правобережжя. Вони руйнували православні храми та святині, катували духовенство, громили села й міста.

Цим одразу ж скористалася Російська імперія для давно задуманого просування на Захід. Російський уряд оголосив себе захисником православних і послав військовий корпус розбити збройні формування фанатиків. Російські загони оточили головні сили конфедератів у Бердичеві. Присутність і бойові дії російських військ мешканці Правобережжя розцінили як допомогу в боротьбі за православ'я й визволення з-під гніту шляхти. У народі поширювалися чутки про «золоту грамоту» Катерини II. Вона нібито містила наказ запорожцям і селянам допомагати російському війську винищувати ворогів православ'я.

Початок повстання. Політичну ситуацію, яка виникла, дуже вдало використали керівники повстання. У **березні 1768 р.** вони зібралися в Мотронинському монастирі, відомому центрі православного руху, очоленого відважним ігуменом Мельхіседеком. Організатори повстання направили посланців на Запорозьку Січ і Правобережжя із закликами до збройного виступу. Очолив повстання **Максим Залізняк**.

Ватажок повстанців народився на початку 40-х років XVIII ст. в селянській родині в м. Медведівці на Чигиринщині. У 13 років пішов на Січ. У 1767 р. став послушником Онуфріївського монастиря, а навесні 1768 р. перейшов до Мотронинського монастиря.

26 травня 1768 р. загін гайдамаків, очолений М. Залізником, виступив з урочища Холодний Яр, що в Чорному Лісі біля Чигирини. До нього охоче приєднувалися загони повсталих селян і міщан. Вони взяли під контроль усю Південну Київщину й рушили до Умані — головної твердині польської влади на Поділлі. Основною силою, що обороняла місто, був загін надвірних козаків, який очолив сотник **Іван Гонта**.

Він народився в селянській сім'ї, поступив на службу до надвірної сотні магнатів Потоцьких, дослужився до сотника. У винагороду за службу І. Гонти отримав два села й ніби пов'язав свою долю зі шляхетською верствою.

Коли загони М. Залізняка наблизилися до неповної втікачами Умані, їм назустріч виступив загін І. Гонти, але замість того, щоб дати бій, сотник із загоном приєднався до гайдамаків. Перехід І. Гонти на бік повстанців визначив страшну долю багатьох уманських біженців. У ніч з 9 на 10 червня гайдама-

Невідомий художник.
Максим Залізняк.
XVIII ст.

С. Васильківський. Сотник Іван Гонта. 1916 р.

ки здобули місто й знищили понад 2 тис. польських шляхтичів.

Державотворчі зусилля керівників Коліївщини. Керівники повстання не були бунтівниками, які «хмеліли від вражої крові». Вони провели в Умані загальну раду, яка проголосила М. Залізняка гетьманом, а І. Гонту — уманським полковником. Ватажки повстання створили «управительну резиденцію над містом Уманню та всією Уманською губернією». Вони розіслали свої «хартії» (грамоти) на Білоцерківщину, Поділля, Брацлавщину, Волинь. Максим Залізняк проголосив звільнений край Гетьманщиною, мешканців — козаками й закликав їх до виконання козацької служби.

Звільнену територію було поділено на 16 сотень. Максим Залізняк почав створювати дисципліноване військо. Його чисельність становила 2 тис. вояків. Це були насамперед запорожці й надвірні козаки І. Гонти. Під проводом М. Залізняка «з 30 прапорами й 15 гарматами» військо урочисто ввійшло до Умані. Військовий осавул ніс полковницький пернач, козаки — велику корогву та кілька менших прапорів.

Максим Залізняк не допускав зловживань і розбою на повстанській території. «Управительна резиденція» застерігала від насильств над торговцями, намагалася забезпечити їхнє пересування видачею їм паспортів.

Історичне джерело

До наших днів дійшов універсал М. Залізняка від 13 червня 1768 р.: «Я, Максим, полковник Низового Запорозького Війська, даю від себе документ Федору — осадчому містечка Теплика, — аби він мав і інших громад ключа від того містечка в доброму стані утримував: як-то я, аби мав владу судити, радити й у всіляких випадках добре справувати, добрим добре воздавати, а злих бунтівників киями карати, а міщанам та іншим громадам ключа вищеописаного містечка наказую, аби йому в усіляких випадках слухняні були, бунтів між собою не робили. При цьому будьте здорові».

Кінцевою своєю метою повстанці бачили об'єднання Правобережжя з Лівобережжям в єдиній Гетьманщині в складі Російської імперії.

Придушення повстання. Спочатку російська влада прихильно поставилася до повстанців. Адже ослаблення польської влади відповідало імперським інтересам Росії. Проте наростання масштабів повстання, його спрямованість на ліквідацію кріпосництва, ідея відновлення Гетьманщини на обох берегах Дніпра змусили російський уряд змінити своє ставлення до гайдамаків.

Тим часом один із гайдамацьких загонів, переслідуючи шляхту, перетнув кордон Османської імперії і спалив місто Балту. Турки пригрозили війною, до якої Росія ще не була готова. Щоб уникнути воєнного конфлікту з Туреччиною, Росія вдалася до рішучих дій.

Увечері 25 червня російське командування запросило М. Залізняка та І. Гонту нібито на бенкет і заарештувало їх, а потім — і 900 гайдамаків. Решта розбіглася. До кінця липня основні вогнища повстання були ліквідовані.

Розправа над повстанцями. Івана Гонту та ще 846 полонених, як підданих Речі Посполитої, було передано польському уряду. У с. Кодні поблизу Житомира відбувся головний суд, інший діяв у с. Сербах на Поділлі. Майже всіх заарештованих після лютих тортур було страчено. Мученицьку смерть також прийняв І. Гонта.

250 гайдамаків, вихідців із Запорозжя, разом із М. Залізником, як підданих російського царя, судили й карали в Києві. У присутності турецьких спостерігачів їх нещадно відшмагали нагаями, вирвали кожному ніздрі, розпеченим залізом затаврували лоб і щоки. Після екзекуції гайдамаків вислали на довічну каторгу в Сибір.

4. Зміни в політичному становищі правобережних земель України в складі Російської імперії

До початку 70-х років XVIII ст. польська держава через постійну боротьбу за владу окремих магнатів, конфедерацій, небажання розв'язати національне та релігійне питання на Правобережній Україні значно ослабла. Цим скористалися Росія, Австрія та Пруссія. У **1772 р.** вони провели **перший поділ Речі Посполитої**. Згідно з ним, Австрія заволоділа Галичиною. У **1793 р.** Пруссія та Росія провели **другий поділ Речі Посполитої**. До Російської імперії відійшли Київщина, Східна Волинь, Поділля, Брацлавщина.

У **1795 р.** Пруссія, Росія та Австрія провели **третій поділ Речі Посполитої**, за яким до Росії було приєднано Західну Волинь і Берестейщину. З переходом Правобережжя під владу Росії воно було поділене на три губернії: Київську, Подільську та Волинську. Царський уряд скасував унію. Понад 1 млн селян протягом 1794–1795 рр. перейшли в православне віросповідання.

Щоправда, соціально-економічне становище українців не поліпшилося. На Правобережжя було поширено чинність «Жалуваної грамоти дворянству» 1785 р. та всього російського законодавства. Опираючись на російські закони, більшість польських власників зберегла свої маєтки й кріпаків — українських селян. Не кращими за них стали й нові російські власники маєтків.

Наслідком імперської політики Росії стало відновлення єдності між Правобережжям і Лівобережжям. Це суттєво обмежило польсько-шляхетське національне та релігійне гноблення, сприяло посиленню економічних і культурних зв'язків між обома берегами Дніпра. Водночас Росія забезпечила собі сприятливі умови для колоніального гноблення українського народу.

Історичне джерело

У шляхетських колах Правобережжя XVIII ст. циркулював «Проект знищення Русі». Серед рекомендацій була й така: «Найбільш уперті русини з просто-народдя та інші вперто підтримують тих, хто вміє читати своє письмо. Потрібно усунути причини впертості. ... Адже ж навчений у простій селянській школі

хлоп утікає за декілька десятків миль із підданства та шукає волі... Потрібно в інструкції для економів і адміністраторів унести рекомендації... щоб привчали селянських дітей не до книжок, а до плуга, сохи й до ціпа».

- Поміркуйте, чому освічена людина не терпить гноблення й визиску.

Завдання та запитання

1. Охарактеризуйте соціально-політичне й економічне становище Правобережної України в другій половині XVIII ст.
2. Поясніть причини соціальних конфліктів і протистояння на Правобережжі зазначеного часу.

3. Skorиставшись підручником і словниками, з'ясуйте, від яких українських чи іншомовних слів утворилися слова *гайдамака*, *левенець*, *дейнека*, *опришок*.
4. Покажіть на історичній мапі території поширення гайдамацького руху. Близькість якої історико-географічної області сприяла розгортанню гайдамацького руху на Правобережжі?
5. Покажіть на історичній мапі, які територіальні зміни відбулися під час поділів Польщі.

6. Поясніть, у якому взаємозв'язку перебували гайдамаки, запорожці та православні священики Південної Київщини.
7. Охарактеризуйте постаті провідників Коліївщини, їхні державотворчі зусилля.
8. Як би ви оцінили роль російської володарки в подіях навколо розгортання й придушення Коліївщини?
9. З'ясуйте, як поділи Речі Посполитої позначилися на долі українства.

10. Уявіть себе дослідником гайдамацького руху. З'ясуйте причини дій, що вчинили гайдамаки та каральні польські сили стосовно один одного. Визначте з тих подій історичні уроки для двох братніх народів.

§ 36. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ Й ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ у другій половині XVIII ст.

Установіть відповідність. До складу яких держав входили українські землі протягом другої половини XVIII ст.?

1 Буковина	А Гетьманщина
2 Волинь	Б Річ Посполита
3 Галичина	В Молдова
4 Слобожанщина	Г Кримське ханство
5 Закарпаття	Д Росія
6 Північне Причорномор'я	Е Угорщина
7 Стародубщина	Є Туреччина
8 Запорозжя	Ж Литва
	З Пруссія

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці XVIII ст.

- Російська імперія на початку 1772 р.
- Австрійська монархія Габсбургів на початку 1772 р.
- Перший поділ Речі Посполитої (серпень 1772 р.). Території, які ввійшли до складу**
- Російської імперії
- Австрійської монархії Габсбургів
- Володіння Османської імперії, які впродовж 1774–1791 рр. перейшли до складу**
- Російської імперії
- Австрійської монархії Габсбургів
- 1791** Роки приєднання територій
- Кордони Російської імперії на 1783 р.
- Ліквідація полкового устрою на Лівобережній Україні (1782)
- ЧЕРНІГІВ** Центри та межі губерній і намісництв Російської імперії в 1783 р.
- Цифрами позначено намісництва, створені на українських землях:
- 1** — Новгород-Сіверське
- 2** — Чернігівське
- 3** — Київське
- 4** — Харківське
- 5** — Катеринославське

- Другий поділ Речі Посполитої**
- Прийняття нової польської конституції (3 травня 1791 р.); спроба оновити державний устрій Речі Посполитої
- Території, які ввійшли до складу Російської імперії внаслідок другого поділу Речі Посполитої (січень 1793 р.)
- Третій поділ Речі Посполитої**
- Район польського повстання на чолі з Т. Костюшком (березень–грудень 1794 р.) проти іноземних інтервентів
- Території, які в жовтні 1795 р. ввійшли до складу**
- Російської імперії
- Австрійської монархії Габсбургів
- Пруського королівства
- Ліквідація Речі Посполитої як незалежної держави (26 жовтня 1795 р.)
- Кордони держав на 1796 р.**
-
- Межі та центри губерній і земель Російської імперії; королівств і коронних країв Австрійської монархії Габсбургів; провінцій Османської імперії в 1797 р.
- Роки заснування нових міст на місцях старих українських і татарських поселень
- Одеса 1795

1. Східна Галичина

У ході Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького Галичина стала одним із районів бойових операцій. Край був охоплений активним національно-визвольним рухом. Галицький шляхтич Семен Височан створив 15-тисячний Галицький полк. Проте виведення гетьманом своїх угруповань із західних територій надовго відірвало Галичину від тих історичних процесів, які відбувалися в Наддніпрянщині, і дуже ослабило справу українства.

Часті воєнні дії, шведська й московська окупації, сутички магнатів, татарські набіги, шляхетське свавілля та слабкість центральної влади Речі Посполитої призвели економічно розвинуті землі України до занепаду.

Після Національно-визвольної війни українство Галичини втратило політично найорганізованішу та національно найсвідомішу складову — православну шляхту. Під тиском судових переслідувань польської влади, вибирання маєтків, усіляких обмежень вона покатолилася й сполонізувалася.

Полонізації зазнавали також міста. Українське міщанство дедалі слабшало. Занепадали братства. У 1676 р. членам православних братств заборонили виїздити за кордон і підтримувати контакти з одновірцями — митрополитом Київським, патріархами Константинопольським і Московським.

Надзвичайно ускладнилося становище міського населення. Деякі міста й майже всі містечка були приватною власністю польських чи спольщених магнатів і шляхти. Вони накладали на мешканців міст податки, займалися прибутковими промислами. Усе це розоряло міста, стримувало розвиток промисловості. У підпорядковане становище потрапляли насамперед українці, які не могли успішно конкурувати з іноземцями (поляками й німцями) у цеховому виробництві та великій торгівлі.

Основну частину залежного населення становили селяни, які поділялися на три групи. Лише кметі¹ мали достатньо землі, щоб утримувати свої сім'ї. Малоземельні й безземельні селяни мусили батракувати — найматися на різноманітні роботи в багатих господарів. Переважна більшість їх перебувала в кріпацькій залежності та відпрацьовувала панщину.

Церковне життя краю. Останнім прихистком української культури в Галичині була православна віра. Тому польський уряд усіляко змушував православних ієрархів до прийняття унії. Наприкінці XVII ст. на цей крок відважився львівський православний єпископ **Йосиф Шумлянський** — енергійна, талановита людина з чітким усвідомленням своєї української сутності. Завдяки співпраці Й. Шумлянського з урядом на початку XVIII ст. уніатська церква стала панівною в Галичині. Проте ті політики, які сподівалися, що церковна унія з Римом стане інструментом швидкого покатоличення й спольщення галичан, прорахувалися.

Українці Галичини протягом життя двох-трьох поколінь почали сприймати уніатську церкву як свою національну. Саме вона врятувала їх від повного спольщення, допомогла зберегти українську національну самобутність.

¹ *Кметь* — селянин; в окремих місцевостях — заможний селянин.

2. Рух опришків

Важке соціальне й національно-релігійне гноблення викликало стихійний спротив народу. У Галичині, Закарпатті й Північній Буковині він проявився в діях опришків. Об'єднавшись у ватаги по 40–50 чоловік, опришки грабували поміщиків, купців, корчмарів та орендаторів. Найбільшого розмаху цей рух набув у 30–40-х роках XVIII ст.

Найвідомішим і ненависним для шляхти провідником опришків став син бідного селянина із с. Печеніжина, що на Станіславщині, — **Олекса Довбуш** (1700–1745). Протягом 1735–1743 рр. він тримав у постійному напруженні шляхту Коломийського та сусідніх повітів.

Природні умови краю робили опришків нездоланими. Густі ліси й високі гори були їхнім надійним укриттям. Виручала й близькість кордонів трьох держав. Якщо опришки зазнавали тиску з боку польської влади, вони переходили до Молдови чи Угорщини, а потім поверталися назад. Не припинявся рух опришків і після смерті О. Довбуша. Лише реформи австрійського імператора Йосифа II, які дещо покращили умови життя селян, призвели до припинення руху.

*Невідомий художник.
Олекса Довбуш.
Початок XIX ст.*

3. Буковина

Із занепадом Галицько-Волинського королівства в середині XIV ст. Буковина — складова частина давньоукраїнських земель — на чотири століття ввійшла до складу Молдовського князівства, яке перебувало під протекторатом Османської імперії. Однак вона зберегла відносини з Наддніпрянською та Західною Україною. Під час Національно-визвольної війни й облоги Львова військом Б. Хмельницького в його складі бився окремий Буковинський полк. Буковинці здобували освіту в навчальних закладах Києва, Львова та Луцька. У Буковинському краї також поширювався рух опришків.

Перебування Північної Буковини в складі Молдовського князівства сприяло збереженню православної віри. У 1774 р. внаслідок тривалих військових переміщень (маневрів), дипломатичних інтриг і міждержавних перемовин Буковину зайняли австрійські війська. Протягом 1774–1786 рр. вона перебувала під владою австрійської військової адміністрації. Відповідно до декрету Йосифа II у 1786 р. край було приєднано до складу Королівства Галиції та Льодомерії на правах одного з округів.

4. Закарпаття

Після занепаду Галицько-Волинської держави Закарпаття перебувало в складі Угорщини, яка з 1526 р. потрапила під протекторат Туреччини. Перебуваючи під владою Угорщини, закарпатці втратили свої провідні верстви. Становище народу було настільки пригніченим, що його духовні провідники зазнавали такого ж феодального визиску, що й закріпачене селянство. На них накладали всілякі податки й «дари», примушували відробляти панщину, їхню рідню записували в кріпаки й карали як кріпаків. Навіть коли в середині XVII ст. українське духовенство погодилося прийняти унію, його соціальне й економічне становище не змінилося. Лише в 1723 р. священників звільнили від панщини, покарань темницею, але не від сплати десятини.

Історичний факт

Коли єпископ Камеліс скликав «батьків» (місцева назва духівників) на собор до Маковиці, вони прибули в кожухах, інші — у песках (у кожухах наверх руном), з тайстрами (торбами) через плечі, як звичайні селяни.

Важке становище спонукало закарпатців до активної участі протягом 1703–1711 рр. у національно-визвольній війні угорського народу на чолі з Ференцем II Ракоці проти Габсбургів. Чисельність українців у лавах повстанців доходила до 80 тис. Проте війна закінчилася поразкою. Закарпаття з Ужгородським і Мукачівським замками залишилися під владою Габсбургів. Замість очікуваної свободи, учасники визвольної боротьби зазнали розправи. Їхні землі дісталися прихильникам Габсбургів, які створювали величезні латифундії та посилювали кріпосницький визиск селян.

Австрійський уряд сприяв переселенню на Закарпаття німецьких колоністів, насамперед ремісників, створював для них пільгові умови господарювання, передавав кращі землі. Водночас уряд засновував казенні соляні, гірничорудні та лісові промисли.

Більшість селян утратила робочу худобу й не могла обробляти навіть свої мізерні наділи. Злидні штовхали їх до вирубування поміщицьких лісів, захоплення полів для збору врожаю, відмови від сплати податків. Відтак влада, зі свого боку, нарощувала силовий тиск на селян. Австрійський уряд призначив до сіл екзекуторів (виконавців) з вартовими («бандурами»), які стягали податки (контрибуцію) з населення.

Як і Галичина та Буковина, Закарпаття зберігало свою культурну самобутність завдяки уніатській церкві на Мукачівщині та православної церкві на Мараморощині.

Лише на початку 70-х років XVIII ст. намітилося певне покращення в становищі закарпатських українців. Насамперед єпископ Мукачівський Іван Брадач завдяки сприянню імператриці Марії-Терезії зумів домогтися самостійності для уніатського руського єпископства. Його наступник Андрей Бачинський обладнав в Ужгороді єпископську резиденцію, заснував духовну семінарію та богословський ліцей, бібліотеку на 9 тис. томів. Він

відрядив кількох монахів до Києво-Печерської лаври ознайомитися з її життям і порядками, запровадив монастирські статuti, а священників зобов'язав вивчати руську мову. Як руський єпископ, А. Бачинський отримав місце в імперському сеймі, а духовенство нарешті було звільнене від податків і влади панів-землевласників.

Зміни в політичному становищі західноукраїнських земель. Унаслідок першого поділу Речі Посполитої 1772 р. Австрії дісталася Галичина. У 1774 р. внаслідок боротьби з Туреччиною Австрія отримала Буковину. Починаючи з 1711 р. під владою Габсбургів уже перебувало Закарпаття. Отже, Західною Україною майже повністю заволоділа Австрійська імперія. Вона запровадила нову систему управління, яка ґрунтувалася на службі дисциплінованих і підпорядкованих імператорському центру чиновників.

Ця заміна відбулася під час створення окремої провінції під назвою Королівство Галіції і Льодомерії. До її складу ввійшли Східна Галичина, заселена українцями, і Західна Галичина, заселена поляками. Центром провінції було визначено Львів, або, на австрійський лад, Лемберг.

5. Реформи Марії-Терезії та Йосипа II

За часів освіченого абсолютизму Марії-Терезії (1740–1780) та її сина Йосифа II (1780–1790) у житті західного українства сталися позитивні зміни, відбулося зрівняння в правах греко-католицького та римо-католицького духовенства. 1774 р. у Відні було відкрито греко-католицьку семінарію — відомий «Барбарейум». 1783 р. її перевели до Львова. При Львівському університеті для навчання студентів-русинів протягом 1787–1805 рр. діяв Руський інститут («Штудіум рутенум»). Ці заходи зміцнили становище західноукраїнського духовенства, воно поступово стало духовним провідником, лідером українства.

Реформи освічених монархів значно покращили становище селян Західної України. У 1766 р. Марія-Терезія чітко визначила перелік і розміри селянських повинностей. Селяни отримали право переселятися. Їхніх дітей було звільнено від підданства панам. Кметі отримували у власність землю, хату й частину лугових сінокосів. Селянам було дозволено користуватися лісами й пасовиськами. Суд над селянами чинили пани, але обов'язково в присутності місцевого урядовця як свідка. 1776 р. було скасовано судові катування.

У лютому 1782 р. імператор Йосиф II продовжив обмеження свавілля земельних власників. Він скасував особисту залежність селянина від пана, скоротив тривалість панщини до 3 днів на тиждень. Селянин і пан визнавалися рівними перед судом. Тепер суд над селянином мав здійснювати не пан, а суддя. Закон надавав селянину елементарні громадянські права: самостійно одружуватися, переселятися, обирати професію, передавати своє майно в спадщину, навчати дітей грамоти в сільській школі або ремесла в місті.

РОЗДІЛ V. Українські землі у 20–90-х роках XVIII ст.

У 1789 р. імператор проголосив скасування панщини й замінив її чиншем. Якщо раніше поміщику належало 80 % прибутків від селянського господарства, то тепер селянинові мало залишатися 70 % від його прибутку.

Однак, незважаючи на зміни, західноукраїнські землі залишалися аграрними й підпорядкованими промислово розвинутим провінціям Австрійської імперії.

Завдання та запитання

1. Опишіть загальну картину суспільно-політичного, економічного та духовного життя Галичини із середини XVII до середини XVIII ст.
2. Охарактеризуйте становище Буковини та Закарпаття.

3. Покажіть на історичній мапі території Галичини, Буковини та Закарпаття, найактуальніші на той час історико-географічні об'єкти.
4. За допомогою словника з'ясуйте значення понять «екзекутор», «контрибуція», «кметь», «чинш».

5. Охарактеризуйте становище суспільної верстви, завдяки якій народ Західної України зберігав свою самобутність.
6. Оцініть діяльність Львівського православного єпископа Й. Шумлянського.
7. З'ясуйте причини виникнення опришківського руху.

8. Доведіть, що становище українців Закарпаття було найважчим, порівняно з іншими західноукраїнськими землями.

§ 37–38. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА у 20–90-х роках XVIII ст.

Прокоментуйте слова Г. Сковороди: *«Схильність до дружби ні купівлею, ні проханням, ні насиллям не досягається... Дружать тільки з тими, до кого відчують особливе духовне ваблення».*

1. Особливості розвитку української культури протягом 20–90-х років XVIII ст.

Події XVIII ст. суперечливо позначилися на розвитку української культури. Втрата державності призвела до посилення імперського тиску. Катерина II поставила перед своїми урядовцями чітке завдання: Україну, Ліфляндію та Фінляндію «належить найлегшими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитися як вовки на ліс».

З цією метою 1720 р. Синод заборонив друкувати в Україні книжки українською мовою. Тоді ж цар наказав київському губернатору оглянути бібліотеки всіх монастирів і вилучити з них літописи, рукописи, рідкісні книги, історичні пам'ятки, давні жалувані грамоти, оригінальні листи тощо. Через це, окрім культурних, Україна зазнала ще й історичних і правових втрат. Тепер українці вже не могли посилалися на документи, які захистили б їхні давні права та вольності.

Перетворення Гетьманщини на господарську й політичну провінцію Російської імперії призводило до втрати Україною своїх культурних діячів і талановитої молоді. Більшість юнаків їхала на навчання за кордон і назад уже не поверталася. Не тому, що вони були байдужими до рідної землі, а насамперед через відсутність потреби в талановитих фахівцях, неможливість утілити свої знання й уміння в українській провінції Російської імперії.

Особливо ослаблював українську культуру російський уряд. Він постійно переманював до Петербурга та Москви українських учених, педагогів, богословів і письменників. До їхнього числа потрапили й такі яскраві постаті, як Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Гаврило Бужинський.

Одночасно українська культура зазнавала впливу європейського раціоналізму та просвітництва. Саме цей вплив давав можливість українській культурі зберігати високий рівень розвитку, глибокий демократизм і гуманізм.

Особливістю цього періоду стало рішуче навернення українських старшин до шляхетського способу життя. Вони почали одягатися за європейськими зразками, обставляти будинки європейськими меблями, виписувати за каталогами книжки та газети європейських видавництв, організовувати звані вечори, грати на клавікордах. Учорашня Гетьманщина здобула славу краю високої культури.

Історичний факт

Відомий указ Катерини II, за яким українських співаків і музикантів із Глухівської капели привезли до імператорського двору, «дабы приучить постепенно слух публики к итальянскому вкусу».

З'ясовуючи причини виняткових досягнень художника Д. Левицького, російський дослідник **О. Бенуа** наголошував, що свою роль відіграло його «походження з місцевості й середовища набагато культурнішого, аніж тодішній Петербург і навіть вищі верстви петербурзького суспільства. Левицький був родом з Малоросії».

Вагомою умовою розвитку української культури залишався тісний взаємозв'язок і взаємовплив високої книжної та народної культур. Наприкінці століття цей животворний зв'язок виявився в зародженні сучасної української літературної мови.

2. Освіта

До запровадження в Україні кріпацтва зберігали свої традиції початкові школи Гетьманщини, Слобожанщини та Запорозжя. Проте важким ударом для розвитку освіти стала заборона 1769 р. друкувати букварі рідною мовою та вилучення всіх попередніх українських букварів. У 1782 р. заборонено діяльність мандрівних дяків-бакалярів.

Історичний факт

У XVIII ст. майже кожне село мало свою школу, а в сотенних містечках могло діяти й 3–4 школи. У середині століття в Гетьманщині була одна школа на 700–900 осіб. Це свідчить про високий рівень тогочасної освіти. Густу мережу шкіл мали Слобожанщина та Запорозька Січ. У середині XVIII ст. там їх було майже тисяча.

Продовжували працювати колегіуми. Вони приваблювали ґрунтовністю та широтою освіти. До Чернігівського (1700) додалися Харківський (1726) і Переяславський (1738). Проте із середини XVIII ст. діти старшин усе частіше їхали навчатися в Європу чи до Росії, а до колегіумів усе більше вступали діти духовенства. У 1776 р. російський уряд перетворив колегіуми на духовні семінарії.

З обранням К. Розумовського на гетьманство й відновленням державного життя зростає потреба у кваліфікованих службовцях. Їх готував канцелярський курінь, що діяв при Генеральній військовій канцелярії. Умови вступу до куреня були найсуворішими. Вступник мусив продемонструвати знання з граматики, синтаксису, риторики, філософії і логіки. Програма навчання включала досконале вивчення юриспруденції, фінансово-економічних наук, військової теорії.

3. Києво-Могилянська академія

Після петровського погрому дуже багато для відродження академії зробив **Рафаїл Заборовський** — з 1731 р. митрополит Київський. Число студентів сягнуло за тисячу.

Історичне джерело

Р. Заборовський наполягав, що «в академію для отримання знань потрібно приймати вільну людину всякого звання та стану, звідки б вона не прибула, тільки б сповідувала східну християнську віру й була здатна до навчання».

- Поміркуйте, чому для Р. Заборовського було так важливо, щоб до академії вступали вільні люди.
- Як особиста свобода освіченої людини впливає на її подальшу долю, на її громадянську позицію?

Н. Зубицький. Навчання в Києво-Могилянській академії. Гравюра з «Іфіки ієрополітики». 1760 р.

1751 р. царські власті заборонили в ній викладання українською мовою.

Із середини XVIII ст. помітно зменшується інтерес світської молоді до академії. Її студентами стають переважно діти духовенства, і в 1798 р. Києво-Могилянська академія набуває статусу духовної. У 1817 р. царський уряд закрив академію. З відкриттям Московського університету та Медико-хірургічної академії багато студентів Києво-Могилянки їхали на навчання до Росії, а ще більше — до європейських університетів, насамперед до Кенігсберга, Лейпцига, Галле, Гейдельберга, Віттенберга, Геттінгена (Німеччина), Лондона, Лейдена, Парижа, Страсбурга, Падуї та ін.

Важко переоцінити внесок цього навчального закладу в історію та культуру українського народу. За 150 років існування в ньому здобули освіту

майже 25 тис. студентів. Тисячі з них обрали духовну службу, ще більша кількість стала урядовцями. Саме з академії вийшла та «знаменита верства військових канцеляристів», які, на думку М. Грушевського, «підготували національне українське відродження XIX ст.».

4. Наука

Із середини XVIII ст. професори Києво-Могилянської академії почали викладати курс математики. З часом було відкрито окремі класи чистої та змішаної математики. Остання пов'язувала математику з цивільною та військовою архітектурою, механікою, гідравлікою, оптикою, астрономією та географією. Високий рівень викладання математики був досягнутий і в Харківському колегіумі.

Фізика. У 1783 р. професор Іриней Фальковський заснував у Києво-Могилянці перший фізичний кабінет. Протягом 21 року професор викладав в академії астрономію, гідравліку, оптику, а також алгебру, геометрію, архітектуру та змішану математику.

Викладання фізики активно запроваджувалося й у Харківському колегіумі. Вагому роль у фізиці (розділ механіка) в Україні відіграв підручник Я. Козельського «Механічні пропозиції» (1764).

Медична наука. Значних успіхів досягли й українські медики. Випускник Києво-Могилянської академії Олександр Шумлянський (1748–1795) досліджував роботу нирок. Йому належить право першості у відкритті капсул Шумлянського–Боумена. Вивченням мікроорганізмів займався випускник Києво-Могилянки Мартин Тереховський (1740–1796). У Страсбурзькому університеті в 1775 р. він блискуче захистив докторську дисертацію «Про наливний хаос Ліннея». Іван Полетика (1726–1783) досліджував спадкові хвороби, став професором Кельнської медичної академії.

Гучної європейської слави зажив Данило Самойлович (1742–1805). Понад 20 років він працював головним карантинним лікарем у Катеринославі; досягнув видатних успіхів у запобіганні та лікуванні чуми. Завдяки своїм відкриттям став почесним членом 12 європейських академій.

5. Григорій Сковорода

Надзвичайною постаттю в культурному й літературно-життєвому житті України XVIII ст. був великий народний мислитель, освітній діяч і письменник **Григорій Савович Сковорода** (1722–1794). Уродженець с. Чорнухи на Полтавщині, син козака, вихованець Києво-Могилянської академії, він поділяв засади загальноєвропейської філософської традиції. Її Г. Сковорода засвоїв завдяки лекційним курсам, прослуханим в академії, та освітній подорожі до Європи.

Філософія письменника була зосереджена на вивченні духовної сутності людини. Мета його філософії — знайти

Невідомий художник. Григорій Сковорода. XIX ст.

Г. Сковорода. Фонтан «Нерівна всім рівність». 1794 р.

роздумами про сенс людського життя, чесність, істинне щастя, значення добробуту. Понад усе філософ ставив свободу. У поезії «De libertate» («Свобода») він прославив «отця вольності» Б. Хмельницького.

Саме тоді, коли в українському суспільстві під тиском російського самодержавства все більше старшин нехтували своєю самобутністю, ганяючись за чинами та багатством, Г. Сковорода став на захист усього, що звеличує людину. Насильству, корисливості, нечесно нажитому багатству він протиставляв спокій душі, сумлінну працю, чесність, скромність і мудрість.

На думку вченого

Дослідник історії української літератури **С. Єфремов** писав про Г. Сковороду: «Досить буде сказати, що сучасники бачили в ньому “мандровану академію”, і його самого вважали вартим за університет... І навіть перший на території України університет Харківський не дурно постав на Слобідській Україні, де найбільше жив і навчався Сковорода... Кошти на новий університет... посипалися в основному від учнів Сковороди, знайомих і приятелів його...»

6. Архітектура

Андріївська церква. м. Київ
Сучасне фото

шляхи до людського щастя: «Коли дух у людині веселий, думки спокійні, серце мирне, то все світле, щасливе, блаженне».

Головним шляхом він уважав самопізнання людини. Лише пізнавши себе, людина зможе стати щасливою та зайнятися «сродною» справою, що відповідає «визначеним Богом» її природним нахилам.

Навіть у поезії Г. Сковорода залишався філософом. Його твори пронизані

Протягом XVIII ст. на зміну бароковому стилю прийшов стиль рококо. Його форми характеризуються особливою легкістю та елегантністю. Найвідомішими серед українських архітекторів цього часу були І. Григорович-Барський (1713–1785) і С. Ковнір (1695–1786). Значний внесок у розвиток української архітектури зробили й іноземні майстри: Ж. Деламонт, Ч. Камерон, А. Квасов, П. Неєлов, В. Растреллі, Й. Шедель.

Основою храмового будівництва стало наслідування європейських традицій. Визначною пам'яткою архітектури XVIII ст. в Україні є Андріївська церква, споруджена за проектом В. Растреллі в Києві. Її барокові традиції було продовжено в будівництві собору Різдва Богородиці в Козельці

(архітектори А. Квасов та І. Григорович-Барський), церкви Святих Антонія і Феодосія у Василькові, Покрови Богородиці в Охтирці, Трьохсвятительської в Лемешах (архітектор І. Григорович-Барський) і Михайлівської церков у Воронежі.

У другій половині XVIII ст. повсюдно зводилися високі дзвіниці. Усі вони запозичили європейську ордерну систему.

На Слобожанщині наприкінці XVIII ст. будували храми, що розвивали традиції Покровського собору в Харкові. Це Воскресенська церква Хорошівського монастиря, Покрови Богородиці в Сумах та ін. Усі вони відтворювали форми дерев'яної архітектури, традиційний український вертикалізм пропорцій.

Найвидатнішою спорудою Правобережжя став Львівський кафедральний собор (архітектор Б. Меретин). За проектом австрійського архітектора Г. Гофмана споруджено Успенський собор у Почаєві.

У другій половині XVIII ст. продовжувала розвиватися дерев'яна архітектура. Найвидатнішою пам'яткою цього часу став собор у Новомосковську (народний архітектор козак Я. Погребняк). Його споруда заввишки 65 м стала найграндіознішою й найвищою дерев'яною будівлею XVIII ст. в Україні.

У світській архітектурі із середини XVIII ст. утверджувався європейський тип парадної резиденції. Це Маріїнський палац (архітектор В. Растреллі), Кловський палац (архітектори С. Ковнір, П. Неєлов). Поза межами Києва до таких споруд належать резиденція гетьмана К. Розумовського в Глухові, утрачена резиденція генерал-губернатора П. Рум'янцева в Глухові, палац П. Завадовського в Ляличах на Чернігівщині та гетьманський палац К. Розумовського в Батурині.

Будувалися й світські споруди громадського призначення. Шедевром української архітектури стала Бучацька ратуша. Вона є унікальним для світської архітектури зразком центричної вертикальної композиції. Архітектор Б. Меретин застосував у будівництві цієї адміністративної споруди ті національні принципи архітектури, які активно розроблялися в церковному зодчестві Центральної та Лівобережної України.

До зразків світського будівництва на Лівобережжі належать приміщення полкової канцелярії в Козельці та будівля Другої малоросійської колегії в Глухові.

7. Образотворче мистецтво

Із середини XVIII ст. розвивається українська фігурна скульптура. Її високими зразками є дерев'яні статуї собору Святого Юра у Львові, фігура Геракла на Бучацькій ратуші, фігури муз і гетьманів на будинку Другої малоросійської колегії в Глухові.

Традиції української гравюри піднесли на найвищий рівень такі визначні майстри другої половини XVIII ст., як Г. Левицький та О. Козачковський.

Набагато скромніше розвивався інший напрям графіки — рисунок. Авторськими зразками є рисунки керівника лаврської малярні середини XVIII ст.

В. Боровиковський. Портрет К. Арсеньевої. Друга половина 1790-х років

Алімпія Голика. Мистецтвознавці також високо цінують рисунки В. Боровиковського: «Святий Володимир Великий», «Богоявлення», «Вознесіння». Із західних майстрів відомі лише рисунки Є. Білявського.

Блискучого розвитку досяг портретний живопис. Завдяки портретам академіків Петербурзької академії мистецтв Д. Левицького та В. Боровиковського цей жанр досягнув рівня найкращих зразків західноєвропейського мистецтва.

Творцем історичного малярства став уродженець Чернігівщини А. Лосенко. Навчався в Німеччині, Голландії та Франції, пізніше став ректором Петербурзької академії мистецтв.

8. Музика і театр

Протягом XVIII ст. українська музика досягла надзвичайних висот. У 1675 р. М. Дилецький, випускник Віленської єзуїтської академії, написав підручник «Граматика музикальна». У 1729 р. в Глухові було створено перший спеціальний музичний заклад — школу співу й інструментальної музики. Там навчали церковного співу, гри на скрипці, бандурі й гусях.

З другої половини XVIII ст. в церковній музиці на зміну багатоголосому партесному співу приходять новий стиль, заснований на класичній гармонії.

Новий стиль церковної музики в Україні започаткував композитор **Андрій Рачинський** (бл. 1729 — бл. 1800 р.). Він здобув освіту у Львові й три роки працював диригентом Львівської єпископської капели. У 1753 р. переїхав на Лівобережжя й 10 років служив придворним капелмейстером гетьмана К. Розумовського.

До зачинателів нової музики належить композитор **Максим Березовський** (1745–1777), випускник Києво-Могилянської академії. Він навчався в Болонській музичній академії, здобув звання академіка. Був наступним, хто здобув це звання після В. Моцарта. Максим Березовський — автор 20 концертів та опери «Демофонт».

Традиції нового класичного стилю розвивав **Дмитро Бортнянський** (1751–1825). Випускник Глухівської музичної школи співав у петербурзькій капелі. Десять років жив і навчався в Італії. Повернувшись до Петербурга, майже 30 років керував придворною хоровою капелюю. Написав 40 хорових концертів.

Артем Ведель (1767–1808) народився в Києві, закінчив Києво-Могилянську академію. Уже в старших класах керував хором академії. Композитор написав 20 церковних хорових концертів, дві літургії, багато окремих творів. У його творах найпотужніше відчуються народні джерела, які композитор першим підніс до рівня класики. У 32 роки його за наказом Павла I, як небезпечного для влади злочинця, кинули до божевільні, з якої випустили лише смертельно хворим.

У творчості названих композиторів українська церковна музика досягнула своєї кульмінації.

Упродовж 1751–1764 рр. у Глухові діяв гетьманський придворний театр. Його першою виставою стала комічна опера «Ізюмський ярмарок», поставлена в грудні 1751 р. французькою мовою. У театрі ставилися також комедії Мольєра «Витівки Скапена» і «Вимушене одруження». Тут же гастролювали й рідкісні в Гетьманщині європейські трупи.

Завдання та запитання

1. Визначте обставини, що визначали особливості української культури 20–90-х років XVIII ст.
2. Сформулюйте вимоги до освіти, які ставило українське суспільство у XVIII ст. Як це позначалося на навчальних закладах у Гетьманщині?
3. Охарактеризуйте внесок Києво-Могилянської академії в історію культури українського суспільства XVII–XVIII ст.

4. Заповніть таблицю в робочих зошитах.

Ім'я митця, вид мистецтва	Назва твору	Коротка характеристика твору

5. Назвіть досягнення природничих наук і медицини, які забезпечили українським ученим світове визнання.
6. Поміркуйте, чи можуть ідеї Г. Сковороди посприяти розвитку нашого нинішнього суспільства.

7. Які ознаки культури бароко ви хотіли б побачити в сучасних творах мистецтва, архітектури, а які, на вашу думку, застарілі? Поясніть, чому.
8. Доведіть, що досягнення українських митців ставлять їх в один ряд із митцями світового рівня.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 5

Козацькі літописи XVII–XVIII ст. як історичні джерела

1. Ознайомтеся з короткою характеристикою козацьких літописів. Користуючись додатковою літературою та інтернет-ресурсами, складіть біографічні довідки про авторів козацьких літописів.

«*Козацькі літописи*» — умовна назва українських літописів. Вона усталилася ще у XVIII ст. Тоді під терміном «козацький» розуміли «український».

До козацьких літописів відносять зазвичай три класичні пам'ятки української історіографії — «Літопис Самовидця», літописи Г. Граб'янки та С. Величка.

Термін «літопис» у назві цих історичних творів є більше даниною традиції, ніж відповідає змісту цих визначних творів. Їхні автори поєднують у своїх

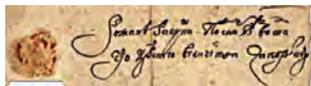
РОЗДІЛ V. Українські землі у 20–90-х роках XVIII ст.

працях не лише ознаки літопису, а й історичної повісті, щоденників, мемуарів тощо й розраховані на широке коло читачів.

Головна увага в козацьких літописах приділяється політичним подіям історії України. Вони написані мовою, близькою до тогочасної української народної мови.

Головну увагу автори зосереджують на воєнно-політичних подіях

Характерними ознаками творів є палкий патріотизм, зацікавленість історією Української козацької держави, державницькі або принаймні автономістські погляди, позитивне ставлення до козацтва, уславлення національно-визвольної боротьби українського народу XVI–XVIII ст.

Підпис генерального підскарбія Р. Ракушки-Романовського. 1666 р.

Герб Війська Запорозького з літопису Граб'янки. XVII ст.

Титульна сторінка літопису С. Величка. 1720 р.

Козацькі літописи вплинули не лише на історичну науку наступних століть, а й на всю літературу XVIII–XX ст. Їх вплив особливо чітко виявляється у творчості Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова.

Першим у ряду козацьких літописів є «*Літопис Самовидця*». Найімовірнішим автором твору є генеральний підскарбій гетьманування І. Брюховецького, згодом стародубський священик **Роман Ракушка-Романовський** (приблизно 1622–1703). Текст літопису поділяється на дві частини. Перша є описом подій 1648–1672 рр. і має характер історичних мемуарів. Друга частина, що стосується 1673–1702 рр., написана на основі щоденникових записів.

У літописі гадяцького полковника **Григорія Івановича Граб'янки** (р. н. невід. — бл. 1737) з козацьких позицій висвітлено події української історії з давніх часів до 1709 р. Автор особливо загострював увагу на героїчних вчинках і моральних уроках історії. Григорій Граб'янка послідовно викладав думку про історичну самотність, соціальну й політичну окремішність козаків. Він негативно ставився до проявів антиукраїнської політики російського царизму.

Літопис **Самійла Васильовича Величка** (бл. 1670 — після 1728) написаний канцеляристом Генеральної військової канцелярії між 1715 і початком 1720-х років. Твір складається з двох томів. Перший охоплює події з 1648 до 1659 р., другий — з 1660 до 1700 р. Цей літопис — найґрунтовніший. У ньому використано праці італійських, німецьких, польських авторів, козацькі хроніки, документи Генеральної

військової канцелярії, мемуари та ін. Розглядав козацтво як націєтворчий чинник української історії.

II. Заздалегідь знайдіть у бібліотеці твори козацьких літописців за такими бібліографічними даними:

Літопис Самовидця. — К. : Наукова думка, 1971. — 206 с.

Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. — К. : Товариство «Знання» України, 1992. — 192 с.

Величко Самійло Васильович. Літопис. Том перший. — К. : Дніпро, 1991. — 374 с.

III. Проаналізуйте розповідь Р. Ракушки-Романовського про Ніжинську «чорну раду» 1663 р. на с. 89–91 і знайдіть відповідь на запитання.

— Як Самовидець оцінює сам факт скликання «чорної ради»?

— Знайдіть у тексті докази того, що автор підтримував кандидатуру Якіма Сомка.

— Які чинники, на думку Самовидця, дали змогу І. Брюховецькому здобути гетьманство?

— Чому І. Брюховецький, хоч і потримав гетьманські клейноди у своїх руках у перший день ради, мусив погодитися на нові вибори на третій день?

— Як повелися «козаки сторони Сомкової» на третій день ради? Як їхню поведінку оцінив Самовидець?

— Наскільки оцінки Самовидця узгоджуються з інформацією вашого підручника?

IV. Проаналізуйте розповідь з «Літопису гадяцького полковника Григорія Граб'янки» «Чому повстав Палій», що на с. 163–165 і дайте відповідь на запитання.

— За які справи, на думку автора, козакам має завдячувати все християнство?

— Які справи С. Палія найвище оцінює Г. Граб'янка?

— Як козакам за козацькі подвиги віддячили поляки? Як це оцінює особисто Г. Граб'яка?

— Як Г. Граб'янка пояснює причини виникнення напруження у взаєминах між С. Палієм і поляками.

— Як автор визначає військово-політичний статус С. Палія?

— Наскільки оцінки Г. Граб'янки збігаються з відповідними оцінками С. Палія за вашим підручником?

V. Проаналізуйте поміщену С. Величком у т. 1. «Літопису» на с. 162–163 розповідь «Про шкідливе для поляків листування і про обмін подарунками між Хмельницьким і шведським королем Густавом» і дайте відповідь на запитання.

— Як Б. Хмельницький, за розповіддю військового канцеляриста, зав'язав дипломатичні контакти зі шведським королем?

— Як король Швеції зреагував на листи Б. Хмельницького?

— Опишіть, як монархи середини XVII ст. виявляли доброзичливість один до одного.

— Як розповідь С. Величка дає змогу виявити аргументи, за допомогою яких Б. Хмельницький переконував короля Швеції розпочати війну проти Польщі.

— Чи виявляє С. Величко особисте ставлення до гетьмана в цій розповіді?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ V «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в другій половині XVIII ст.»

Наступ царизму на українську автономію, українську культуру, господарство, церкву стримували гетьмани І. Скоропадський, П. Полуботок, Д. Апостол. Завдяки їхнім зусиллям у Гетьманщині було збережено автономний суспільно-політичний лад, зроблено ряд кроків на шляху відродження господарства та культури.

Роки «Правління гетьманського уряду», очоленого російськими урядовцями, стали часом нового наступу імперії на Україну-Гетьманщину. Її господарство нищили російські з'єднання, задіяні в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр., а громадське життя — терор «Таємної канцелярії».

Прагнення українських старшин відновити державну автономію та наміри Російської імперії використати Лівобережну Гетьманщину як плацдарм для розширення на південь і захід зумовили відновлення звання гетьмана й українських державних порядків.

З обранням К. Розумовського гетьманом розпочалося відродження державних традицій Гетьманщини. У краї було проведено низку реформ, спрямованих на утвердження власної державності. Спроби старшин наприкінці 1763 р. суттєво розширити чи, точніше, відновити межі державності Лівобережної Гетьманщини надто суперечили імперським планам російського уряду. Ліквідувавши гетьманство, Катерина II призначила для управління Лівобережжям Другу малоросійську колегію. Лівобережжя було перетворено на «доходную провінцію», подолано прояви опозиційності старшини. У 1782 р. територію Гетьманщини було включено до складу Російської імперії на правах намісництв. 1783 р. тут запроваджено кріпацтво, козацькі лівобережні полки реорганізовано в регулярні частини російської армії. 1785 р. на Лівобережжя поширено дію «Жалуваної грамоти дворянству», за якою українські старшини отримували всі права російського дворянства.

Разом із ліквідацією державної автономії Гетьманщини Російська імперія в 1765 р. скасувала автономію слобідських полків. 1775 р. була зруйнована Запорозька Січ, а її землі були включені до складу Російської імперії на правах намісництв чи губерній.

Правобережжя другої половини XVIII ст. переживало важкий період гострого соціального протистояння. У 1768 р. його потрясло найграндіозніше з гайдамацьких повстань — «Коліїщина».

Зміцнивши свої сили, Російська імперія, разом з Австрійською імперією та Пруссією, поділила територію Польщі. Унаслідок цього Правобережжя було приєднане до Російської імперії в складі Київської, Волинської і Подільської губерній. Західноукраїнські землі дісталися Австрійській імперії.

Сфера культури XVIII ст. позначилася надто суперечливими тенденціями. З одного боку, розвивалися власні культурні традиції, які гармонійно поєднувалися з впливом європейського раціоналізму й просвітництва. З іншого боку — українська культура страждала від намагань підпорядкувати її російським впливам, від втрати культурних діячів і талановитої молоді, які залишали Україну. Незважаючи на всі несприятливі обставини, українські вчені та митці збагачували й українську, і світову культуру видатними відкриттями та мистецькими шедеврами.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ДО РОЗДІЛУ V

1. Визначте, як козаки відповіли московським вельможам щодо продажу їм екзотичних полонених «арапів».

«Тепер тут (у Січі. — *Авт.*) арапів немає, і тому знайти не можна ні одного, цей без грошей, бо звичаю тут немає такого, щоб продавати міг би».

- А** прагнули зберегти «арапів» для обслуговування своїх будинків
- Б** уникали будь-яких контактів із російськими урядовцями
- В** на Запорозькій Січі діяв принцип: людина на Січі вільна
- Г** піднімали ціну в торгівлі з російськими урядовцями

2. Установіть відповідність.

1	Сковорода	А	почесний член 12 європейських академій
2	Шумлянський	Б	професор Кельнської медичної академії
3	Самойлович	В	його іменем названі ниркові капсули
4	Полетика	Г	написав роботу «Про наливний хаос Ліннея»
5	Тереховський	Д	сам був «мандрованою академією»

3. Установіть відповідність.

1	земські суди	А	допомога генеральним суддям під час роботи Генерального військового суду
2	городські суди	Б	вирішення цивільних справ
3	підкоморські суди	В	вирішення кримінальних справ
4	виборні засідателі	Г	вирішення поземельних справ
		Д	вирішення суперечок з іноземцями

4. Установіть відповідність.

1	Мельхіседек	А	вірив у наявність «золотої грамоти» Катерини II
2	Максим Залізник	Б	ідейний натхненник боротьби проти національно-релігійного та соціального гноблення
3	Іван Гонта	В	обраний уманською загальною радою гетьманом, не допускав зловживань і розбою
4	народ	Г	проголошений уманським полковником, сотник надвірних козаків, перейшов на бік повсталих
		Д	розглядав відроджену Правобережну Гетьманщину як складову єдиної Гетьманщини

5. Визначте ознаки, які характерні для становища Західної України в другій половині XVIII ст.

- А** сприйняття народом уніатської церкви як національної
- Б** покращення становища завдяки участі в національно-визвольній війні угорського народу на початку XVIII ст.
- В** наростання опишківського руху
- Г** надання українським землям, що ввійшли до складу Королівства Галиції і Льодомерії, статусу державної автономії
- Д** перетворення західноукраїнських земель Австрійської монархії на промислово розвинуті провінції

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

Дата	Подія
1489 р.	Перша згадка про козацтво в хроніках.
1529 р.	Видано кодекс законів — Перший Литовський статут (наступні редакції Литовського статуту було здійснено в 1566 р. та 1588 р.).
1555 р.	Д. Вишневецький збудував на о. Мала Хортиця замок, який став прообразом майбутніх Січей.
1558–1583 рр.	Лівонська війна.
1 липня 1569 р.	Люблінська унія. Об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту.
квітень–червень 1569 р.	Включення до складу Польщі Підляшшя, Волині, Брацлавщини, Київщини.
5 червня 1572 р.	Грамота Сигізмунда II Августа, якою утворено реєстр козаків з 300 чоловік.
1573 р.	Відкриття у Львові друкарні І. Федоровим.
1576 р.	Заснування Острозької академії.
1586 р.	Надання Львівському братству права ставропігії. Засновано першу братську школу (Львів).
1587 р.	Виникнення української полемічної літератури.
1588 р.	Прийняття Третього Литовського статуту, остаточне закріпачення селянства.
1591–1596 рр.	Селянсько-козацькі повстання під проводом К. Косинського та С. Наливайка.
Жовтень 1596 р.	Проведення православного й уніатського Берестейських соборів; проголошення Берестейської церковної унії.
1615 р.	Заснована Київська братська школа. Єлисей Плетенецький заснував друкарню при Києво-Печерській лаврі.
серпень–вересень 1620 р.	Відновлення Єрусалимським патріархом Теофаном III православної церковної ієрархії Київської митрополії.
6 листопада 1625 р.	Куруківська угода, реєстр збільшено до 6 тис. козаків.
1630 р.	Козацьке повстання під проводом Т. Федорівича (Трясила).
8 червня 1630 р.	Укладення угоди в Переяславі, реєстр збільшено до 8 тис. козаків.
1632 р.	Створення Київської колегії з об'єднаних братської і лаврської шкіл, яка згодом стала називатися Києво-Могилянською академією.
У ніч з 11–12 серпня 1635 р.	Зруйнування фортеці Кодак запорожцями на чолі з І. Сулимою.
1637–1638 рр.	Національно-визвольні повстання під проводом П. Павлюка (Бута), Д. Гуні, К. Скидана, Я. Остринина.

Дата	Подія
24 листопада 1638 р.	Затвердження сеймом Речі Посполитої «Ординації Війська Запорозького».
Січень 1648 р.	Початок Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.
Червень 1648 р.	Б. Хмельницький підготував для армії військовий статут — «Статті про устрій Війська Запорозького».
Травень 1648 р.	Битви під Жовтими Водами та під Корсунем.
11–13 вересня 1648 р.	Битва під Пилявцями.
Вересень–листопад 1648 р.	Звільнення Західної України.
17 грудня 1648 р.	Урочистий вступ Б. Хмельницького до Києва.
13 лютого 1649 р.	Проголошення Б. Хмельницьким програми державного будівництва.
Липень–серпень 1649 р.	Битви під Лоевом, Збаражем, Зборовом.
8 серпня 1649 р.	Укладення Зборівського мирного договору.
Серпень–вересень 1650 р.	Перший похід козацьких полків до Молдови.
18–30 червня 1651 р.	Битва під Берестечком.
18 вересня 1651 р.	Укладення Білоцерківського мирного договору.
22–23 травня 1652 р.	Батозька битва.
Серпень 1652 р.	Укладення українсько-молдовського союзу.
Квітень–травень 1653 р.	Похід козацьких полків Т. Хмельницького в Молдову й Волощину.
Серпень 1653 р.	Похід козацьких полків Т. Хмельницького в Молдову. Поразка під Сучавою.
Жовтень–грудень 1653 р.	Облога Жванця. Жванецький договір між Кримом і Польщею.
12–27 березня 1654 р.	Українсько-московські перемовини й укладення українсько-московського договору.
19–21 січня 1655 р.	Охматівська (Дрижипільська) битва.
Весна 1654 — літо 1655 рр.	Об'єднаний похід московсько-українського війська на Білорусь.
Травень–листопад 1655 р.	Похід об'єднаних українсько-московських сил у Західну Україну.
24 жовтня 1656 р.	Укладення Віленського миру між Московією та Польщею.
Серпень 1657 — вересень 1659 рр.	Гетьманування І. Виговського.
6 вересня 1658 р.	Укладення Гадяцького договору.
1658–1659 рр.	Московсько-українська війна.
28–29 червня 1659 р.	Конотопська битва.
Вересень 1659 — січень 1663 рр.	Друге гетьманування Ю. Хмельницького.

Дата	Подія
17 жовтня 1659 р.	Укладення Переяславського договору — фальсифікації договору 1654 р.
17 жовтня 1660 р.	Укладення Ю. Хмельницьким Слободищенського договору з Польщею.
1661 р.	Видано Києво-Печерський патерик.
Січень 1663 — липень 1665 рр.	Гетьманування П. Тетері.
17–18 червня 1663 р.	«Чорна рада» в Ніжині. Обрання І. Брюховецького гетьманом.
Листопад 1663 — лютий 1664 рр.	Похід польського короля на Лівобережжя.
Грудень 1665 р.	Підписання І. Брюховецьким «Московських статей».
1665–1676 рр.	Гетьманування П. Дорошенка.
30 січня 1667 р.	Укладення Андрусівського мирного договору.
Січень 1668 р.	Початок Брюховеччини — повстання Лівобережжя проти Москви.
18 червня 1668 р.	Возз'єднання України під владою П. Дорошенка.
1668–1672 рр.	Гетьманування Д. Многогрішного.
9 березня 1669 р.	Укладення Глухівських статей між Д. Многогрішним і Московією.
Березень 1669 р.	Визнання П. Дорошенком протекторату Туреччини.
17 червня 1672 р.	Обрання І. Самойловича гетьманом; укладення Конотопських статей.
1672–1689 рр.	Гетьманування І. Самойловича.
1672–1699 рр.	Перебування Поділля під владою Туреччини внаслідок укладення Бучацького мирного договору між Туреччиною та Польщею.
1677, 1678 рр.	Оборони Чигирина, оточуваного турецько-татарськими військами. Зруйнування Чигирина.
1678–1679 рр.	«Великий згін» мешканців Правобережжя на лівий берег Дніпра.
13 січня 1681 р.	Укладення Бахчисарайського мирного договору між Туреччиною та Московією.
6 травня 1686 р.	Укладення договору про «Вічний мир» між Московією та Польщею.
Травень–липень 1687 р.	Перший Кримський похід.
25 липня 1687 р.	Обрання гетьманом І. Мазепи й укладення Коломацьких статей.
1687–1709 рр.	Гетьманування І. Мазепи.
Березень–травень 1689 р.	Другий Кримський похід.
1689–1700 рр.	Участь України-Гетьманщини в боротьбі за Північне Причорномор'я.
1702–1704 рр.	Повстання на Правобережжі під проводом С. Палія.

Дата	Подія
1703–1707 рр.	Час активної участі українців Закарпаття у визвольній війні угорців проти Габсбургів.
Травень–червень 1704 р.	Возз'єднання України під владою І. Мазепи.
1700–1721 рр.	Північна війна Росії зі Швецією.
1708 р.	Перехід І. Мазепи на бік шведського короля. Знищення російськими військами Батурина.
1709 р.	Приєднання запорожців до шведського короля й І. Мазепи. Полтавська битва.
5 квітня 1710 р.	Ухвалення Конституції П. Орлика.
1710–1742 рр.	Роки діяльності П. Орлика — гетьмана в еміграції.
1708–1722 рр.	Гетьманування І. Скоропадського.
1722–1725 рр.	Роки діяльності наказного гетьмана П. Полуботка.
1722–1727 рр.	Діяльність Першої малоросійської колегії.
1727–1734 рр.	Гетьманування Д. Апостола.
1734–1750 рр.	Функціонування «Правління гетьманського уряду».
1734 р.	Заснування Нової (Підпільненської) Січі. Перший спалах гайдамацького руху.
1735–1743 рр.	Час активних дій опришка О. Довбуша.
1750 р.	Другий спалах гайдамацького руху.
1750–1764 рр.	Гетьманування К. Розумовського.
1760 р.	Реформування Генерального військового суду.
1763 р.	Здійснення судової реформи в Гетьманщині.
1764 р.	Ліквідація гетьманства, заснування Другої малоросійської колегії.
1768–1769 рр.	Третій спалах гайдамацького руху. Коліївщина.
1768–1774 рр.	Участь Запорожжя та полків Лівобережжя в російсько-турецькій війні.
1772 р.	Перший поділ Польщі. Включення Галичини до складу Австрійської імперії внаслідок першого поділу Польщі.
1774 р.	Здобуття Австрією Буковини. Укладення Кучук-Кайнарджийського мирного договору між Росією та Туреччиною.
17 червня 1775 р.	Зруйнування російськими військами Підпільненської Січі.
Січень 1782 р.	Заснування Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського намісництв.
1783 р.	Приєднання Криму до Російської імперії.
1787–1791 рр.	Участь Чорноморського козацтва та полків Лівобережжя в російсько-турецькій війні.
1789 р.	Скасування Йосифом II панщини в Західній Україні.
1792 р.	Переселення Чорноморського війська на Кубанщину.
1793 р.	Другий поділ Польщі.

СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

А

Абордаж — старовинний спосіб морського бою — зближення з ворожим кораблем і зчеплення з ним для рукопашного бою.

Абсолютізм (від латин. *absolutus* — необмежений, самодержавний) — форма правління державою, за якої вся влада належить одній особі.

Авангард (від фр. *avant-garde* — передовий загін) — частина військ (або флоту), що рухається попереду головних сил.

Автономія (від грецьк. *autos* — сам і *nomos* — закон) — право держави на власну внутрішню та зовнішню політику під контролем іншої держави.

Агіографія (від грецьк. *agios* — святий і *grafo* — пишу) — різновид церковно-історичної літератури, зосередженої на описанні життя святих.

Адміністрування (від латин. *administro* — керую) — управління територією, установою.

Адмірал — військове звання вищого командного складу військово-морського флоту.

Академія (від грецьк. *akademia*) — різновид наукового або навчального закладу найвищого рівня.

Акроріш (від грецьк. *akros* — крайній і *atimos* — віршовий рядок) — вірш, у якому перші літери кожного рядка утворюють певне слово, речення, ідею, відповідь на загадку.

Амбіція (від латин. *ambitio* — гонор, зарозумілість, чванливість, пиха) — невиправдані претензії на що-небудь.

Амуніція — сукупність речей (крім одягу та зброї), що становлять спорядження військовослужбовця, а також упряж коня.

Апócrиф (апócrифічний) (від грецьк. *apokrifos* — таємний) — стародавній релігійно-легендарний твір, зміст якого не цілком відповідав офіційному виро́ченню і який не визнавався церквою священним.

Апóстол — церковна книга, що містить діяння та послання святих апостолів.

Ара́п (*заст.*) — те саме, що негр, мавр (мурин).

Аристократія (від грецьк. *aristos* — кращий і *kratos* — влада) — влада привілейованої знатної меншості, яка турбується суспільним благом.

Артикул (від латин. *articulus* — розділ) — стаття, розділ чи параграф закону, договору.

Артилерія — вогнепальна зброя різних конструкцій, що вражає противника з великої відстані.

Архідіякон (від грецьк. *arhi* — головний, старший і *diakonos* — служитель) — старший із дияконів, який служить при митрополиті.

Б

Багнёт — колюча й ріжуча холодна зброя, що кріпиться на дульній частині ручної вогнепальної зброї і призначена для рукопашного бою.

Бакал'авр (від латин. *bacca laureatus* — увінчаний лавром) — перший учений ступінь, що присвоюється випускникам вищого навчального закладу.

Бакал'яр — те саме, що бакалавр. Дяк-учитель.

Банат — історичний край між Дунаєм, Нижньою Тисою, річкою Муросем і Трансільванськими Альпами.

Баро́ко (від фр. *baroque* — перлина неправильної форми) — напрям у європейському мистецтві XVI—XVIII ст., що характеризувався примхливістю форм і декоративною пишністю.

Бастіо́н (від латин. *bastilio* — будувати укріплення) — п'ятикутна споруда, що зводилася на кутах фортечного муру й призначалася для вогневого захисту фортечних мурів, ровів і обстрілу місцевості перед укріпленням.

Батра́к — те саме, що наймит.

Беке́т — передовий укріплений пункт, у якому перебувала січова залога.

Братства — релігійно-громадські організації при православних (згодом і греко-католицьких) парафіях в Україні та Білорусі XVI—XIX ст., які захищали освітні, культурні, релігійні, господарські й політичні інтереси українських міщан.

Братські шко́ли — навчальні заклади в Україні та Білорусі наприкінці XVI—XVII ст., які організовувалися й утримувалися православними братствами.

Броварніцтво — промисел із виробництва пива.

Бру́ствер — земляний насип або кам'яне підвищення із зовнішнього боку окопу чи траншеї для прикриття бійців від ворожого вогню.

Буджа́к (від турецьк. *куток*) — історична назва південної частини Бессарабії. У XVI—XVIII ст. ці землі населяли татари-ногайці.

Бу́дництво — промисел із виробництва поташу (соди), смальчугу, дьогтю, деревного вугілля.

Бу́лла — папська грамота, послання.

Бунчу́к (від турецьк. *boncuk* — намисто) — штандарт полководця, держак із золотою кулею, під якою підвішено кінське волосся. Символ гетьманської влади в Речі Посполитій, у Війську Запорозькому.

Бунчуко́ве товари́ство — провідна суспільна верства, утворена з верхівки старшинства (дітей генеральних старшин і полковників), українська аристократія. Її представники під час урочистостей утворювали загін, що йшов за гетьманським бунчуком.

Бусурма́н, бусурме́н — про людину іншої віри (переважно про магометанина).

Бю́ргерство (від нім. *Bürger* — міщанин) — громадянство, міщанство.

В

Вели́кий згі́н — насильницьке переселення мешканців Правобережжя на Лівий берег, організоване в 1678–1679 рр. І. Самойловичем, щоб ускладнити для турків і татар можливість для нападу на Лівобережжя та зміцнити його новими мешканцями.

Верте́п (*заст.* печера) — мандрівний ляльковий народний театр.

Виборні козаки — козаки, які становили основу козацького війська, були обов'язковими учасниками бойових походів.

Випищики — козаки, виписані з реєстру.

Військо Запорозьке — офіційна назва Української козацької держави, що підкреслювала традиційний зв'язок її організації з військовою організацією низових і реєстрових козаків.

Віншувати (*заст.*) — те саме, що вітати.

Вольності Війська Запорозького — назва Запорозької Січі та належних їй земель, що розташовані в пониззі Дніпра, Південного Бугу та їхніх приток.

Г

Гайдамака (від турецьк. *гайде* — гнати, чинити свавілля) — учасник повстанських озброєних загонів (іноді розбійницьких) у Правобережній Україні у XVIII ст.

Гайдуки (від угор. *гайду* — погонщики; від провінції Гайду) — озброєні повстанці (іноді й просто розбійники), які боролися проти османського національного гноблення на Балканах.

Галера — старовинне вітрильне й багатovesлове військово судно.

Галіон — старовинне трищоглове вітрильне судно, добре озброєне (до 100 гармат і 500 моряків).

Гармата — артилерійська довгоствольна вогнепальна зброя.

Гармаш — військовий, який обслуговує й стріляє з гармати; у Запорозькій Січі урядовець, який видав січовою артилерією.

Гарнець (від польськ. *garniec*) — одиниця виміру обсягу сипучих тіл (жита, крупи, борошна тощо), що дорівнює 3,2798 л.

Гетьманщина — напівофіційна назва Української козацької держави, що відображає традицію називати держави за провідною посадою, особою в державі (наприклад, королівство, султанат, ханство, царство тощо).

Гімназія (від нім. *Gymnasium*) — середня школа з ухилом до вивчення мов і давньої літератури.

Готика — архітектурний і художній стиль європейського пізнього Середньовіччя, який характеризувався будівлями, стрімко спрямованими вгору, витонченим різьбленням на камені.

Гравюра (від фр. *graver* — вирізати, створювати рельєф) — вид графіки, у якому зображення є друкованим відбитком із малюнка, вирізьбленого або витравленого на спеціально підготовленій дошці або пластині.

Граматика — перший клас (3–4 роки) колегіуму, академії, у якому вивчали мови, граматичну будову тієї чи іншої мови, особливості змінювання слів і словотворення.

Граничари (*хорват.*) — військова спільнота, що заселяла й захищала кордони Хорватії від нападів турків.

Гуманізм — система поглядів епохи Відродження, згідно з якими людина є найвищою цінністю у світі, а тому заслуговує на повагу до гідності та розуму, має право на щастя в житті, вільний вияв природних почуттів і здібностей.

Гутництво — промисел із виробництва скла й скляних виробів.

Д

Дезінформація (від фр. *des* — заперечення та *information* — інформація) — неправдиве повідомлення, твердження, що вводить адресата в оману відносно справжнього стану справ.

Дейнеки (від *дейнека* — дрючок, довбня) — селяни-повстанці Лівобережної України.

Декламація — мистецтво виразного читання, виголошування, здебільшого напам'ять, літературних творів, найчастіше віршів.

Демобілізація — звільнення зі збройних сил військовослужбовців після закінчення війни або строку військової служби.

Депутація — група обраних або визначених представників, яка діє за дорученням громади або організації.

Дидаска́л (від грецьк. *didaskalos* — учитель, наставник) — учитель у Стародавній Греції і Візантії. Так само називали вчителів у братських школах.

Дипломатія — зовнішньополітична діяльність держави, що послуговується мирними правовими засобами й спрямована на захист національних інтересів.

Діскурс (від латин. *discursus* — міркування, доказ, аргумент) — промова, стаття, побудована на основі системи логічних міркувань, доказів.

Діалектика (від грецьк. *dialektika* — мистецтво сперечатися, міркувати) — клас колегіуму, академії, у якому навчали вести діалог, переконувати співрозмовника.

Добичництво — військовий промисел козаків, походи по здобич на татарські кочовиська, улуси й фортеці.

Доббиш військовий (кошовий довбиш) — у Запорозькій Січі (XVI–XVIII ст.) військовий службовець, який відав військовими литаврами, за допомогою яких скликав запорожців на загальні козацькі ради.

Догові́р — угода між державами, що передбачає виконання обов'язків, узятих за договором щодо іншої сторони, повагу до її прав.

Домініа́льний суд (від латин. *dominus* — пан) — панський суд.

Дра́би — наймані воїни-піхотинці.

Драгу́ни (від фр. *dragon* — драгун, букв. дракон) — вид кавалерії, здатної діяти в пішому бою.

Дра́ма — літературний твір, побудований у формі діалогу без авторської мови й призначений для сценічного виконання; театр, у якому ставляться такі твори.

Ду́ми — журливі історичні героїчні пісні про драматичні сторінки з життя народу, про відвагу й завзяття в боротьбі з чужинцями.

Дяк-бакаля́р (дяк) — випускник вищого навчального закладу, який навчав дітей.

Е

Експлуата́ція — одержання власниками засобів виробництва прибутків за рахунок чужої праці.

Елі́та (від фр. *elite* — кращий, добірний) — провідна суспільна верства, що здійснює управління суспільними справами.

Емігра́ція політи́чна (від латин. *emigratio* — виселення) — вимушене або добровільне переселення зі своєї батьківщини до іншої країни з різних причин, у цьому випадку з політичних.

Ета́п — окремий період, стадія розвитку.

Етні́чні украї́нські зе́млі — землі, на яких проживає український етнос, тобто народ.

Етно́с (від грецьк. *ethnos*) — народ.

Є

Єва́нгеліє (від грецьк. *euangelion* — добра звістка) — збірник оповідей про земне життя засновника християнства Ісуса Христа.

Єзуї́ти (від латин. *Jesus* — Ісус) — члени католицького чернечого ордену, заснованого в 1534 р. в Парижі.

Єресь (від грецьк. *hairesis* — особливе віровчення) — релігійне вчення, що суперечить церковним догматам.

З

Зало́га — військова частина, розташована в певному місці; гарнізон.

Запоро́зька Січ — козацька фортеця за Дніпровими порогами, політичний, адміністративний і духовний центр козацької республіки — Війська Запорозького Низового; форпост боротьби з турецькою й татарською загрозою.

Значко́ве това́ри́ство — суспільна верства, що відігравала провідну роль у полках і сотнях. Утворена вихідцями з полкових і сотенних старшин (дітей полкових старшин, сотників, сотенних старшин). Під час урочистостей її представники становили загін, що йшов за полковим значком (прапором).

Значне́ військо́ве това́ри́ство — загальна назва українського старшинства — української аристократії.

І

Ізоля́ція міжнаро́дна (від фр. *isolation* — відособлення, роз'єднання) — позбавлення держави, політичного діяча можливості здійснювати міжнародні контакти.

Ілю́зії (від латин. *illusio* — помилка) — помилкове уявлення, викривлене сприйняття дійсності.

Інкорпора́ція (від латин. *incorporatio* — уключення до складу) — приєднання, уключення однієї держави до складу іншої.

Інкуна́були (від латин. *incunabula* — раннє дитинство) — перші книги, надруковані до 1501 р. в Західній Європі, за оформленням подібні до рукопису.

Інтермедія (від латин. *intermedius* — проміжний, середній) — невелика драматична п'єса, переважно комедійного характеру, яку виконують між актами спектаклю.

Інфіма (від латин. *infima* — нижчий) — другий із семи класів духовних училищ і семінарій.

Ірмолій — збірник духовних церковних піснеспівів (ірмосів і катавасій), які виконували під час церковних служб у православних церквах.

Ірмолійний спів — одноголосний спів церковних співів ірмосів і катавасій.

К

Кальвінізм — одна з гілок протестантизму, створена Ж. Кальвіном і У. Цвінглі.

Кандидату́ра (від латин. *candidatus* — одягнутий у біле) — особа, котру намітили призначити на посаду, прийняти до якої-небудь організації.

Кант (від латин. *cantus* — спів, пісня) — пісня-похвала духовного або світського змісту для триголосного ансамблю або хору, що була поширена в Україні в XVI–XVIII ст.

Кантаржі́й (від грецьк. *kantargij* — вага) — у Запорозькій Січі (XVI–XVIII ст.) службова особа, охоронець військових мір і ваг, що були еталоном для всіх торговельних операцій. Збирав податок на користь кошової скарбниці з усіх привезених на Січ товарів і продуктів.

Канцеляри́ст — нижча посадова особа в державних установах, яка займалася підготовкою й оформленням документів.

Канчу́к — нагайка з переплетених ремінців.

Карбівня — монетний двір — державне підприємство з виготовлення грошей.

Католицька лі́га — об'єднання католицьких князівств Німеччини напередодні Тридцятирічної війни.

Каштеля́н (від латин. *castellanus* — мешканець фортеці) — службова особа, яку призначав король або князь для управління фортецею та навколишньою місцевістю.

Квадриви́ум (від латин. *quadrivium* — чотирипуття) — загальна назва точних наук у середні віки (арифметика, геометрія, музика, астрономія).

Ква́рта (від латин. *quarta* — чверть, четверта частина) — чверть прибутків, які використовували на утримання найманого війська в Речі Посполитій.

Ква́рцяне військо — наймане військо в Речі Посполитій, яке утримували за рахунок кварти.

Кіш Запорозької Січі — центральний орган управління, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими й іншими справами.

Кошовий отама́н — виборна службова особа в Запорозькій Січі (XVI–XVIII ст.), яка зосереджувала у своїх руках найвищу військову, адміністративну й судову владу, очолював Кіш Запорозької Січі.

Клейно́ди (від нім. *Kleinod* — скарб, дорогоцінність) — дорогоцінні символи самоврядності Запорозької Січі (корогви, литаври, сурми, гармати)

і старшинської влади — булава й бунчук кошового отамана, пернач полковника, срібна печатка й каламар писаря, палиця судді, оздоблена срібними кільцями, та ін.

Козак — вільна людина.

Козакування — воєнні походи на татарські кочовиська, улуси й фортеці, що здійснювалися військовослужбовим людом, селянами й міщанами прикордонної смуги у відповідь на татарські напади.

Козацька республіка — міжнародно визнана назва Запорозької Січі, з огляду на прийняту козацьким товариством форму правління, вирішення спільних справ.

Козацьке ко́ло — загальна козацька рада.

Колегіум (від латин. *collegium* — товариство, співдружність) — закритий середній або вищий навчальний заклад у Європі та Україні в XVI–XVIII ст.

Колонія — загарбана територія, що використовується для збуту загарбником своїх дорогих промислових виробів і постачання дешевої сировини для своїх підприємств.

Комісар — посадова особа, наділена урядом особливими повноваженнями.

Конвісарство — виробництво олова та виробів із нього.

Конгрегація — у католицькій церкві об'єднання церковних (чернечих) громад, діяльність яких підпорядкована єдиному статуту.

Консисторія — особливий суд для розслідування й покарання духовних осіб за прогріхи.

Конституція (від латин. *constitutio* — установа, устрій, порядок) — основний державний закон, що визначає державний устрій, відносини в суспільстві.

Конфедерація (від латин. *confederatio* — спілка, об'єднання) — союз окремих суверенних держав, що об'єднуються заради вирішення окремих спільних завдань, наприклад боротьби зі спільним ворогом.

Конфедерація шляхетська — політичний союз, який організовувався шляхтою, королем чи сеймом у Речі Посполитій для досягнення певних політичних цілей.

Копний суд (від *копа* — сільська громада) — суд, який вели обрані сільською громадою судді — «копні мужі».

Корóгва — 1. Підрозділ у козацькому війську, польсько-литовській армії в XVI–XVII ст. 2. Прикріплене до довгого держала полотнище чи бляха із зображенням святих, яке несуть під час хресного ходу.

Королівщина — державний маєток, що до Національно-визвольної війни належав королю, тобто Польській державі.

Ктітор — благодійник, меценат.

Курінний отаман — командир військового підрозділу в Запорозькій Січі.

Курінь — військовий підрозділ у Запорозькій Січі; приміщення на території січової фортеці, у якому мешкав козацький підрозділ.

Курйозна (зоровá) по́езія — поетичні твори, у яких зорові відчуття поєднуються зі слуховими; вірш має вигляд певного символічного малюнка.

Л

Ла́ва — козацький наступ півколом, що давав можливість вести бойові дії проти ворога не лише з фронту, а й охоплювати його з флангів і заходити в тил.

Латифу́ндія (від латин. *latus* — широкий і *fundus* — земля, маєток) — велике приватне земельне володіння, маєток, помістя.

Лафёт — станок, на якому закріплюється дуло гармати.

Лашт — міра маси, майже дві тонни.

Левéнци — назва гайдамаків у Подністров'ї, від Кам'янця до Могилева-Подільського.

Лита́ври — ударний музичний інструмент азійського походження. Різновид барабана.

Лівобере́жна Гетьма́нщина — частина Української козацької держави, що визнала своїм монархом московського царя й зберегла державну автономію.

Лі́га (від латин. *ligare* — зв'язувати) — спілка, об'єднання окремих осіб, організацій, держав.

Лі́га європе́йських краі́н — союз християнських держав, занепокоєних посиленням експансії турків-османів у Європі.

Ліквіда́ція — знищення чого-небудь чи кого-небудь.

Людвиса́рство — виробництво мідяних речей.

Льодоме́рія — спотворене австрійськими чиновниками слово *Володимирія* — Володимирщина.

М

Магдебу́рзьке пра́во — право міського самоврядування, уперше запроваджене в м. Магдебурзі.

Магна́ти (від латин. *magnatus* — багата, знатна людина) — великі землевласники, представники родовитої й багатой знаті.

Пе́рша малоросі́йська колéгія (1722–1727) — орган Російської імперії, створений Петром I для управління Гетьманщиною та повної ліквідації державної автономії України.

Дру́га малоросі́йська колéгія (1764–1782) — орган Російської імперії, створений Катериною II для управління Гетьманщиною та повної ліквідації державної автономії України.

Манéври — переміщення збройних сил заради зайняття вигідної позиції в ході чи напередодні зіткнення.

Мануфа́ктура (від латин. *manufactura, manus* — рука і *factura* — виготовлення) — виробництво, що характеризується поділом праці між найманими працівниками та використанням ручної праці. Мануфактура передувала заводам і фабрикам.

Меда́льйо́н (від латин. *metallmia* — металева монета) — прикраса або пам'ятний знак круглої або овальної форми.

Месіа́нізм — релігійне вчення, яке приписує якомусь народові провідну роль в історії.

Метафізика (від грецьк. *meta ta physika* — те, що понад фізику) — синонім філософії.

Митрополіт (від грецьк. *metropolitēs* — той, хто з митрополії) — другий після патріарха титул у православній церкві.

Митрополія — область, що перебуває в канонічній владі митрополита; зазвичай складається з декількох епархій.

Містєрія — середньовічна релігійна драма на біблійні сюжети.

Монополія — виключне право на ведення певних справ, тут: ведення торгівлі.

Мушкет — старовинна гнотова рушниця великого калібру.

Н

Національно-визвольна війна українського народу — це війна українців на чолі з Б. Хмельницьким і рядом інших гетьманів, завершуючи П. Дорошенком, за національно-культурне, релігійне, соціальне, господарське звільнення й створення незалежної Української держави.

Національно-визвольний рух — рух, що має на меті збереження національно-культурної, релігійної самобутності народу, звільнення від соціального й господарського гноблення, відродження незалежної держави — найкращого захисника національних інтересів.

Нейтралітет (від латин. *neuter* — ні той, ні інший) — невтручання в боротьбу між двома сторонами.

Неф (від латин. *navis* — корабель) — витягнута частина храму, обмежена з однієї чи з двох сторін рядом колон, що відділяють його від сусідніх нефів.

Низовé козацтво — частина українського козацтва, яка постійно мешкала за порогами «на низу», на Запорозжжі, завжди підтримувала соціальні рухи в городовій Україні.

О

Октóйхи (восьмигласники) — книги, що містять піснеспіви, які виконуються під час буденних службових відправ і літургій.

Окупація (від латин. *occupatio* — захоплення) — зайняття збройними силами однієї держави частини або всієї території іншої держави без отримання суверенних прав на неї.

Олігáрхія (від грецьк. *oligarchia* — влада небагатьох) — влада невеликого угруповання, що, нехтуючи суспільними інтересами, дбає про власне збагачення.

Опозиція (від латин. *oppositio* — протиставлення) — опір, протидія окремої особи чи групи певному політичному курсові.

Опрішок (від латин. *opresor* — нищівник) — учасник стихійного народного руху проти соціального й національного гноблення в Західній Україні.

Орда — слово тюркського походження. Клан, плем'я, військова одиниця з членів одного клану, племені.

О́рдер архітектурний (від латин. *ordo* — порядок) — система побудови архітектурних споруд, одночасно і конструктивна, і художня система.

Оригінальний (від латин. *originalis* — первісний, природжений) — який не є копією або підробкою чого-небудь; справжній.

Осавул (від тюрк. *jasaul* — начальник) — військове звання, уряд старшини, що відав військовою підготовкою козаків, забезпеченням полку чи сотні озброєнням і боєприпасами тощо.

Отаман шкільний — урядовець у Запорозькій Січі, який відав справами освіти.

Отаманія (отамання) — козацькі старшини поважного віку, моральні авторитети, уособлення традицій.

П

Пакт (від латин. *pactum* — договір, угода) — міжнародний договір, як правило, великого політичного значення.

Паланка (від турецьк. *palanka* — форт, редут) — фортеця на землях Запорозької Січі; адміністративно-територіальна одиниця Запорозької Січі; адміністрація, яка здійснювала управління в межах паланки як адміністративно-територіальної одиниці.

Палаш — зброя з довгим прямим лезом, що використовувалася в XVI–XX ст.

Пані — великі землевласники, які походили від колишніх бояр.

Паргач (від латин. *a parte* — збоку) — ремісник, який працював за межами цеху.

Партесний спів (від латин. *partis* — частина) — вид церковного багатоголосного хорового співу з поділом на партії, голоси.

Партикулярний (від латин. *particularis* — частковий, приватний) — приватний, неофіційний, місцевий (на противагу загальнодержавному).

Патриціат (від латин. *pater* — батько) — у Європі та Україні вищий, найбагатший, привілейований прошарок населення міст.

Патріарх (від грецьк. *pater* (*patros*) — батько й *arche* — влада) — старійшина роду, глава й засновник чого-небудь; найвища духовна особа в православній церкві.

Патріотизм (від грецьк. *patriotes* — співвітчизник, *patria* — батьківщина) — це любов і відданість Батьківщині, прагнення своїми діями служити її інтересам.

Патронат (від латин. *patronatus* — покровительство, опіка) — право шляхтича призначати й знімати священиків.

Персональна унія — об'єднання, союз двох або більше самостійних держав з одним монархом, який стає главою кожної держави-члена союзу, яка на міжнародному рівні є єдиною державою.

Підпільненська Січ — остання Запорозька Січ (1734–1775), що існувала як республіканське державне утворення на південних землях України, виконуючи традиційні функції захисту південних кордонів і господарського освоєння українських степів, знищена за наказом Катерини II.

Підпомічники — незаможні козаки, неспроможні відбувати військову службу власним коштом, а тому зобов'язані надавати підмогу виборним козакам,

постачаючи їх провіантом, фуражем, зброєю, одягом тощо, а також виконувати половину селянських повинностей.

Пікёт — невеликий військовий сторожовий загін; застава.

Плацдарм — територія, де підготовляється та розгортається військова операція.

Плебей, плебс (від латин. *plebs* — простолюдін) — незнатне, вільне населення Стародавнього Риму, яке, на відміну від патриціїв, не мало права на землю, на участь у вирішенні суспільних (політичних) справ.

Поганський — для людини середньовіччя й раннього Нового часу, чужий їхній релігійній вірі; язичницький, мусульманський тощо.

Подання хлібів духовних — право польського короля призначати єпископів.

Поетика — другий клас колегіуму чи академії, у якому вивчали й навчалися мистецтва викладу віршами людських дій і почуттів.

Покозачення — суспільний рух, який проявлявся в прагненні селян і міщан перейти в козацький стан.

Полеміка (від грецьк. *polemikos* — войовничий, ворожий) — суперечка під час обговорення наукових, літературних, релігійних або інших питань.

Полемічна література — літературна творчість церковно-теологічного характеру, спрямування.

Полонізація — те саме, що ополячення.

Посполіте рущення — назва шляхетського ополчення в Польщі.

Посполітий — належний до міщан або селян, у другій половині XVII–XVIII ст. — належний до селян.

Право ставропігії — статус незалежності від місцевої єпархіальної влади.

Преамбула (від латин. *praeambulus* — який іде попереду) — вступна частина законодавчого або іншого правового акту.

Претензія — необґрунтовані вимоги.

Провіант — запас продовольства для армії, експедиції тощо.

Прологі, або синаксарі — збірники, що містили короткі виклади життя святих, вірші на їхню честь, їхні повчання й оповідання повчального змісту.

Просвітництво — широка ідейна течія, представники якої: учені, філософи, письменники, — уважали метою суспільства людське щастя в суспільстві, заснованому на засадах розуму, природних прав людини.

Протекція (протекторат) (від латин. *protectio* — захищаю) — військово-політичний союз, що передбачає військову допомогу протегованій державі; часто пов'язаний з частковим чи повним обмеженням зовнішньополітичної діяльності протегованої держави.

Протестантизм — загальна назва християнських течій, що виникли в період Реформації в XVI ст. (кальвінізм, лютеранство тощо) і в результаті подальшого внутрішнього поділу.

Псалом — релігійна пісня, молитва як складова частина псалтиря.

Псалтір — збірка духовних пісень, яку використовували і як підручник.

Публічний (від латин. *publicus* — суспільний, народний) — відкритий, гласний, здійснений у присутності людей.

Р

Ра́нгові зе́млі — у XVII–XVIII ст. земельні володіння в Україні, що надавалися гетьманом і царем козацькій старшині як винагорода за службу на тій чи іншій посаді.

Раціоналі́зм (від латин. *rationalis* — розумний) — учення, що визнає розум основою пізнання й поведінки людей.

Реа́кція (реакці́йний) (від латин. *reactio* — зворотна дія, протидія) — політика протидії прогресу, намагання відстоювати старі, віджилі порядки.

Ре́гент (від латин. *regens* — правитель) — тимчасовий правитель монархічної держави; керівник церковного хору.

Регіме́нт гетьма́нський (від латин. *regens* — правитель) — гетьманське правління.

Регіме́нтар (від латин. *regens* — правитель) — керівник, управитель.

Реду́т (від фр. *redoute* — сховище, опорний пункт) — фортифікаційне земляне укріплення замкненого виду (квадратне чи багатокутне) з валом і ровом.

Реєстро́ве коза́цтво — частина українського козацтва, прийнята на військову службу польсько-литовською владою й записана в окремий список — реєстр.

Резе́рв (від латин. *reservare* — зберігати) — військове формування, що вводиться в битву за задумом полководця.

Резиде́нт (від латин. *residentis* — той, хто залишається на місці) — представник російського імператора, який наглядав за діяльністю гетьмана й органів влади Гетьманщини.

Резиде́нція — місце постійного перебування глави держави, дипломатичної місії тощо.

Реквізи́ція — примусове вилучення державою майна власника в державних інтересах.

Реля́ція — письмове повідомлення про перебіг бойових дій; описання бойового подвигу однієї особи або всієї військової частини для представлення їх до нагороди.

Республі́ка (від латин. *res* — справа, *publicus* — народний) — протилежна монархії форма правління, за якої державні органи влади обирає народ.

Реформа́ція (від латин. *reformation* — перетворення) — широкий антикатолицький рух у Європі в XVI ст.

Ритóriка (від грецьк. *rhetor* — оратор) — наука про ораторське мистецтво; у навчальному закладі клас, у якому навчали створювати текст, робити його зрозумілим і аргументованим для читачів чи слухачів.

Річ Поспо́літа (від перекладу на польську мову латин. *Respublica* — справа народу) — союзна держава, що виникла в 1569 р. внаслідок об'єднання Польського королівства й Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського.

Роз'ї́зд — кінний загін для розвідки, охорони або зв'язку між військовими частинами.

Рудні́цтво — виробництво металу, уключаючи добування й підготовку руди.

Руїна — громадянська війна, зумовлена загостренням соціальних, політичних і територіальних суперечностей в Україні другої половини 50-х — першої половини 60-х років XVI ст., супроводжувана втручанням в українські справи імперських сусідів.

Рури — водогінні та каналізаційні труби.

С

Сапёрна справа (від фр. *sapeur* — вести підкоп) — уміння швидко та якісно будувати міцні земляни укріплення, зводити мости й переправи, ставити та знешкоджувати міни.

Сейм — парламент, що представляв у Речі Посполитій владу шляхти й магнатів.

Селітроваріння — промисел із виробництва селітри.

Сенат — верхня палата сейму Речі Посполитої.

Сепаратний (від латин. *separatus* — окремий, відособлений) — договір, укладений окремо від своїх союзників.

Сераль — у країнах Сходу — палац і його внутрішні покої.

Синод — найвищий орган управління Російською православною церквою з 1721 р.

Синтаксіма — клас колегіуму (академії), у якому навчали поєднанню слів і побудови речень.

Слободá — поселення, на певний час звільнене від податків.

Слобожánщина — історична земля на сході України та прилеглих територіях Росії, що утворилася внаслідок заселення українцями Дикого поля протягом другої половини XVII–XVIII ст.

Сніцарство — орнаментальне декоративне різьблення по дереву.

Собор — збори, з'їзд представників духовенства християнської церкви, що демонструє їхню єдність, готовність спільно вирішувати справи церкви.

Соборна держава — держава, яка під своєю владою об'єднує всі етнічні (тобто споконвіку заселені етносом, народом) території.

Сонм — велика група, скупчення кого-, чого-небудь.

Соціáльна боротьба́ — боротьба суспільних верств за свої громадянські, економічні, політичні й інші права.

Соціáльна рівнова́га — стан суспільства, якого досягає держава, намагаючись урахувати інтереси всіх суспільних станів, угруповань.

Соціáльні відно́сини — відносини між суспільними станами, верствами.

Ставропі́гія (від грецьк. *stauropigion* — поставлення хреста) — автономна православна церковна одиниця (церква, монастир, братство), яка підпорядкована безпосередньо патріархові.

Сувереніте́т — повна незалежність держави від інших держав при здійсненні власної внутрішньої та зовнішньої політики.

Сурма́ — український духовий музичний інструмент, застосовувався в Запорозькій Січі і в полковій музиці в городовій Україні.

Схі́зма (від грецьк. *chisma* — розділення, розкол) — розкол у християнстві.

Схизма́тики — розкольники, ті, які винні в розколі.

Т

Тарта́цтво (від *тартак*) — промисел із розпилювання колод на бруси й дошки.

Теро́р (від фр. *terreur* — страх, жах) — розправа з політичними й іншими противниками шляхом насильства.

Теро́р державний — розправа держави над народом чи окремою верствою з метою позбавлення його волі до боротьби.

Тиранія́ (від грецьк. *tyrannia* — свавілля) — одноосібна влада, оперта на підтримку армії.

Товарне виробництво — виробництво, підпорядковане якнайбільшому продажу товарів на ринку.

Товма́ч — службова особа в Запорозькій Січі, яка виконувала обов'язки військового перекладача.

Торг, або **базар** — форма організації торгівлі, яка задовольняла місцеві ринкові потреби (кількох сіл і містечок, окремого міста).

Тре́бник — церковні книги з текстами богослужінь і молінь, що виконують-ся під час обрядів хрещення, миропомазання, покаяння, шлюбу та ін.

Тривіум (від латин. *trivium* — перехрестя трьох доріг) — цикл із трьох дисциплін вільних мистецтв у середній школі в середньовіччі — граматики, риторики, діалектики.

У

Украї́нська коза́цька держа́ва — держава, що виникла під час Національ-но-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

Улу́с (від монг. *плем'я, люди, народ, спільнота, військо, держава*) — табір кочового народу, зібрання житлових приміщень, юрт, наметів тощо.

Уніа́тська (греко-католи́цька) це́рква — християнське об'єднання, створене Брестською унією в 1569 р.

Універса́л (від латин. *universalis* — загальний) — документ, виданий гетьманом чи полковником, який доводить до загального відома певну постанову, розпорядження влади.

У́нія (від латин. *unio* — єдність, об'єднання) — союз держав.

«Учи́тельне Єва́нгеліє» — збірка недільних і святкових проповідей.

Ф

Фальсифіка́ція (від латин. *falsification* — підробка) — підробка чогось, учинена з корисливою метою.

Фана́тик, фанати́зм (від латин. *fanaticus* — несамовитий, шалений) — сліпа, некритична, доведена до крайності прихильність до певних ідей, вірувань або поглядів, зазвичай поєднана з нетерпимістю до чужих поглядів і переконань.

Фара́ — підготовчий клас колегіуму, академії.

Федерация (від латин. *foederatio* — союз) — союзна держава, що складається з держав, які, визнаючи загальносоюзні органи влади, зберігають власні.

Ферязь — давній верхній народний одяг (чоловічий або жіночий) без коміра та без перехвату в поясі.

Фільварок (від нім. *Vorwerk* — маєток із будівлями, хутір, господарство) — рільниче або рільничо-скотарське господарство, організоване поміщиком для виробництва продукції на продаж.

Фінанси (від латин. *finantia* — платіж) — грошові засоби держави, створені шляхом збирання податків, платежів.

Флангові атаки (від нім. *Flanke* — сторона — правий або лівий край строю, розташування військ) — атаки в бік бойового розташування противника.

Флотилія (від нідерл. *vloot*) — велике з'єднання військових кораблів.

Форпост (від гол. *voorpost* — передова позиція) — передній укріплений пункт на кордоні; передня варта.

Фураж (від фр. *fourrage* — корм) — рослинний корм, призначений для годування тварин.

Фунт (давньоруська гривня) — міра ваги, що дорівнює 409,5 г.

Х

Хартія (від грецьк. *chartes* — папір, грамота) — документ великого політичного, державного значення.

Хроновірш (від грецьк. *chronos* — час) — вірш, перші літери якого є зашифрованими цифрами (відповідно до алфавіту), що називають рік події, дату, ім'я тощо.

Ц

Цех — спілка ремісників однієї чи споріднених професій у місті.

Цитадель (від італ. *cittadella* — маленьке місто) — внутрішнє укріплення фортеці, що виконувало роль останнього опорного пункту для гарнізону фортеці в разі падіння основних її укріплень.

Ч

Чайка — бойовий човен запорозьких козаків, що ходив під вітрилами та веслами. Мав на озброєнні щонайбільше 6 морських гармат. Екіпаж складався щонайбільше з 70 козаків.

Чамбул (від турецьк. *czapul* — загін) — загін татарської кінноти, що віддався від головного табору й чинив раптові напади на мирні поселення.

Чернечий термін — у давнину мінімальний термін чернецтва від одного до кількох років; бували випадки, коли одяг монаха вдягався всього на кілька годин.

Четї Мінеї (щомісячні читання) — збірники релігійних текстів, у яких життя святих, перекази, повчання тощо розміщені відповідно до дати вшанування церквою того чи іншого святого.

Чинш — грошовий податок.

Чортомлицька Січ — заснована 1652 р. на Чортомлицькому рукаві Дніпра, відома активним втручанням у внутрішньополітичні справи Гетьманщини в другій половині XVII ст. та активною боротьбою проти Туреччини та її васалів. Знищена 1709 р. за наказом Петра I.

Ш

Шанта́ж воє́нний (від фр. *chantage* — вимагання) — погроза воєнною розправою з метою отримання певної вигоди, примушування до певного рішення.

Ша́нці (шанець) (від нім. *Schanze* — окоп, укріплення) — невелика земляна польова фортифікаційна споруда, окоп із земляним насипом для захисту від рушничного й артилерійського обстрілу.

Шафа́р — службова особа в Запорозькій Січі, яка виконувала обов'язки збирача податків.

Шля́хта (від нім. *slacht* — родовитий, знатний) — вищий, привілейований стан суспільства в Польщі, Великому князівстві Литовському та в Україні в XIV–XVIII ст.

Ю

Юрисди́кція — право чинити суд, розглядати й вирішувати правові питання.

Я

Я́рмарок (від нім. *Jahr* — рік, *Market* — базар) — щорічний базар, який об'єднував торговельними зв'язками землі країни, уключаючи й землі інших країн.

З М І С Т

Від автора	3
Вступ	4

РОЗДІЛ І. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в XVI ст.

§ 1. Україна на межі раннього Нового часу	8
§ 2. Економічне життя села та міста: фільварки, цехи	14
§ 3. Люблінська унія 1569 р. та її вплив на українські землі	19
§ 4. Українське козацтво	24
§ 5. Утворення реєстрового козацтва	32
<i>Практичне заняття 1</i>	36
§ 6. Церковне життя в Україні XVI ст. Особливості реформаційного та контрреформаційного рухів	39
§ 7. Культурно-освітнє життя XVI ст.	44
§ 8. Українські міста та розвиток мистецтва в XVI ст.	50
<i>Узагальнення до розділу I</i>	55
<i>Тестові завдання для самоперевірки до розділу I</i>	56

РОЗДІЛ ІІ. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.

§ 9. Церковне життя наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.	57
§ 10. Кримське ханство. Доба героїчних морських походів козаків	63
§ 11. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний	68
<i>Практичне заняття 2</i>	73
§ 12. Відродження української православної церкви	78
§ 13. Новий спалах національно-визвольного руху	83
§ 14. Українська культура наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.	90
<i>Узагальнення до розділу II</i>	98
<i>Тестові завдання для самоперевірки до розділу II</i>	99

РОЗДІЛ ІІІ. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст.

§ 15. Початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.	100
§ 16. Українсько-польське воєнно-політичне протистояння 1649–1650 рр.	108
§ 17. Виборення козацькою Україною незалежності. 1651 р. – червень 1652 р.	114
§ 18. Утворення Української козацької держави – Війська Запорозького	120
§ 19. Продовження війни з Польщею. Укладення українсько-московського договору 1654 р.	128
§ 20. Продовження Національно-визвольної війни в 1654–1657 рр.	134
<i>Практичне заняття 3</i>	139

<i>Узагальнення до розділу III</i>	143
<i>Тестові завдання для самоперевірки до розділу III</i>	144

**РОЗДІЛ IV. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
наприкінці 50-х років XVII — на початку XVIII ст.**

§ 21. Україна за гетьманування Івана Виговського	145
§ 22. Порушення територіальної єдності України	151
§ 23. Гетьман Петро Дорошенко в боротьбі за об'єднання України	156
§ 24. Припинення існування Правобережної Гетьманщини	161
§ 25. Запорозька Січ і Слобідська Україна в другій половині XVII — на початку XVIII ст.	166
§ 26. Внутрішня і зовнішня політика Івана Мазепи	172
§ 27. Північна війна та Україна. Військово-політичний виступ гетьмана Івана Мазепи проти Московії	177
<i>Практичне заняття 4</i>	183
§ 28. Україна після поразки українсько-шведських союзників. Діяльність Пилипа Орлика	185
§ 29. Українська культура наприкінці 50-х років XVII — на початку XVIII ст.	190
<i>Узагальнення до розділу IV</i>	196
<i>Тестові завдання для самоперевірки до розділу IV</i>	197

РОЗДІЛ V. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у 20–90-х роках XVIII ст.

§ 30. Протистояння українських гетьманів наступу Петра I на українську державність	198
§ 31. Життя України-Гетьманщини наприкінці 20-х — у 40-х роках XVIII ст.	204
§ 32. Україна-Гетьманщина в другій половині XVIII ст.	209
§ 33. Запорозька Січ і південь України в другій половині XVIII ст.	215
§ 34. Україна та Кримське ханство у вирі російсько-турецьких воєн XVIII ст.	221
§ 35. Правобережна Україна у 20–90-х роках XVIII ст.	227
§ 36. Соціально-політичне й економічне становище західноукраїнських земель у другій половині XVIII ст.	232
§ 37–38. Українська культура у 20–90-х роках XVIII ст.	238
<i>Практичне заняття 5</i>	245
<i>Узагальнення до розділу V</i>	248
<i>Тестові завдання для самоперевірки до розділу V</i>	249
Хронологічна таблиця	250
Словник понять і термінів	254

Навчальне видання

Струкевич Олексій Карпович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

В оформленні підручника використано матеріали, які знаходяться у вільному доступі інтернет-мережі; на обкладинці використано репродукцію картини

А. Орльонова.

Редактор *Н. Батуринська*
Макет, художнє оформлення *Ю. Ясінська*
Художні редактори *Ю. Ясінська, О. Андрущенко*
Технічне редагування *Л. Ткаченко*
Комп'ютерна верстка *Л. Ткаченко, О. Руденко*
Коректори *І. Барвінок, С. Бабич*

Підписано до друку 15.07.2016 р. Формат 70×100/16.
Папір офс. № 1. Гарнітура Петербург С.
Друк офс. Ум. друк. арк. 22,032 . Обл.-вид. арк. 21,47.
Умовн. фарбовідб. 88,128.
Наклад 8243 прим.
Зам. №

Видавництво «Грамота», вул. Паньківська, 25, оф. 15. м. Київ, 01133.
тел./факс: 253-98-04. E-mail: gramotanew@bigmir.net;
www.gramota.kiev.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитів видавництва «Грамота»
на ПП «ЮНІСОФТ», 61036, м. Харків, вул. Морозова, 13 Б.
Свідоцтво ДК № 3461 від 14.04.2009 р.

В І Д О М І С Т Ь

про чини, посади, належність до правління чи відомства та грошове утримання малоросійської генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів, полкової та сотенної старшини й інших чинів і рядових, складена 1756 р.

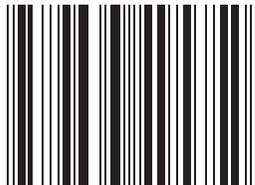
Чин і посада	Правління або відомство	Грошове утримання (руб.)	
1	Генеральний обозний	військове	600
2	Генеральні судді	цивільне	500
3	Генеральний підскарбій	— » —	500
4	Генеральний писар	— » —	400
5	Генеральні осавули	військове	400
6	Генеральний хорунжий	— » —	400
7	Генеральний бунчужний	— » —	400
8	Полковники городові	— » —	250
9	Бунчукові товариші	— » —	150
10	Полковники	полки охочекомонні	150
11	Осаул артилерії генеральної	артилерійське	150
12	Обозні полкові	— » —	150
13	Писар суду генерального	цивільне	150
14	Старший військовий (канцелярист)	— » —	150
15	Судді полкові	— » —	100
16	Хорунжий артилерії генеральної	артилерійське	100
17	Обозні полкові	полки охочекомонні	100
18	Писарі військові	цивільне	50
19	Осаули полкові	військове	50
20	Хорунжі полкові	— » —	50
21	Сотник	— » —	40
22	Військові товариші	— » —	40
23	Писар артилерії генеральної	артилерійське	40
24	Писар суду полкового	цивільне	20
25	Писарі полкові	полки охочекомонні	40
26	Осаули полкові	— » —	40
27	Хорунжі полкові	— » —	40
28	Капітани жолдацьких команд	військове	20
29	Перекладач	цивільне	50

Чин і посада	Правління або відомство	Грошове утримання (руб.)	
30	Протоколіст	— » —	50
31	Отаман артилерії генеральної	артилерійське	40
32	Отамани городових полків	цивільне	20
33	Архіваріус	— » —	20
34	Канцеляристи військові	— » —	15
35	Сотники або ротмістри	полки охочекомонні	20
36	Значкові товариші	військове	20
37	Осаули артилерії полкової	артилерійське	20
38	Отамани сотенних міст	цивільне	15
39	Городничі полкових міст	— » —	15
40	Отамани ротні жолдацькі	військове	15
41	Писарі сотенних міст	цивільне	15
42	Писарі артилерійські полкові	артилерійське	15
43	Канцеляристи полкові й судові	цивільне	15
44	Осаули сотенні	військове	15
45	Хорунжі артилерії полкової	артилерійське	15
46	Осаули компанійські	полки охочекомонні	15
47	Хорунжі	— » —	15
48	Писарі	— » —	15
49	Отамани	— » —	15
50	Отамани курінні	військове	10
51	Городничі сотенних міст	цивільне	10
52	Отаман сільський	— » —	10
53	Козак	військове	4
54	Солдат	— » —	4
55	Гармаш	артилерійське	4
56	Компанієць	полки охочекомонні	4

ΕΛΛΗΝΙΚΟ
ΓΡΑΜΜΟΤΑ

ISBN 978-966-349-575-0

9 789663 495750 >